A landscape photograph showing a wide, grassy field. In the foreground, there is a single, dark green tree. The middle ground is filled with tall, yellowish-green grass. In the background, there is a line of trees and two utility poles with power lines. The sky is overcast and grey.

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

*Збірник праць і матеріалів
X науково-практичного семінару
«Охорона та дослідження пам'яток археології»
(м.Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.)*

Київ-Полтава
2010

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 9 від 21.09.2010 р.) та Плану роботи управління культури Полтавської облдержадміністрації на 2010 р.

Редколегія:

Фасій Г.І., начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації (*голова редколегії*); **Вадимов В.М.**, доктор архітектури, академік Української Академії архітектури; **Кулатова І.М.**, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (*відповідальний секретар*); **Михайлина Л.П.**, доктор історичних наук, голова Польового комітету Інституту археології НАН України; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Обломський А.М.**, доктор історичних наук; **Скорий С.А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (*науковий редактор*); **Тигова О.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор;
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

С 77 СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я: Збірник наукових праць і матеріалів Х науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м.Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.) / Редкол.: Фасій Г.І., Вадимов В.М., Кулатова І.М. та ін.; наук. ред. Супруненко О.Б. – Київ-Полтава, 2010. – 140 с. + 2 кол. вкл. – (Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-28-4

До уваги читача пропонуються статті і публікації за матеріалами Х науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», що відбувся у м.Комсомольськ Полтавської обл. 14-16 серпня 2010 р. Видання включає наукові праці з археології раннього залізного віку, епохи середньовіччя, золотоординського і козацького часу, досвіду обліку пам'яток, а також тези і тексти окремих доповідей, що виголошені на семінарі. Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, краєзнавців, працівників музеїв.

ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-28-4

© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010.

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА, 2010.

© Артем'єв А.В., Башкатов Ю.Ю., Бовкун І.В., Володарець-Урбанович Я.В., Гейко А.В., Головка І.В., Горбаненко С.А., Діденко С.В., Дровосекова О.В., Задніков С.А., Сльніков М.В., Каськова Л.Ф., Корота О.В., Котенко В.В., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Могилов О.Д., Обломський А.М., Охріменко А.І., Пашкевич Г.О., Приймак В.В., Пуголовок Ю.О., Рикус А.О., Сальніков В.О., Скірда В.В., Скорий С.А., Сидоренко О.В., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Тимошук А.І., Цибрик В.О., Філоненко Л.І., Шерстюк В.В., Шрамко І.Б., 2010.

Привітання від дирекції ТОВ «Біланівський гірничо-збагачувальний комбінат»

Шановні археологи, дослідники, знавці стародавньої історії нашої землі! Поважні українські фахівці та відомі вчені Інституту археології Російської Академії наук!

Вже другий рік поспіль і тільки в Україні Ви на офіційному рівні відзначаєте своє професійне свято – День археолога. Не дивно, що саме в цей день було вирішено провести в Комсомольську досить представницьке наукове зібрання – X регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології». Привід до цього був очевидний – виповнюється 50 років нашому місту. Існує вже і певна традиція – у «наймолодшому» місті на Полтавщині проведені чотири археологічні наукові конференції з пам'яткоохоронної та науково-дослідницької проблематики, що відбулися у 2001, 2005, 2009 і 2010 роках.

Майже всі ці наукові форуми були пов'язані з роботою практично постійно діючої археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і Державного підприємства «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії наук України. Полтавська експедиція працює тут щорічно, починаючи з 2002 року. І майже всі Ви, в той чи інший час, були її співробітниками-науковцями, учасниками робіт або ж гостями учених-полтавців на Комсомольській землі. Саме цей принцип запрошення учасників, які мали безпосереднє відношення до роботи експедиції на комсомольських теренах у 2002-2010 рр., й ліг в основу укладання програми наукового заходу.

Ми, виробничники, люди, які дають країні метал, лише часом задумуємося про той величезний пласт нашарувань історичних епох, які залишили нам наші попередники над масивами покладів залізної руди. На вимогу Законодавства України такі археологічні об'єкти, пам'ятки, культурні шари необхідно вивчати археологічними методами. Тож саме на місцях залягання предковічних ділянок рідної землі з об'єктами культурної спадщини в окрузі Комсомольська і працюють археологи.

Особисто мені, як керівнику нещодавно створеного нового і в майбутньому надзвичайно масштабного гірничо-збагачувального комбінату, доводиться працювати з археологами останні два роки. На території майбутнього Біланівського комбінату, його кар'єру вже частково проведені археологічні розвідки, на окремих територіях здійсненна археологічна експертиза, а за 2007-2010 роки розкопані більше десятка курганів. Роботи ще будуть продовжуватися не один десяток років, а на черзі дня постало дослідження ряду інших курганних та поселенських пам'яток на території родовища. Тому, як бачимо, наше співробітництво є корисним і, сподіваюся, плідним.

Приємно, що за його наслідками вже побачили або невдовзі побачать світ 10 монографічних досліджень, а також том «Зводу пам'яток історії та культури» з описом території та округи Комсомольська. Ми ж, зі свого боку, зобов'язуємося не руйнувати пам'яток і створювати можливості для їх збереження, а вже у крайньому випадку – принагідного вивчення у зонах будівництв.

І, безперечно, хотіли б, щоб більшість знахідок, виявлених у нашій землі, залишилися в стінах нашого Комсомольського історико-краєзнавчого музею, де вже створені належні умови для їх збереження й огляду. Зауважу, що таких знахідок потрапило до музею на сьогодні понад 2000 одиниць і вони складають основу щойно відкритої експозиції.

Щастя Вам! Бажаю щастя, здоров'я й успіхів! З професійним святом – Днем археолога. І хай виконуються наукові плани семінару, а також добре святкується у цей день.

Рукс А.О.,
*генеральний директор ТОВ «Біланівський ГЗК»,
заслужений металург України,
депутат Комсомольської міської ради*

СТАТТІ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Бронзові деталі вузди з с. Дмитрівка

Предмети кінського спорядження по праву вважаються однією з визначальних категорій скіфської матеріальної культури і користуються підвищеною увагою з боку вчених [14, с. 32-53; 15, с. 118-132; 22; 23; 24, с. 103-136; 25; 26, с. 108-112; 30а, с. 66, 67, 93-97, 123-127; 39, с. 34-41]. На жаль, окремі предмети, особливо з дореволюційних досліджень, залишаються невідомими широкому загалу дослідників. Наша публікація присвячена введенню до наукового обігу групи вуздечних деталей з с. Дмитрівка колишньої Катеринославської губернії, що зберігаються у колекції Національного музею історії України (НМІУ)¹. Вказані речі відносяться до наступних різновидів:

Бронзові петельчасті бляхи у вигляді лапи хижого птаха з двома пальцями і зображенням ока (?) між ними (рис. 1; 2:1-3). У НМІУ знаходяться 6 предметів, окремі з яких фрагментовані. Не виключено, що вони походять з одного комплексу, втім ніяких достовірних відомостей про це не збереглося. Бляха схожої композиції відома в кургані 15, поховання 1 Перещепинського некрополя у Більську [35, рис. 19:3], подібним є й виріб з Прус [19, табл. XX:329]. Волютоподібні бляхи з курганів «Г» біля Журівки, що, очевидно, також символізують двопалу лапу птаха, прикрашені фігурами котячого хижака і лося [9, рис. 64; 67]. У «Древностях Придніпровья» опублікована *бляха у вигляді трипалої лапи птаха* з колекції Б. і В. Ханенків [20, табл. XVIII:313], що також приписана за місцезнаходженням до Дмитрівки (рис. 2:4). На жаль, виявити її в музеї не вдалося. Такі речі знайдені у курганах 4 поблизу Берестнятів [8, табл. XIX:1], 13 Олефірщинського курганного некрополя [31, рис. 11:5]. Зазначені аналогії можуть датувати наші бляхи V ст. до н.е.

Бляха зі щитком із зображенням півника (рис. 3:1). Задня частина обламана, на звороті – петля. Предмет може датуватися IV ст. до н.е., за численними аналогіями: кургани 2 в ур. Галушине біля Пастирського, 10 неподалік Прус, 1 (1897–1898 рр.) поблизу Вовківців [19, с. 10, табл. XVII:317, XIX:320а], 4 біля Новосілок [50, гус. 76-89], 5, поховання 1 у Поділлі [47, рис. 10:1], 7 Пісочинського могильника [3, рис. 57:3], II Мордвинівський, Гайманова Могила [25, рис. 8: 9, 20], Чортомлик [1, рис. 54:7], 1 на Нікопольському курганному полі [17, рис. 101], Краснокутський [33, рис. 17:1-2].

Бляха у вигляді задньої ноги копитної тварини (?) (рис. 3:2) також має петлю на звороті. Предмети з подібною композицією зустрічаються у V–IV ст. до н.е. в курганах Вакулина Могила [27, рис. 5:7-8], 459 біля Турії [10, рис. 4], 2/23 Мастюгинського могильника [43, рис. 32:11].

1 На жаль, в інвентарних книгах музею не вказаний повіт. А оскільки в межах Катеринославської губернії існували кілька Дмитрівок, то визначити, з околиць якої саме походять предмети, важко.

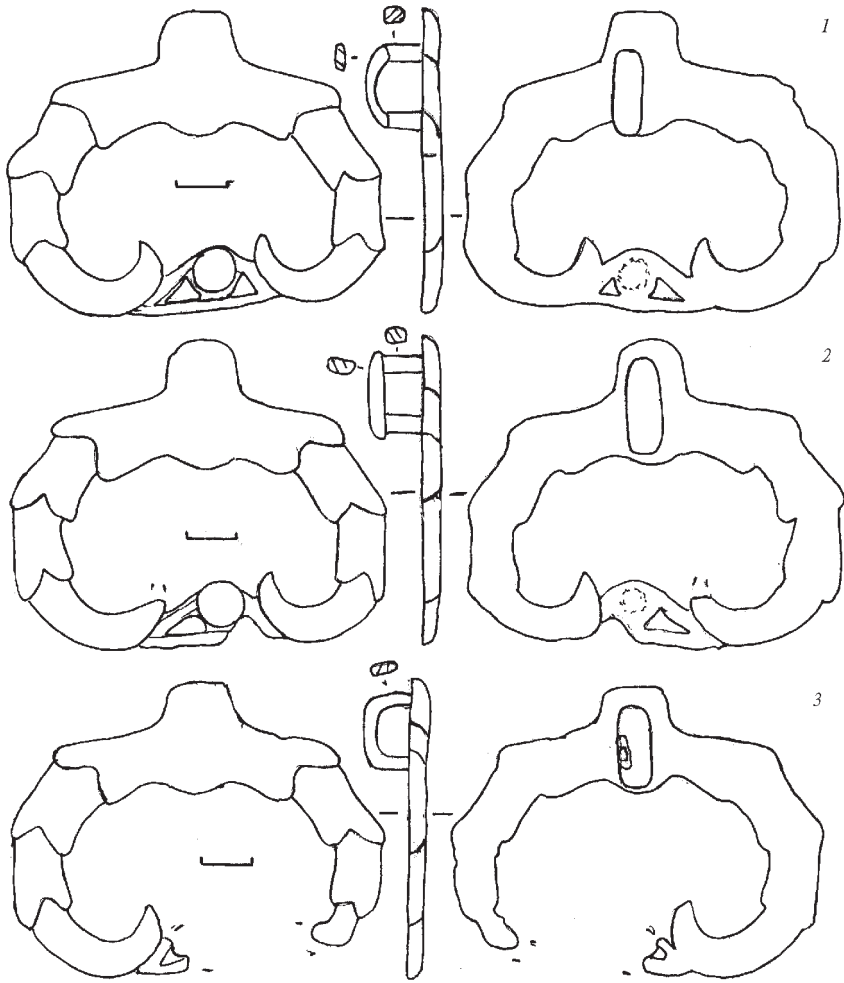

Рис. 1. Бронзові бляхи з Дмитрівки.

Бляха, оформлена як стегно і лапа птаха з трьома пальцями (рис. 3:3). На звороті є петля [20, табл. XVIII:314]. Схожі вироби походять з курганів V ст. до н.е.: 48 Акташського могильника [6, рис. 6:5-6], 1 (1878 р.) Німфейського некрополя [45, рис. 47:7], І Завадської Могили (тут бляха чотирипала) [34, рис. 37:3-4]. У літературі іноді висловлюється думка, що подібні бляхи зображують стегно і ногу тварини, а не птаха. Однак, на користь атрибуції зо-

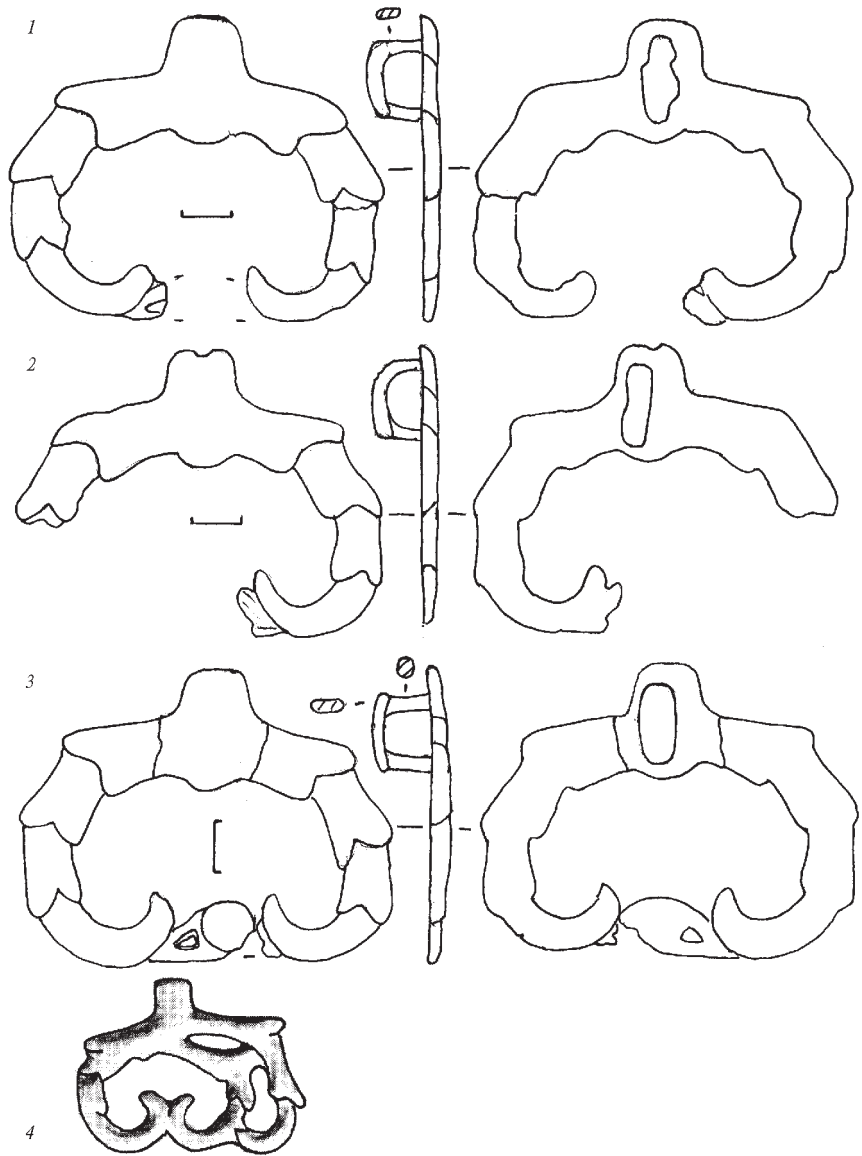

Рис. 2. Бронзові бляхи з Дмитрівки.
4 – за «Древностями Приднєпровья».

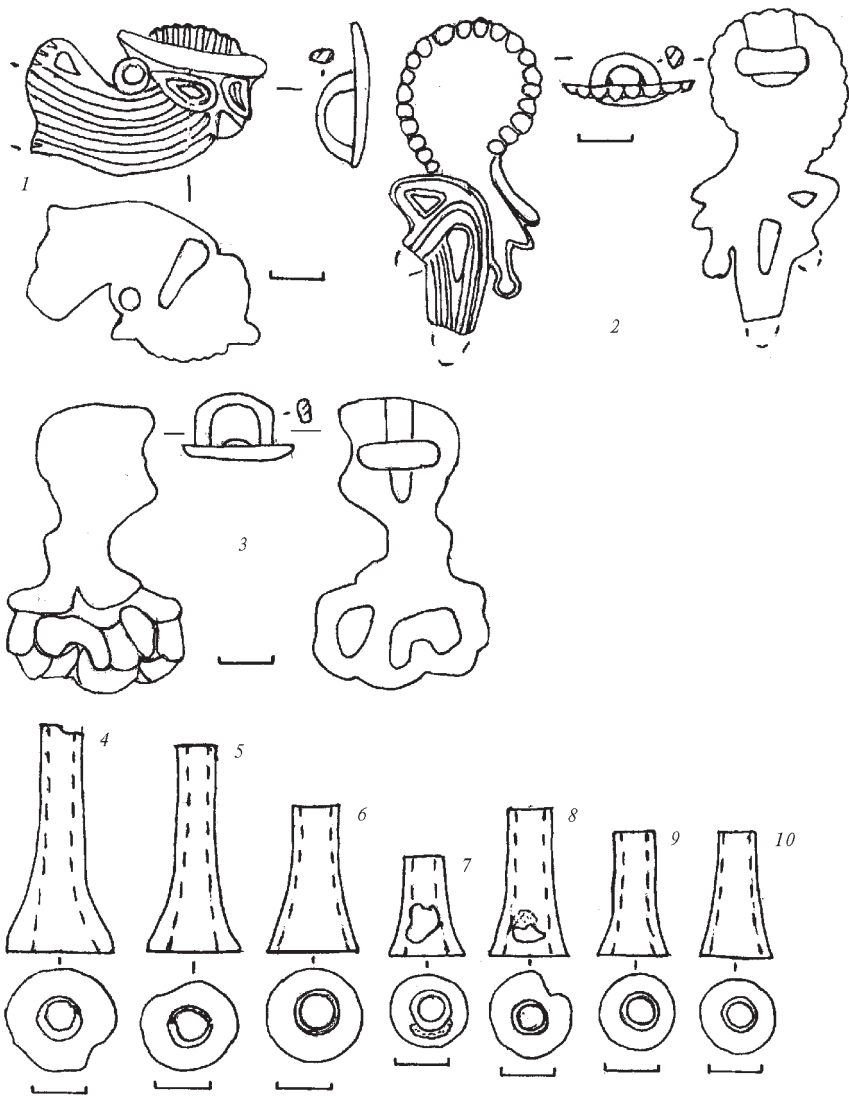

Рис. 3. Бронзові бляхи і ворворки з Дмитрівки.

браження як ноги птаха вказує характерна сегментна структура пальців та загостреність їх кінців (пазурів). Про наявність такого мотиву у скифському мистецтві свідчить зображення ноги на блясі у вигляді хижого птаха з курганів «Г» поблизу Журівки [9, рис. 65].

Бронзові ворворки відносяться до різновиду зрізано-конічних, з ввігнутими боками (рис. 3:4-10). У НМІУ наявні 7 од. Переважна більшість таких речей вносився до V ст. до н.е. і лише окремі зустрічаються у більш ранній або більш пізній час: предмети з курганів 398, 400, 408, «Г» біля Журівки [9, с. 6, 7, 14, 16, 27, 35; фонди НМІУ], поблизу Омельника [11, рис. 1:5], 188 на Тенетинці [7, табл.V:3], 2 поруч з Пастирським [19, табл.XIX:320a], між Петриківкою і Ромейківкою [48, табл. XVII:C], 4 поблизу Берестнягів [8, с. 96, фиг. 47, 48], 3 і 4 під Стеблевим [46, рис. 22:10-12, 26:2; 43:9], 33 поруч із Бобрцею [8, с. 111], Гостра Могила біля Яблунівки [2, № 1830], 377 неподалік Беркозівки [13, табл. 5.12], поховання 7 під Грищенцями [38, рис. 2:2-3], кургани 11 в околицях Умані [40, с. 172], 19 в урочищі Соломахівка біля Люботина [4, рис. 9:5], 13, 21, 22, 23 на Перещепинському могильнику у Більську [35, рис. 16:2, 3, 8; 36, рис. 46:13, 49:3-6; 44, рис. 3:9], 13 в околицях Мачух [29, рис. 4:4], 13 поблизу Олефірщини [31, рис. 11:2], Старша Могила, 3 і 20 в урочищі Стайкин Верх, 3 у Мгарі неподалік Лубенського Спасо-Преображенського монастиря [24, табл. V:10; VII: 7, 8, 16; XI:34; XLVII:14], 502 і 505 біля Броварок [13, табл. 28:7, 29:27], 1 поблизу Борзни [24, табл. XXXI:7], 5 (В.О.Городцова) [16, рис. 16:3], 7 (ВУАК) [21, рис. 18], 11 і 38 [43, рис. 21: 6, 14] групи Частих, 15 під Дурівкою, 14 біля Руської Тростянки [43, рис. 22:20; 45:9], 13 поблизу Горок [18, рис. 8:5], 4 групи Ковалівка II [30, рис. 1:9], 1 (1937 р.) на Нікопольському курганному полі [17, рис. 11:1-2], 1 групи Підгородне X [28, рис. 2:12], 7 поблизу Жданова [49, рис. 2:3], 7 біля Колосків [37, с. 42], IV Іспанова Могила [34, рис. 83:7], 48 Акташського могильника [6, рис. 6:7-8], 52 в урочищі Клади, Ульський № 11 [12, рис. 3:4-8], 5 біля Гойт [32, рис. 4:8], 15 Нартанського могильника [5, табл. 39:47], неподалік Стили [41, рис. 83:66], поховання 2 могильника Криволиманський 1 [42, рис. 2:13-14] та ін.

Сподіваємось, що введення до наукового обігу вказаних предметів буде сприяти більш повному аналізу комплексів кінського спорядження, і, в свою чергу, послужить своєрідним сигналом до публікації значної серії знахідок зі старих розкопок, що чекають ще своєї черги.

Література

1. Алексеев А. Ю. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.) / А. И. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – Киев : Наукова думка, 1991. – 431 с.
2. Альбом фотографий планшетов коллекций Д. Я. Самоквасова, хранящийся в кабинете археологии Московского университета.
3. Бандуровский А. В. Курганы скифского времени (северско-донецкий вариант) / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов. – Киев : Шлях, 2000. – 236 с.

4. Бандуровский А. В. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтярь // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 143-182.
5. Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов / В. М. Батчаев // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – С. 7-115.
6. Бессонова С. С. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму / С. С. Бессонова, С. А. Скорый // СА. – Москва, 1986. – №4. – С. 158-169.
7. Бобринской А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринской. – СПб., 1894. – Т. II. – 225 с.
8. Бобринской А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринской. – СПб., 1901. – Т. III. – 171 с.
9. Бобринской А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии / А. А. Бобринской // ИАК. – СПб., 1905. – № 14. – С. 1-43.
10. Бобринской А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году / А. А. Бобринской // ИАК. – СПб., 1906. – № 20. – С. 1-16.
11. Бокий Н. М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году / Н. М. Бокий // АИУ 1968 г. – Киев: Наукова думка, 1971. – Вып. 3. – С. 154-159.
12. Габуев Т. А. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока) / Т. А. Габуев, В. Р. Эрлих // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. – Москва, 2001. – С. 112-125.
13. Галанина Л. К. Скифские древности Приднепровья / Л. К. Галанина // САИ. – Москва: Наука, 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
14. Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) / Л. К. Галанина // АСГЭ. – Ленинград: Аврора, 1983. – Вып. 24. – С. 32-55.
15. Галанина Л. К. Келермесские курганы / Л. К. Галанина. – Москва, 1997. – 296 с.
16. Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа / В. А. Городцов // СА. – Москва-Ленинград, 1947. – Т. IX. – С. 13-28.
17. Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле / Б. Н. Граков // МИА. – Москва, 1962. – № 115. – С. 56-113.
18. Гуляев В. И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону / В. И. Гуляев, Е. И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2004. – С. 35-52.
19. Древности Приднепровья. – Киев, 1899. – Вып. 2. – 44с.
20. Древности Приднепровья. – Киев, 1902. – Вып. 6.
21. Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910–1915 гг.) / С. Н. Замятин // СА. – Москва, 1946. – Т. VIII. – С. 9-50.
22. Иессен А. А. Некоторые памятники VIII–VII вв. до н.э. на Северном Кавказе / А. А. Иессен // ВССА. – Москва, 1954. – С. 112-131.
23. Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля) / В. А. Іллінська // Археологія. – Київ, 1961. – Т. XXIII. – С. 38-61.
24. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.
25. Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. / В. А. Ильинская // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 42-63.

26. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В. А. Ильинская. – Киев : Наукова думка, 1975. – 223 с.
27. Ключко В. И. Курган Вакулина Могила / В. И. Ключко, С. А. Скорый // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С. 99-109.
28. Ковалева И. Ф. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья / И. Ф. Ковалёва, С. Е. Мухопад // Курганные древности Степного Поднепровья III – I тыс. до н.е. – Днепропетровск : изд. ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 111-123.
29. Ковпаненко Г. Т. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського) / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – Київ, 1970. – Т. XXIV. – С. 146-169.
30. Ковпаненко Г. Т. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области / Г. Т. Ковпаненко, Е. П. Бунятян // Курганы на Южном Буге. – Киев : Наукова думка, 1978. – С. 133-150.
- 30а. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – Киев : Наукова думка, 1989. – 336 с.
31. Кулатова И. Н. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла / И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая, А. Б. Супруненко. – Москва-Полтава : изд. ПКМ, 1993. – 108 с.
32. Марковин В. И. Скифские курганы у селения Гойты (Чечено-Ингушетия) / В. И. Марковин // СА. – Москва, 1965. – № 2. – С. 160-173.
33. Мелюкова А. И. Краснокутский курган / А. И. Мелюкова. – Москва : Наука, 1981. – 112 с.
34. Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972-1975 гг.) / Б. Н. Мозолевский // Скифия и Кавказ. – Киев : Наукова думка, 1980. – С. 70-155.
35. Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, В. П. Белозор. – Киев : изд. ИА НАНУ, 1999. – 60 с.
36. Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозор. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2002. – 87 с.
37. Ольховский В. С. Крымская Скифия / В. С. Ольховский, И. Н. Храпунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 128 с.
38. Петренко В. Г. Бронзовая бляха с головой грифона / В. Г. Петренко // КСИА АН СССР. – Москва, 1962. – Вып. 89. – С. 54-56.
39. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // САИ. – Москва : Наука, 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
40. Покровська Є. Ф. Кургани скіфського часу біля Умані / Є. Ф. Покровська, О. П. Діденко // Археологія. – Київ, 1970. – Т. XXIII. – С. 65-79.
41. Привалова О. Я. Скифское погребение у Стылы / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – Вып. 2. – С. 161-166.
42. Прохорова Т. А. Погребения эпохи раннего железа из могильника Криволиманский I / Т. А. Прохорова // СА. – Москва, 1987. – № 1. – С. 250-253.
43. Пузикова А. И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов) / А. И. Пузикова. – Москва: Индрик, 2001. – 271 с.
44. Ролле Р. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. / Р. Ролле, В. Герц, С. В. Махортых, В. П. Белозор. – Киев : изд. ИА НАНУ, 2003. – 86 с.

45. Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея / Л. Ф. Силантьева // МИА. – Москва-Ленинград, 1959. – № 69. – С. 5-107.
46. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый. – Киев : Наукова думка, 1997. – 173 с.
47. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской Террасовой Лесостепи / Е. Е. Фиалко. – Киев : изд. ИА НАНУ, 1994. – 53 с.
48. Фундуклей И. И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – Киев, 1884. – 124 с.
49. Черненко С. В. Скiфськi кургани V ст. до н.е. поблизу м. Жданова / С. В. Черненко // Археологія. – Київ, 1970. – Т. XXIII. – С. 176-181.
50. Bydłowski A. Mogily w Nowosiolce / A. Bydłowski // Swiatowit. – 1904. – Т. V. – С. 59-80.

Ключові слова:

деталі вузди, Дмитрівка, Катеринославська губ., скіфський час.

УДК 903.5 (477.53)"-04/-05"

© *Гейко А. В.*
(с-ще Опішня)

Нові розкопки на Тарановоярському могильнику (в контексті досліджень М.Я.Рудинського)

Тарановоярський курганный могильник, відкритий М.Я.Рудинським у 1922 р., досліджувався вченим з великими перервами у 1923-1925, 1929, 1946 рр. Ці перерви пов'язані з участю археолога в організації вивчення пам'яток у зоні спорудження Дніпрогесу, а також репресіями та війною, коли він довгий час проживав поза межами України. На могильнику розкопано близько 25% від усієї кількості насипів, а саме 38 курганів [8, с.29-62; 9, с.58-69]. На жаль, здоров'я та зміна сфери інтересів не дозволили досліднику здійснити нові археологічні дослідження на пам'ятці, хоча продовження їх він планував.

Тарановоярський могильник розташований між сс. Шевченки та Судівка Полтавського району Полтавської обл., за 1,8 км на південний захід від останнього населеного пункту, а саме, між балками Паськів Яр і Таранів Яр, на сьогодні остання носить назву Ворониної (Воронівської). Хутір Таранів Яр не зберігся, а топонім «Таранів Яр» жителями навколишніх сіл фактично не використовується, його пам'ятають лише старожили. Прив'язка некрополя до с.Мачухи помилкова, але, оскільки вона закріпилася у науковій літературі, ми її не відкидаємо.

Кількість курганных насипів на Тарановоярському могильнику на 20-ті рр. XX ст. досягала близько 160. Нині їх збереглося не більше 80-ти. Інші розорані чи розкопані М.Я.Рудинським. Висота курганів досягає 0,1-1,3 м, діаметр – 8-25 м. Деякі насипи збереглися задернованими або поросли деревами.

Дослідник провів розкопки в різних частинах некрополя і встановив, що найстаріші могили розташовані у південно-східній, а найпізніші – в західній його частинах [9, с.56]. Він простежив будову поховальних споруд, виділив основні та впускні, поодинокі й колективні (2-3 особи) поховання, подав характеристику знахідок тощо. На жаль, М.Я.Рудинський оприлюднив матеріали своїх розкопок не повністю. Це стосується, насамперед, його розкопок у 20-х рр. ХХ ст. [8, с.29-62].

М.Я.Рудинський спробував не тільки простежити хронологію могильника, він вважав, що «фактично кожен цвинтар треба розглядати як комплекс кількох чи багатьох могильних груп. Застосований відповідний метод дослідження могильника сприятиме вивченню не тільки культурного рівня, а й суспільної будови тієї людності, що залишила по собі цей цвинтар. Відміни соціальних і родинних відносин повинні були позначатися не лише на устрою могил та на інвентарі поховань, а й на розташуванні могил на кладовищі, і об'єднанні їх у певні, зв'язані між собою, групи» [9, с.56].

Матеріали з могильника зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею та Інституту археології НАН України. У 1970 р. Г.Т.Ковпаненко у статті «Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині» опублікувала стислі результати досліджень Тарановоярського некрополя та дала характеристику його поховальних споруд [5, с.146-170]. Слід зазначити, що повністю зробити це їй не вдалося, частина тарановоярських знахідок і досі депаспортизована, постраждала або загинула у пожежі Полтавського краєзнавчого музею 1943 р. Тому робота над введенням їх до наукового обігу ще не закінчилася.

У кінці 80–90-х рр. ХХ ст. автором проведені розвідки на Тарановоярському могильнику та в його околицях, а саме, на території Судіївської сільради Полтавського району та Старосанжарської сільради Новосанжарського району Полтавської обл. Їх результатом стало виявлення ряду селищ скіфського часу. Крім того, було виділено «селищні кущі», які групуються навколо курганних могильників. Зокрема, таким є Шевченківський «кущ». До нього входили шість селищ та місцезнаходжень, які, очевидно, склали територіальну-родову общину. Загальна площа поселень становила більше 115 га. Можна стверджувати, що ці поселенські пам'ятки об'єднувалися навколо Тарановоярського могильника [3, с.109-110].

Влітку 2008 р. експедицією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному проведені охоронні розкопки кургану № 39 (нумерація розкопаних могил продовжена за М.Я.Рудинським) на західній частині некрополя, неподалік досліджених курганів №№ 7-10. Задернований насип розташований на лівому боці Воронівської балки (на краю схилу) та залісненого яру, що впадає в неї. На момент розкопок насип був задернований. Курган мав овальну у плані форму. Така його форма зумовлена тим, що він знаходиться неподалік поля і поступово розтягувався оранкою. Нівельована висота насипу складала 0,21-0,57 м. Сучасний діаметр курга-

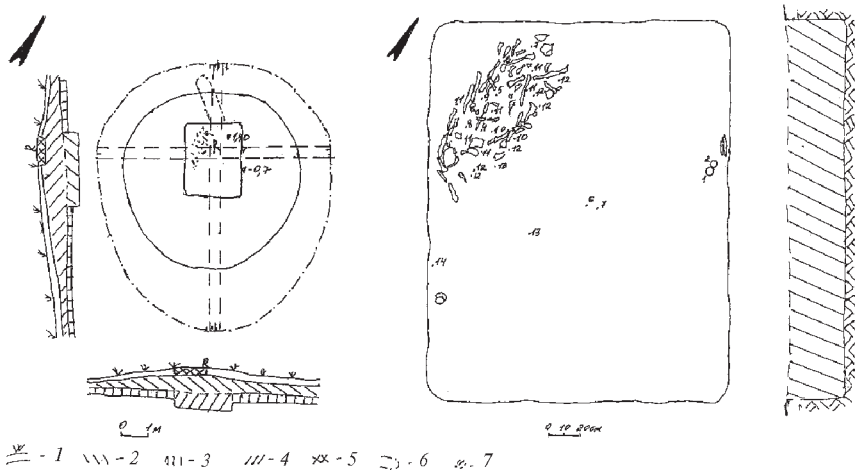

Рис. 1. Тарановоярський могильник, курган № 39. План та профілі бровок.
 Умовні позначення: 1 – дерев; 2 – чорноземно-коричневий ґрунт; 3 – похований ґрунт; 4 – суглинково-чорноземне заповнення; 5 – грабіжницька яма; 6 – грабіжницький хід; 7 – кістки людей; 8 – материк; 9 – первісні розміри кургану.

ну становив – 8 x 9 м (рис.1:1). Його вершина була пошкоджена засипаною сучасною грабіжницькою ямою, розміром 0,4 x 1,0 м, глибиною 0,3 м. Варто зазначити, що сліди пошкоджень помітні й на інших курганах могильника та попелищах селища Мачухи-1, яке розташоване поблизу.

Курган досліджувався вручну, по чотирьох секторах, із залишенням двох перпендикулярних бровок, які були трасовані за сторонами світу. Зафіксовано, що насип складався з однорідного чорно-коричневого ґрунту. В минулому насип був вищим, а діаметр кургана – меншим, приблизно 6,0 x 6,4 м. В міру наближення до передматерика зустрічалися плями суглинку – сліди кротовин. Похований горизонт знаходився на глибині – 0,7 м, а материк (світло-коричнева глина) – на глибині – 1,1 м від умовного центру (далі – УЦ). Похований чорнозем пошкоджений норами гризунів.

Викид з поховальної ями не простежувався, він був засипаний в неї. У південно-західному секторі насипу, на глибині 0,45 м, виявлений фрагмент різкопрофільованих вінець горщика, прикрашеного пальцевими вдавленнями під краєм, а нижче – проколами. У південно-західному секторі, на глибині 0,4 м знайдено стінку посудини із шерехатою поверхнею.

Могила була пограбованою. Грабіжницький хід довжиною близько 3,0 м, шириною 0,5 м, вів із півночі, з боку яру. У його заповненні виявлений невеликий фрагмент кістки людини.

Поховальна камера досліджена в центральній частині кургану, на глибині 0,7 м від УЦ. Яма була прямокутною в плані, із округленими кутами. Стінки прямовисні, дно рівне. Її розміри склали – 2,50 x 2,0-2,01 м, глибина – 0,60 м (рис.1:2). Могильна яма зорієнтована по лінії північний захід – південний схід. Заповнена глиною – викидом із ями. Очевидно, стінки могили були облицьовані деревом. Його сліди збереглися на північній стінці ями. Подібне зафіксоване у багатьох похованнях (к.1, 3, 5, 7-10, 22, 28, 32 та ін.). Накатник не зберігся, можливо, через незначну глибину залягання поховання, він був знищений грабіжниками.

За антропологічними визначеннями, до могили були покладені п'ять померлих: чоловік (33-40 років), дитина (до 1 року), можливо, жінка (25-30 років), чоловік (18-20 років), жінка (14-16 років). Ці дослідження здійснені старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистентом Української медичної стоматологічної академії А.В.Артем'євим (див. додаток).

Під час пограбування останки людей були відсунуті під західну стінку ями, а кістки перемішані. Деякі кістки та нижня частина щелепи знаходилися у південному куті та біля східної стінки могили, поряд із посудом. Кістки фіксувалися з глибини 0,3 м. Між ними знайдені вісім уламків (0,3 x 0,3-0,4 см) зотлілих бронзових бляшок (розсипалися, їх форму встановити не вдалося), фрагменти ножа з кістяною ручкою, намистини, цілу та два фрагменти срібних бляшок (також розсипалися під час розчистки). По центру могили збереглися втопані грабіжниками в ґрунт бронзова сережка та біконічна скляна намистинка світло-коричневого кольору. Під східною стінкою знаходився один із фрагментів ножа. Всі інші знахідки, крім глиняного посуду, були перемішані й виявлені серед залишків кістяків. Не поотривожені залишилися три посудини. Один із мініатюрних горщиків стояв майже у південному куті ями. Інший маленький горщик та мисочка на піддоні знаходилися під східною стінкою, по її центру.

Нижче подається опис знахідок. Слід зазначити, що аналогії виявленим предметам можна знайти серед поховального інвентаря Тарановоярського могильника та інших некрополів Поворскля.

1. Мініатюрна ліплена посудинка – мисочка на пустотілій конічній низькій ніжці (піддоні). Висота 5,0 см, діаметр вінець 8,5 см, діаметр піддону 3,9 см, висота піддону 1,7 см. Поверхня заглажджена (рис.2:1). Подібні вироби в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі найчастіше мали поширені у Поворсклі. Зокрема, на Східному та Західному Більському городищах, а також у похованнях Перещепинського могильника [10, рис.2-3; 11, с.231, рис.7]. Схожа посудинка знайдена і в кургані № 8 Тарановоярського кладовища [5, рис.3:3].

2. Мініатюрна посудинка, горщечок. Висота 8,5 см, діаметр вінець 7,3 см, діаметр дна 6,0 x 6,2 см. Поверхня заглажджена (рис.2:2).

3. Мініатюрна посудинка, горщечок. Висота 7,0 см, діаметр вінець 5,7 см, діаметр дна 5,1 см (рис.2:3). Маленькі неорнаментовані горщики знайдені в курганах №№ 15, 25 цього ж могильника [5, рис.4:24; 6:1].

4. Бронзові наконечники стріл. Перший – трилопатевий, відноситься до II хронологічної групи [6, табл. 7: B 4]. Розмір – 1,1 x 0,8 см, діаметр отвору – 0,4 см (рис.2:14). Подібний наконечник виявлений у кургані № 9 [5, рис.3:21].

Другий наконечник стріли також трилопатевий, відноситься до III хронологічної групи [6, табл. 8: E 4]. Розмір – 2,9 x 0,7, діаметр отвору – 0,35 см (рис. 2:15). З кургану № 13 походить доволі схожий наконечник [5, рис.4:11].

5. Бронзова сережка (каблучка-?), виготовна з дроту, круглого у перетині, зігнутого у неправильний овал. На незімкнутих кінцях цей дріт звужений. Довжина сережки – 2,0 см, ширина – 2,0 см, товщина у середній частині – 0,3 см. Сережка розламана на три фрагменти (рис.2:20). За класифікацією В.Г.Петренко, вона відноситься до 27 типу, 1 варіанту [5]. Подібні прикраси зустрічалися у Поворсклі на Західному Більському городищі [12, рис.12:5], селищі Шевченки-5 [4, с.113] та на самому Тарановоярському могильнику (поховання в кургані № 13) [5, рис.4:9].

6. Залізний ніж із прямою спинкою. Напевно, від нього збереглася частина кістяної ручки та 5 залізних фрагментів (рис.2:11-12). Ручка виготовлена з кістки, на одному з її боків проглядається циркульний орнамент. Вона має дві заклепки (діаметром 0,3-0,4 см), одна з яких залізна, інша – бронзова. Довжина ручки – 6,8 см; ширина – 1,1 см (рис. 2:11). Встановлено, що ширина леза ножа становила 1,5-1,6 см.

Зазначимо, що ніж з кістяною ручкою знайдений у кургані № 14 Мачухського могильника [5, с.157].

7. Залізні шпильки. Перша мала загнутий в середину потоншений верхній кінець і була виготовлена з круглого дроту. Її довжина – 6,8 см, ширина у верхній частині – 1,0 см, товщина у середній частині – 0,5 см (рис. 2:19). Тип 19, за В.Г.Петренко [7]. Від другої шпильки збереглася загострена нижня частина. Довжина – 2,5 см, товщина – 0,3 см (рис.2:17). Очевидно, ці шпильки були парними. Схожі знахідки виявлені на Західному Більському городищі [12, рис.12:11; 14:6].

8. Фрагменти (3 од.) закругленої пласкої залізної пластини, довжиною – 1,8 см, шириною – 0,4 см (рис.2:16).

9. Намисто склопастове, 7 од.

Намистина 1. Біконічна, світло-коричневого кольору. Висота – 0,6 см, діаметр основ – 0,3 см, найбільший діаметр тулуба – 0,7 см, діаметр отвору – 0,1 см (рис. 2:5).

Намистина 2. Біконічна. Темно-коричневого кольору. Висота – 0,5 см, діаметр основ – 0,4 см, найбільший діаметр тулуба – 0,7 см, діаметр отвору – 0,1 см (рис. 2:6).

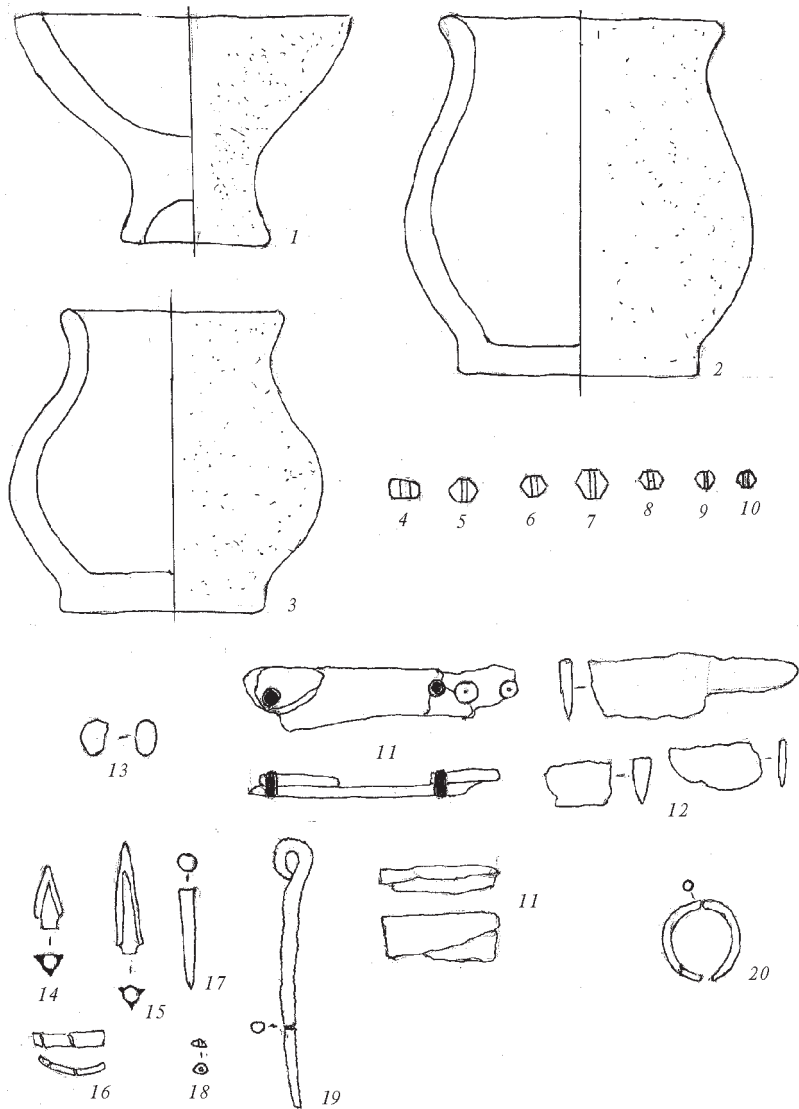

Рис. 2. Тарановоярський могильник, курган № 39. Знахідки.

1 – мисочка; 2-3 – горшечки; 4-10 – намистини; 11-12 – уламки ножа; 13 – рум'яна-?; 14-15 – наконечники стріл; 16 – уламок пластини; 17, 19 – ціла та уламок шпильок; 18 – бляшка; 20 – сережка.

Намистина 3. Біконічна. Салатового кольору. Висота – 0,7 см, діаметр основ – 0,3 та 0,5 см, найбільший діаметр тулуба – 0,9 см, діаметр отвору – 0,15 см (рис. 2:7).

Намистина 4. Циліндрична. Рожевого кольору. Висота – 0,4-0,5 см, діаметр – 0,8 см, діаметр основ – 0,3 та 0,5 см, діаметр отвору – 0,3 см (рис. 2:4).

Намистина 5. Біконічна. Салатового кольору. Висота – 0,45 см, діаметр основ – 0,4 см, найбільший діаметр тулуба – 0,5 см, діаметр отвору – 0,1 см (рис. 2:8).

Намистина 6. Біконічна. Салатового кольору. Висота – 0,45 см, діаметр основ – 0,4 см, найбільший діаметр тулуба – 0,45 см, діаметр отвору – 0,1 см (рис. 2:9).

Намистина 7. Біконічна. Салатового кольору. Висота – 0,45 см, діаметр основ – 0,4 см, найбільший діаметр тулуба – 0,45 см, діаметр отвору – 0,1 см (рис. 2:10).

Намисто (бурштин, склопаста, сердолік, камінь) часто зустрічається у похованнях Тарановоярського могильника. Іноді кількість намистин в окремих похованнях становила більше 300 (курган №6) [5, с.153].

10. Срібна бляшка напівовальної форми. Розміри – 0,3 x 0,4 см. По центру бляшки знаходиться отвір діаметром 0,15 см (рис. 2:18). Бляшка поганої збереженості, хоча вдалося зафіксувати її форму.

11. Очевидно, виявлені також 2 фрагменти від подібних бляшок. Їх розмір – 0,2 x 0,2 см. Як і попередня, знахідка розсипалася під час розчистки.

12. Виявлено також і 8 фрагментів бронзових бляшок, розміром 0,4 x 0,3-0,6 см, товщиною 0,1 см, дуже поганої збереженості, які розпалися.

13. Шматок глини червоного кольору (рум'яна-?), що має розмір 0,6 x 0,9 x 0,5 см (рис.2:13). Шматочки фарби знайдені в курганах № № 3 та 6 [5, с.152]. На жаль, Г.Т.Ковпаненко не вказала їх колір.

14. Фрагмент вінець горщика різкопрофільований. Прикрашений пальцевими вдавленнями під краєм, а нижче – проколами. Розмір уламка – 3,9 x 3,3 x 0,6 см.

15. Стінка товстостінної посудини із шерехатою поверхнею, розміром 3,0 x 2,6 x 1,5 см.

Попередньо, поховання можна датувати кінцем VI – початком V ст. до н.е.

Слід визнати, що простежуються спільні риси в розкопаному кургані та в курганах № № 7 і 8, котрі знаходилися поруч. Насамперед, це стосується розмірів і будови їх поховальних споруд. Виділяються малі розміри поховальних ям (2,95 x 2,00 та 2,80 x 2,00 м), та, що цікаво, співпадає ширина всіх трьох ям. Незважаючи на такі розміри, до могили клали кількох небіжчиків. У кургані № 8 лежали чоловік та жінка. У кургані № 7 також було кілька небіжчиків. Кургани №№ 9 і 10, які знаходилися поблизу, а саме, на захід від кургану № 39, мали більшу ширину (2,5 м) та містили останки лише одного померлого.

Як бачимо, М.Я.Рудинський мав рацію, коли стверджував, що могильник складається з кількох могильних груп. Очевидно, що кургани №№ 39, 7 та 8 пов'язані між собою не тільки будовою могил і розташуванням на кладовищі, а й хронологічно. Можливо, вони належали близьким людям, родичам, які проживали на другому боці балки (ур. Десяте Поле) на селищі скіфського часу. Основним і незаперечним цьому підтвердженням був би аналіз кісток померлих, але, на жаль, скелети з поховань курганів №№ 7 і 8 не збереглися. Розкопаний курган № 39 мав багато спільного (топографія, орієнтація могили та інвентар) не тільки серед курганів Тарановоярського могильника, а й з могилами Малотростянецького та Пожарнобалківського некрополів, розташованих неподалік.

Література

1. Андриенко В. П. Курганы раннескифского времени у с.Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД конф. (1-3 марта 1995 г.). – Харьков : изд. ХИАО, 1995. – С. 43-44.
2. Гейко А. В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с.Малий Тростянець / А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2. – С. 90-95.
3. Гейко А. В. До питання виділення так званих «селищних кушів» на пам'ятках скіфського часу Нижнього Поворскля / А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 1. – С. 109-112.
4. Гейко А. В. Бронзова сережка з селища Шевченки-5 у Поворсклі / А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003. – С. 113.
5. Ковпаненко Г. Т. Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині (За матеріалами М. Я. Рудинського) / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – Київ : Наукова думка, 1970. – Т. 24. – С. 146-170.
6. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – Москва : Наука, 1965. – Вып. Д 1-4. – 91 с., 23 табл.
7. Петренко В. Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. / В. Г. Петренко // САИ. – Москва : Наука, 1978. – 144 с.
8. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / М. Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава : вид. ПДМ, 1928. – Т. 1. – С. 29-62.
9. Рудинський М. Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – Київ: вид. ІА АН УРСР, 1949. – Т. 2. – С. 53-79.
10. Кулатова І.М. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську / І. М. Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей : Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – Кн. 1. – С. 242-249.
11. Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську у 2001 року / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АБУ 2000-2001 рр. – Київ : Шлях, 2002. – С. 167-168.
12. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев : Наукова думка, 1987. – 184 с.

Ключові слова:

курган, поховання, скіфська доба, Таранів Яр

**Результаты изучения антропологических материалов,
обнаруженных в кургане № 39 Тарановоярского
могильника скифского времени**

Для анализа получены неполные, разрушенные антропологические материалы, представленные фрагментами скелетов. Отдельные костяки представлены исключительно единичными костями и их фрагментами. Сохранность материала следует классифицировать как плохую.

Костные препараты изучались по ряду признаков пола, возраста, роста, устанавливались особенности развития костного аппарата, его развития. Проводилась идентификация костей на предмет принадлежности одному или нескольким индивидам.

Полученные результаты

Индивид 1. Предоставлен неполный фрагментированный скелет взрослого человека. Отдельные длинные трубчатые кости (лучевая, плечевая), по которым возможно установить рост, сохранились в целом виде. В наличии зубочелюстная система.

Пол. Половые описательные морфологические признаки выражены отчетливо (рельеф надбровной дуги), принадлежат мужчине.

Возраст. По срокам сращения швов черепа, степени стертости зубов, маркеру формирования внутреннего вещества костей, определяется возраст, в пределах 35-40 лет.

Рост. Установлен рост: 166,0-170,0 см.

Итак, индивид 1 – мужчина в возрасте 35-40 лет, ростом 166,0-170,0 см.

Особенности развития. Обнаружен средний углубленный кариес (С) 46 зуба (нумерация зубов в дуге челюсти дана согласно классификации Всемирной организации здравоохранения). Кариозная полость занимает 1/3 мезиальной (апроксимальной) поверхности зуба.

Индивид 2. Костный материал представлен бедренной костью маленького ребенка. В связи с молодостью объекта исследования, пол определить не представляется возможным.

Возраст. Окостенение головки бедренной кости на первичной стадии, это свидетельствует о возрастной градации в пределах первого года жизни.

Итак, индивид 2 – ребенок первого года жизни.

Особенности развития. Не установлены.

Индивид 3. Представленный для анализа материал состоит из фрагмента локтевой кости взрослого индивида.

Пол. По единственному сохранившемуся признаку (очень слабая выраженность мышечного рельефа), следует утверждать, что костяк принадлежал женщине.

Возраст. Отсутствие следов старения (нет остеофитов), степень формирования внутреннего вещества кости показывает на возрастную границу в 25-30 лет.

Итак, индивид 3 – возможно, женщина в возрасте 25-30 лет.

Особенности развития. Не установлены.

Индивид 4. В анализе неполный, фрагментированный костяк взрослого человека (установить рост не представляется возможным). В наличии зубочелюстная система.

Пол. Половые признаки ярко выражены и свидетельствуют о принадлежности костяка мужчине.

Возраст. Все имеющиеся признаки указывают на возраст 18-20 лет.

Итак, индивид 4 – мужчина в возрасте 18-20 лет.

Особенности развития. Видимой патологии не отмечено. Обнаружены зубные минерализованные наложения (камни) на фронтальной группе зубного ряда, в виде «нависающего кома».

Индивид 5. Материал для анализа представлен грацильным, сильно фрагментированным, неполным костяком взрослого человека, по которому невозможно определить рост.

Пол. Все признаки (в том числе и грацилизация) дают право утверждать, что индивид, находящийся в исследовании, женщина.

Возраст. Определению возраста помогли признаки, которые обнаруживаются в зубах. Формирование корневой системы зубов на стадии, которая соответствует 14-16 годам жизни.

Итак, индивид 5 – женщина в возрасте 14-16 лет.

Особенности развития. Патология не обнаружена. Отмечаются зубные камни на фронтальной группе зубов, в виде «нависающего кома».

Некоторые выводы

Идентифицированы пять индивидов скифской эпохи. Здоровье людей весьма завидное. Патологические отклонения установлены на стадии компенсации процесса болезни, у человека фактически достигшего 40-летнего рубежа жизни. Причины смерти не установлены. Однако, возраст исследуемых лиц далек от интервала, когда наступает естественная смерть.

Ключевые слова:

возраст, погребение, пол, рост, скифское время, Таранов Яр.

Новые памятники первых веков нашей эры в Верхнем Подонье

В 2010 г. Раннеславянская экспедиция Института археологии Российской Академии наук проводила разведки в лесостепном Подонье на территории Липецкой обл., в местности, называемой «Острая Лука». Дон здесь делает несколько поворотов, обтекая выходы скалистых пород и образуя обширную излучину длиной около 20 км. В 2010 г. работы проводились около с. Нижнее Казачье Задонского района (рис. 1). Были осмотрены низкие, незначительно возвышающиеся над поймой Дона речные террасы, которые в Верхнем Подонье обследованы весьма слабо. В настоящей статье публикуются материалы первых веков н.э., обнаруженные около с. Нижнее Казачье.

Нижнее Казачье-5¹. Памятник расположен в 1,2 км к западу от окраины Нижнего Казачьего и в 1 км к юго-востоку от скита с. Каменка, занимает останец первой террасы левого берега р. Дон высотой 3,5 м от уровня высокой поймы (рис. 2). Размеры памятника – 450 x 120-200 м. Почти вся его поверхность распахана, кроме небольшого юго-восточного участка, который задернован.

По данным шурфовки культурный слой (серая супесь) имеет толщину 20-40 см. На большей части территории памятника он распахан. Керамика сильно измельчена. К первым векам н.э. могут относиться фрагменты груболепных горшков с дресвой в тесте, единичные обломки лепных кухонных сосудов с примесью шамота и столовых с лощеной поверхностью. Насыщенность культурного слоя слабая, тем не менее, на северо-восточной оконечности памятника выделяется участок размерами 200 x 100 м, с которого, кроме немногочисленных обломков сосудов, происходят: 18 железных черешковых наконечников стрел и 2 их обломка (рис. 3), фрагмент псалия с заостренным концом (рис. 4:1), обломки еще двух стержневидных псалиев с двумя отверстиями (рис. 4:2-3), три грубо откованных кольца и ворворка, которые могли быть деталями конской узды (рис. 4:4-6), рама гитаровидной пряжки (рис. 5:5), 4 обломка пряжек с круглой головкой и трапециевидным краем рамы (рис. 5:1-4), 2 рамы вертикально-овальных пряжек (одна – с рифлением по краю: рис. 5: 7, 11), D-образная пряжка (рис. 5:12), 4 прямых или слегка прогнутых язычка пряжек с зауженными концами (рис. 5: 6, 8-10). Из украшений здесь же найдены фибула типа «Авцисса», брошь с шарнирным механизмом застегивания, 2 обломка пружинных фибул и приемник еще од-

1 По учетным документам Государственной дирекции охраны памятников истории и культуры Липецкой обл. памятники 1-4 у с. Нижнее Казачье были обнаружены ранее. Мы продолжаем принятую нумерацию.

Рис. 1. Схема размещения памятников у с. Нижнее Казачье на карте Верхнего Подонья.

ной (рис. 6:1-5), перевитая посередине игла фибулы или булавки (рис. 6:6), бусина (рис. 6:7), серьга в виде полтораоборотного кольца с незамкнутыми концами (рис. 6:8). Бытовые предметы представлены обломками трех ножей и одним целым с прямой спинкой (рис. 4:7). Вне этого ареала концентрации культурных остатков найдена D-образная пряжка (рис. 5:13).

Подавляющее большинство предметов изготовлено из железа. Из бронзы сделаны только 2 фибулы, бусина и серьга (рис. 6: 1, 2, 7, 8), рама округлой пряжки, концы которой были приклепаны друг к другу (рис. 4:7). Брошь действительно была покрыта слоем белого металла, следы которого заметны на ее поверхности (на рис. 6: 2 выделены серым).

Обращает на себя внимание, что большинство перечисленных выше находок связано с воинской культурой. Кроме наконечников стрел и псалий, к ним определенно относятся гитаровидная и трапециевидные с круглой головкой пряжки, фибула типа «Авцисса». Скорее всего, на северо-восточной окраине поселения в древности имело место сражение, следы которого и были обнаружены во время разведки.

Нижнее Казачье-6. Местонахождение. Находится в 1,6 км к юго-западу от окраины с. Нижнее Казачье и в 600 м к югу от поселения Нижнее Казачье-1. На склоне дюны высотой около 3 м от уровня поймы Дона обнаружено 5 невыразительных лепных черепков, преимущественно с дрсвой в тесте.

Нижнее Казачье-7. Расположено в 900 м к северо-западу от с. Нижнее Казачье, в 900 м к юго-востоку – востоку от скита в с. Каменка, в 600 м к северо-востоку от поселения Нижнее Казачье-5 (рис. 2). Высота памятника

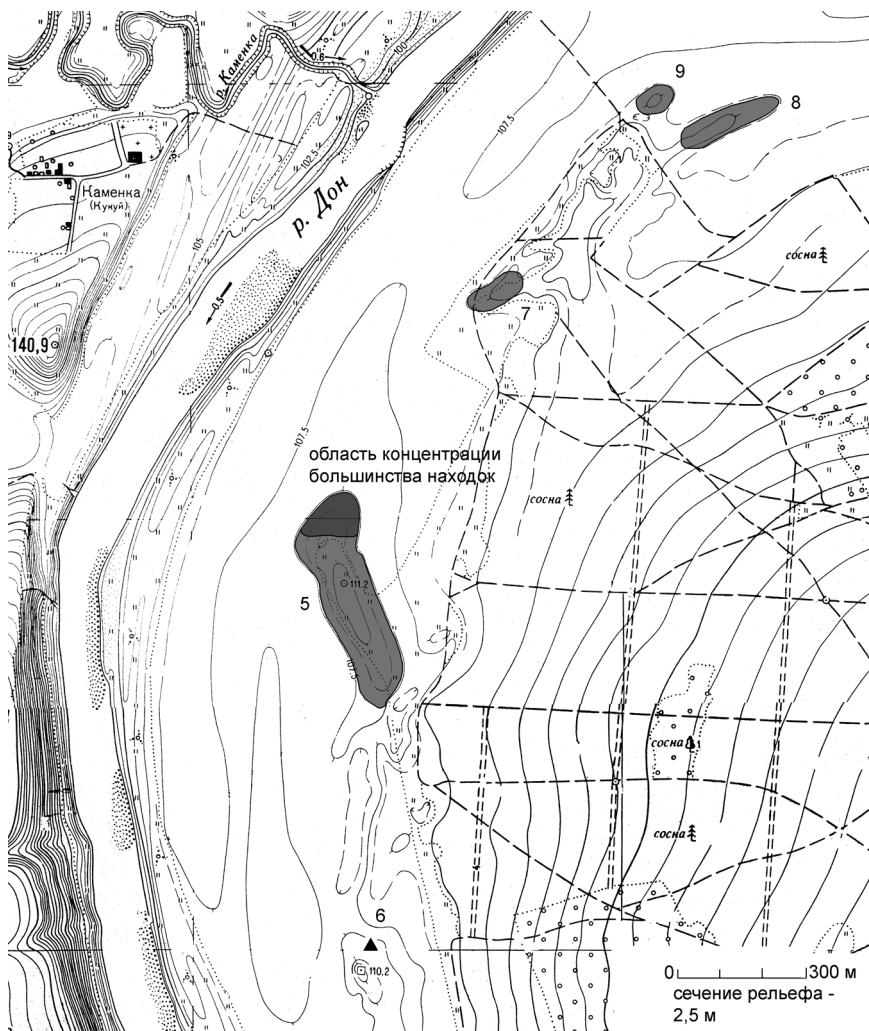

Рис. 2. Нижнее Казачье. Ситуационный план расположения памятников.

над поверхностью высокой поймы Дона – 2 м. размеры – 150 x 60 м. Судя по данным шурфовки, культурный слой мощностью до 30 см (серая супесь) распахан на всю толщину. Концентрация подъемного материала на поверхности очень низкая. Собраны обломки лепных сосудов, преимущественно с примесью дресвы в тесте, по фактуре аналогичные происходящим из Ниж-

него Казачьего-5. Помимо керамики, на поверхности поселения обнаружены железные звено двучастных удил (рис. 7:1), 2 кольца (рис. 7: 2, 3), обломок прямоугольной скобы (рис. 7:4), черешковый трехлопастный наконечник стрелы (рис. 7:5), бронзовая овальная пряжка с заклепанной рамой (как в Нижнем Казачьем-5) и прогнутым язычком, изготовленным из скрученной в трубочку пластинки (рис. 7:7), бронзовая же круглая рама еще одной пряжки с заклепкой (рис. 7:6).

Нижнее Казачье-8. Находится в 900 м к северо-северо-западу от с. Нижнее Казачье, в 1,3 км к востоку от скита с. Каменка, в 500 м к северо-востоку от поселения Нижнее Казачье-7 (рис. 2). Занимает очень низкий мыс первой террасы левого берега Дона высотой 0,5 – 1,5 м от его поймы. Размеры памятника – 260 x 30-50 м. Поверхность полностью распахана. Концентрация подъемного материала на поверхности – выше средней, керамика сильно измельчена. К первым векам н.э. относятся преимущественно обломки груболепных сосудов с примесью дресвы в тесте, немногочисленные лепные черепки с включениями дресвы, известняка и очень мелкого шамота, а также без четко выраженных примесей. Из вещей на поверхности обнаружены железные 2 обломка ножей, кольцевидная пряжка со слегка прогнутым суженным к концу язычком (рис. 7:11), черешковый трехлопастный наконечник стрелы (рис. 7:12).

Нижнее Казачье-9. Находится в 1 км к северу – северо-западу от с. Нижнее Казачье, в 1,2 км от скита с. Каменка, в 150 м к востоку от поселения Нижнее Казачье-8. Расположено на дунообразном мысу первой террасы левого берега р. Дон на высоте 0,5-2 м от уровня поймы. Размеры памятника – 100 x 60 м, поверхность полностью распахана. Концентрация подъемного материала – средняя, несколько более высокая вдоль северного и восточного краев дюны. В коллекции преобладает лепная керамика с примесью дресвы в тесте. Встречены также обломки горшков с включениями мелкого шамота, два фрагмента стенок гончарных сероглиняных сосудов с шероховатой поверхностью. Обнаружены 4 железных предмета: обломок прямоугольного в сечении стержня, пробойник (рис. 7:10), 2 фрагмента иголок, перекрученных посередине (как в Нижнем Казачьем-5, рис. 7: 9, 10).

Описанные выше памятники у с. Нижнее Казачье явно представляют собой единый в культурно-хронологическом отношении массив. В пользу этого свидетельствуют следующие наблюдения. Во-первых, все они очень близки по топографическому расположению. Во-вторых, на всех обнаружена очень схожая по фактуре лепная керамика: сравнительно тонкостенная, плотная, как правило, с примесью дресвы, реже – мелкого шамота в тесте. В-третьих, на некоторых поселениях найдены похожие вещи: стрелы и округлые пряжки, в т.ч. и с заклепками на раме – в пунктах 5, 7 и 8, «перевитые острия» – в пунктах 5 и 9, кованые железные кольца – в пунктах 5 и 7.

Хронология обнаруженных памятников определяется по набору вещей.

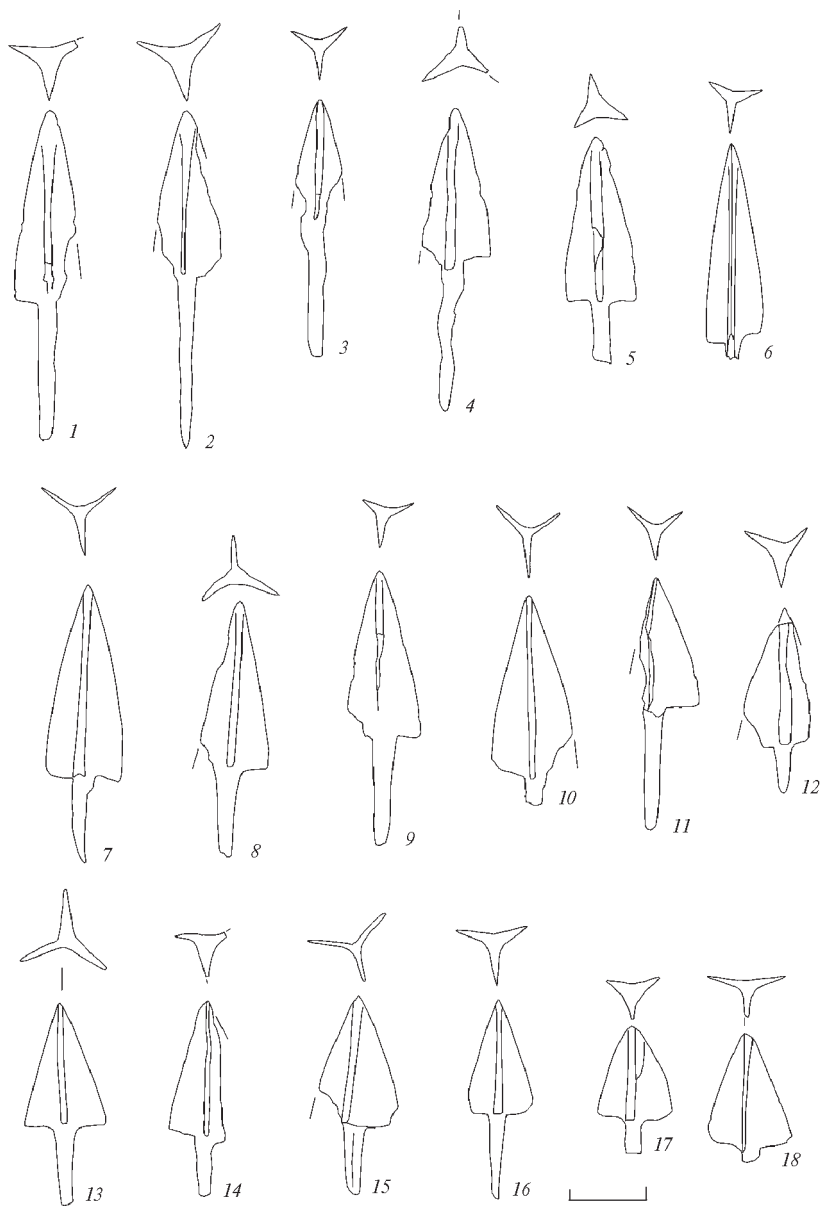

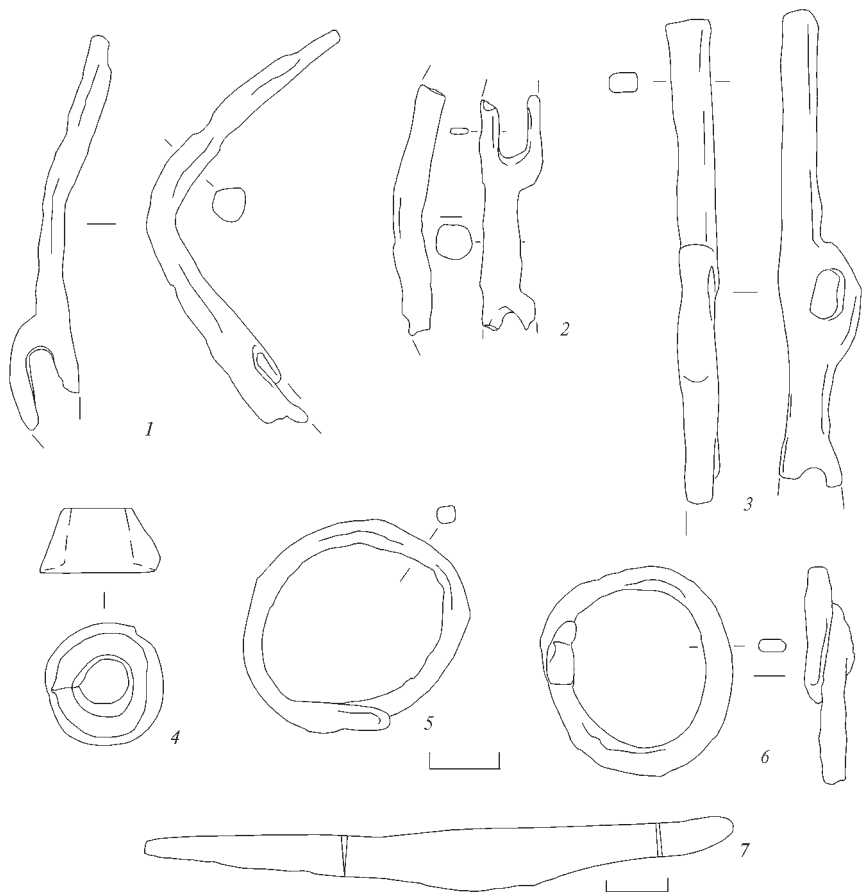
Рис. 3. Нижнее Казачье-5. Железные наконечники стрел.

Предметы вооружения и конского снаряжения

Стрелы (рис. 3; 7: 5, 12). Черешковые наконечники стрел с тремя треугольными лопастями характерны для сусловского времени и позднесарматской культуры [7, с. 110; 8, с. 60]. По А.С. Скрипкину, черешковые стрелы с треугольными лопастями находят распространение, начиная с III в. до н.э. Типы разнообразны. Относительно ранними считаются наконечники с длинной головкой и коротким черешком, поздними – с короткой или средних размеров треугольной головкой, коротким или средним по длине черешком [15, с. 141]. Это деление, скорее всего, условно. В Нижнем Казачьем-5

Рис. 4. Нижнее Казачье-5. Псалии и некоторые бытовые предметы из железа.

в области концентрации материала встречены изделия, как сравнительно ранние, по А.С. Скрипкину, так и поздние (рис. 3). Считается, что в конце IV в. маленькие черешковые наконечники стрел с треугольными лопастями сменяются более крупными черешковыми с лопастями ромбической формы, т.н. гуннскими. Классификация последних, ставшая классической, предложена И.П. Засецкой [6, с. 36-38]. Тем не менее, известны факты, что и в гуннское время маленькие треугольные стрелы продолжали использоваться. В частности, они найдены в комплексах заключительного этапа киевской культуры на поселении Каменево-2 под Курском (в т.ч. и с прибалтийской фибулой с лопатковидной ножкой) [11, рис. 93:9; 94:1].

Железные двудырчатые псалии с заостренными концами (рис. 4:1). По В.И. Костенко, характерны, в основном, для среднесарматского времени, но встречаются как раньше, так и позже – в частности, найдены в погребениях Усть-Каменского могильника (Нижнее Поднепровье), который датируется автором публикации второй половиной I – началом II в. [7, с. 110, 123]. В Верхнем Подонье входят в состав Антиповского клада, который А.П. Медведев относит к концу II – первой половине I в. до н.э. [9, рис. 9:7; с. 19, 20].

Стержневидные псалии с 2-мя отверстиями (рис. 4: 2, 3). А.П. Медведев отмечает, что этот тип псалиев хорошо известен по сарматским комплексам первых веков н.э. В лесостепном Подонье обнаружены в Чертовицком 1 (I – начало II в., большинство погребений датируется второй половиной I – началом II в.), Ново-Никольском (II – середина III в.) могильниках [8, с. 63; 9, с. 87; 101; рис. 45:11, 12; 70:6].

Металлические детали костюма

Фибула типа «Авцисса» (рис. 6:1). Относится к группе 5 (раннеримские шарнирные дуговидные фибулы), типу 1 по А.К. Амброзу, по которому они датируются первой половиной I в. [2, с. 26]. Исследователи отмечают связь фибул этого типа с воинским бытом. А.С. Скрипкин, на основании находок в сарматских погребениях, допускает возможность более длительного использования [13, с. 116]. По данным, которые приводит Е. Генчева, самые ранние экземпляры появляются в последние два десятилетия I в. до н.э.; наиболее широко такие фибулы распространены в I в. н.э. до времени императора Клавдия (41-54 гг.), но отдельные фибулы, даже на территории Римской империи, употреблялись и до начала II в. [4, с. 37-39].

Брошь с шарниром из двух стоек (рис. 6:2). Имеет римское происхождение. Все предметы этой группы индивидуальны, поэтому точную аналогию броши из Нижнего Казачьего-5 найти не удалось. По стилю (нижний «хвост» с двумя полукружиями на конце, центральная композиция из концентрических кругов) она близка к фибуле из Ольвии, которую А.К. Амброз датирует второй половиной I – первой половиной II в. [2, с. 33, табл. 15:5]. Фибула из Велвар (Чехия) имеет сходство с экземпляром из Нижнего Казачьего по округлой форме верхней части и наличию нижнего отростка

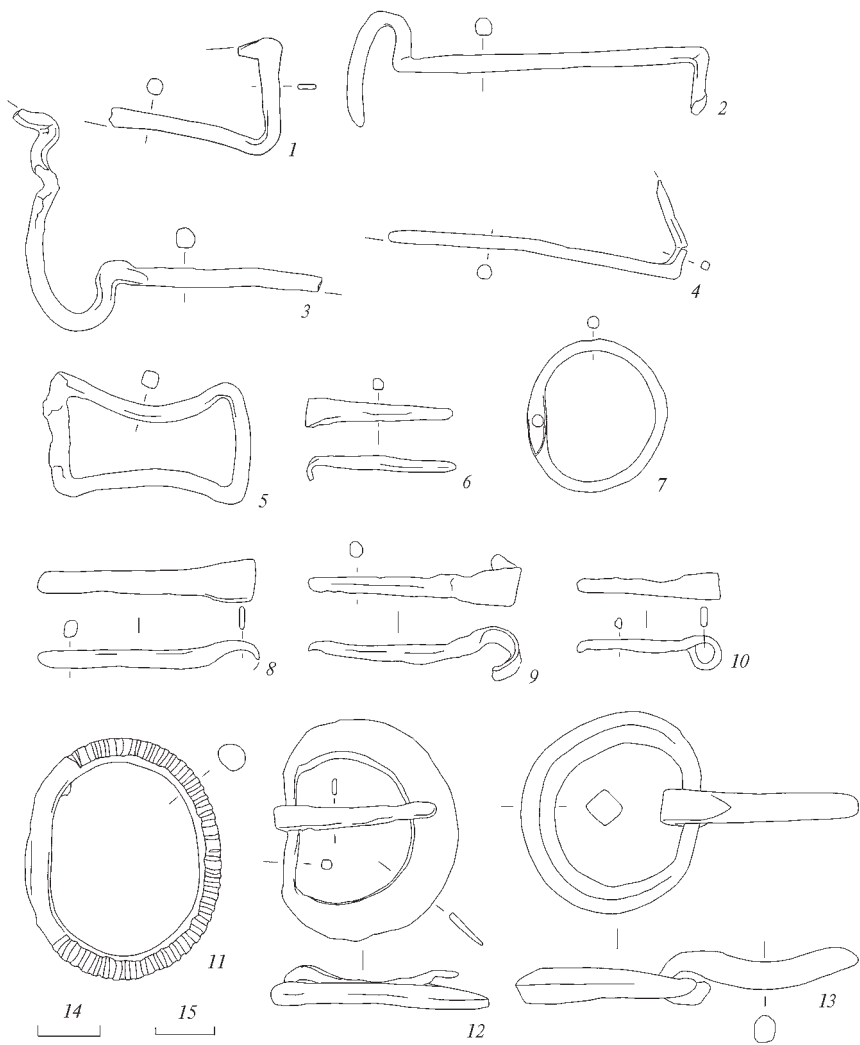

Рис. 5. Пряжки и их детали из Нижнего Казачьего-5.

1-6, 8-13 – железо; 7 – бронза;

14 – масштаб к позициям 1-5, 8-11, 13;

15 – масштаб к позициям 6, 7, 12.

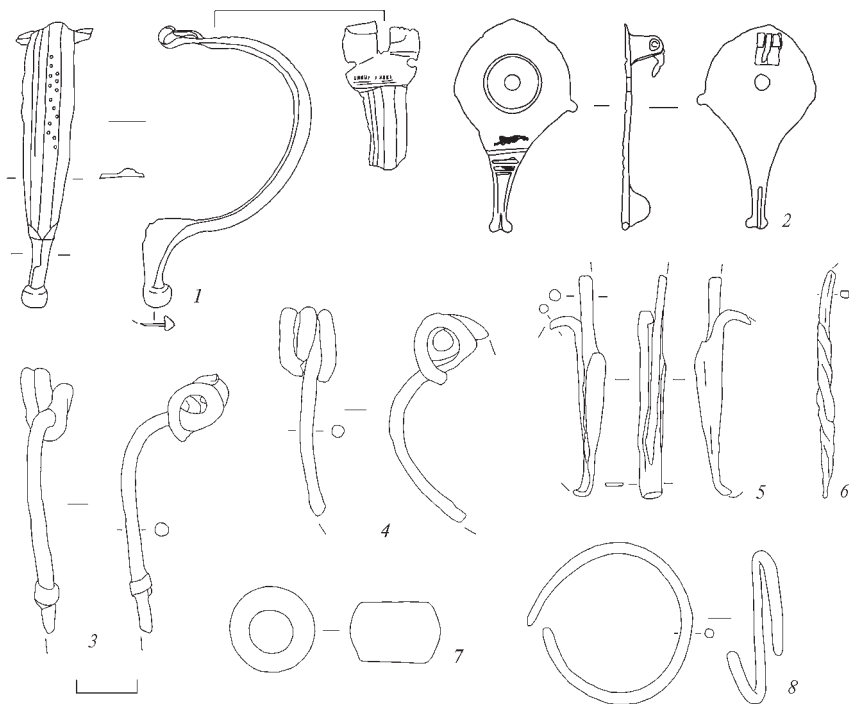

Рис. 6. Украшения из Нижнего Казачьего-5.
1, 2, 7, 8 – бронза; 3-6 – железо.

с полукругиями [20, гус. 217:21]. Фибула из Нове имеет круглую основу с concentрическими кругами в центре и выступами по краям [4, табл. XXV:4]. Такие фибулы датируются от времени правления императора Клавдия до Флавиев, т.е. от 40-х гг. н.э. до конца I в. По стилистическим особенностям фибула из Нижнего Казачьего датируется второй третью I – началом II в.н.э.

Обломки железных фибул из Нижнего Казачьего-5 (рис. 6: 3, 4). Лучшее всего сохранившаяся из них относится по А.К. Амброзу к варианту 1 проволочных одночленных лучковых подвязных фибул (группа 15, серия 1) и датируется I в. н.э., возможно, первой его половиной [2, с. 48]. Эта датировка фибул первого варианта до недавнего времени была фактически общепринятой [3, с.138; 7, с. 105, 113; 12, с. 84; 13, с. 105], хотя Б.Ю. Михлин и высказывал мнение о возможности их появления раньше – в конце I в. до н.э. [10, с. 205]. В настоящее время появилась серия новых находок, которая позволила высказать предположение о еще более раннем возникновении одночленных подвязных лучковых фибул – во второй половине – последней чет-

верти II в. до н.э. [5, с. 152]. Тем не менее, ранние причерноморские застезки в большинстве случаев отличаются от экземпляров из Нижнего Казачьего относительно длинной многовитковой пружины [5, рис. 3]. Как отметил А.С. Скрипкин, у фибул первого варианта, в представлении А.К. Амброза, как правило, плавный изгиб спинки, который расположен ближе к ее середине. У фибул из Нижнего Казачьего спинка, скорее, имеет коленчатый изгиб, а пружины – короткие. По всей видимости, они относятся к особому раннему варианту, выделенному А.С. Скрипкиным и не учтенному А.К. Амброзом. Дата этого варианта по сарматским комплексам причерноморских степей – I в. до н.э. – I в. н.э. [16, с. 133]. Отмечу, что у фибул из сарматских погребений такая же короткая пружина, как и у экземпляров из Нижнего Казачьего [16, рис. 1: 1-7].

Трапецевидные одночленные пряжки с округлой головкой (рис. 5:1-4). Широко распространены в сарматских погребениях степи и лесостепи, в Крыму и на Северном Кавказе. В Нижнем Подонье найдены в Чертовском 1 могильнике [9, рис. 46:14]. В Крыму подобные пряжки, в основном, встречаются в первой половине I в. н.э., но известны и в третьей четверти этого столетия [17, с. 164]. На Северном Кавказе М.П. Абрамова относит их к ранней хронологической группе (I – начало II вв.) [1, с. 211].

Прототипами этих пряжек являются формы группы А типов 12 и 13 по классификации Р. Мадыды-Легутко. Они – одночленные такой же формы, как и сарматские, и представляют собой подражания изделиям на римских воинских поясах. Друг от друга отличаются размерами (изделия типа 13 – более короткие). Распространены, в основном, на территории пшеворской культуры в Польше, хотя отдельные находки известны в Чехии и в Польском Поморье. Самый ранний экземпляр относится к заключительной фазе предримского периода, наиболее поздний – к концу ступени В1 – началу фазы В2 по периодизации Г. Эггера – К. Годловского. Большинство экземпляров происходят из комплексов фазы В1 [19, s. 6-7, taf. 2: 12, 13]. Общая дата этих двух типов, таким образом, – конец I в. до н.э. – конец I в. н.э. При этом пик распространения приходится на первую-вторую треть I в.

Гитаровидная пряжка (рис. 5:5). Их прототипами являются одночленные изделия типов 6 (с обоймой) и 14 (без обоймы) группы А по Р. Мадыде-Легутко. Центральноевропейские пряжки, в отличие от сарматских, – более длинные. Пряжка типа А6 представляет собой единственный экземпляр, изделия типа А14 распространены на территории оксвийской и пшеворской культур в заключительной фазе предримского периода и на этапе В1 [19, s. 5-7, taf. 2: 6, 14], т.е. в конце I в. до н.э. – первой-второй трети I в. н.э. По наблюдениям М.Б. Щукина и Т.А. Щербаковой, на территории Восточной Европы такие пряжки известны на фазах В1, В2 и С1, т.е. используются вплоть до второй половины III в. Они происходят из пшеворского могильника Гринёв в верховьях Днестра, позднезарубинецкого поселения Почеп, черняховского могильника Данчены, найдены на сарматских памятниках [18, с. 188].

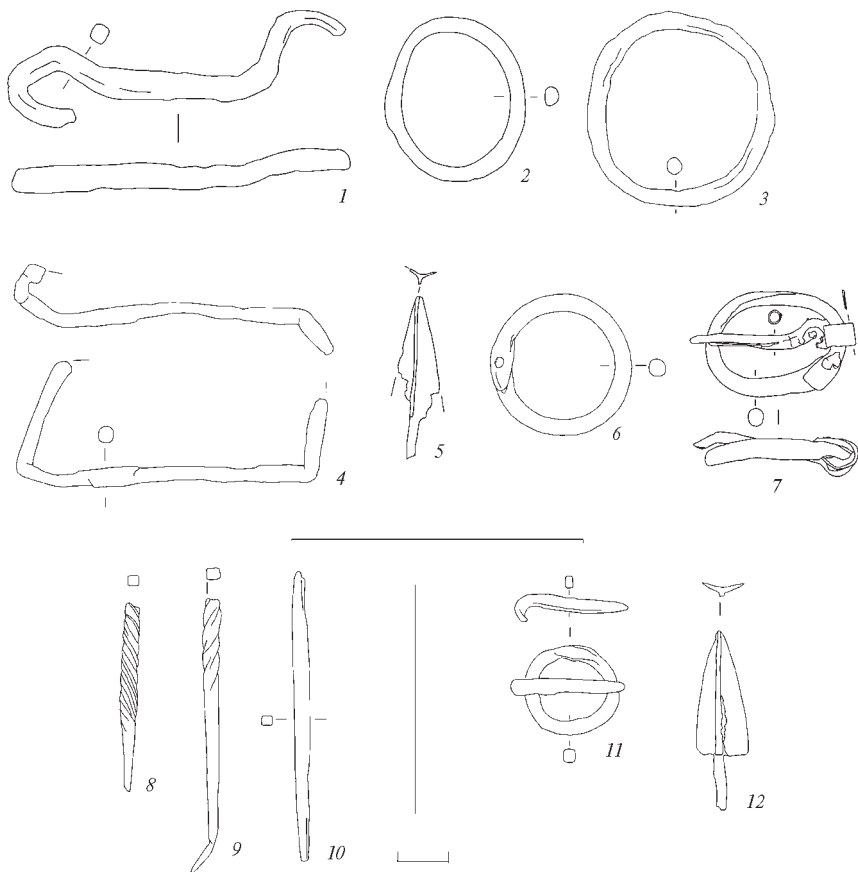

Рис. 7. Материалы из Нижнего Казачьего 7-9.
 1-7 – Нижнее Казачье-7; 8-10 – Нижнее Казачье-9;
 11, 12 – Нижнее Казачье-8; 1-5, 8-12 – железо; 6, 7 – бронза.

Круглорамчатые пряжки с прямым или слегка прогнутым язычком без дополнительной орнаментации язычка и рамки, и без обоек (рис. 5: 7, 11; 7: 6, 7, 11). По М.П. Абрамовой, на Северном Кавказе датируются I – первой половиной – серединой III вв., хотя наиболее часты в I в. н.э. [1]. А.С. Скрипкин относит их к рубежу I-II – IV вв., т.е. ко всему позднесарматскому периоду [14, с. 57]. В.И. Костенко отмечает, что такие пряжки наиболее часто встречаются в комплексах Крыма, Приазовья и Нижнего Поднепровья I в. н.э. [7, с. 106, 107].

Пряжки с заклепками на раме встречены в Верхнем Подонье в Чертовицком 1 и Ново-Никольском могильниках [9, рис. 46:10-12; 77:18], а также в Усть-Каменском могильнике в Нижнем Поднепровье [7, рис. 18:6; 21:12, с. 106, 123] второй половины I – начала II вв.

Д-образная пряжка с плоским краем рамы (рис. 5:12) имеет центральноевропейское происхождение и относится к типу 11 группы D P. Мадыды-Легутко. Аналогичные изделия в основном распространены на территории пшеворской, любошицкой и вельбарской культур в периоды B2 – C1a [19, s. 27, 28, taf. 8:11], т.е. в последней четверти I – начале III вв. н.э.

Д-образная пряжка с ромбическим сечением рамы, овальным в сечении прогнутым язычком без дополнительной орнаментации (рис. 5:13) относится к чрезвычайно широко распространенному в Центральной Европе типу 1 группы D P. Мадыды-Легутко. Наиболее ранние экземпляры известны на последней фазе предримского периода, наиболее поздние датируются началом позднеримского времени [19, s. 24-26, 34, taf. 8:11], т.е. общая дата типа в Центральной Европе – конец I в. до н.э. – начало III в. н.э.

Приведенный выше обзор датирующих вещей показал, что памятники у с. Нижнее Казачье принадлежат диапазону I-II вв. При этом сражение у пункта 5 произошло в I в. н.э., скорее, в первой его половине, судя по обломкам архаичных железных фибул и застёжке типа «Авцисса», фрагментам трапециевидных пряжек с округлой головкой. Этой дате вроде бы противоречит более поздняя, чем перечисленные выше предметы, Д-образная пряжка с плоским краем рамы (последняя четверть I – начало III вв. н.э.), но коллекция из Нижнего Казачьего-5 не является закрытым комплексом. Место, на котором произошло сражение, могло посещаться и позже.

Чем же были памятники у с. Нижнее Казачье в древности? Судя по тонким культурным слоям, сравнительно слабой насыщенности их керамикой, они представляли собой какие-то временные стойбища – кочевья. В этом отношении показательно сходство набора вещей из Нижнего Казачьего и курганных могильников у с. Чертовицкое на р. Воронеж, где также найдены черешковые трехлопастные стрелы, удила со стержневидными псалиями, фибула типа «Авцисса», шарнирная брошь, ранние одночленные лучковые подвязные застёжки, пряжки с трапециевидной рамой и округлой головкой, с округлой рамой, в т.ч. и заклепанные [9, рис. 21:5; 24: 4, 7, 12, 17; 25: 2, 4; 26: 2, 5; 27:8; 28: 3, 6; 29:2; 33:6]. Вполне вероятно, что такое сходство набора вещей определяется хронологической близостью курганов у Чертовицкого и памятников у Нижнего Казачьего, но не исключено, что находки из Нижнего Казачьего демонстрируют направление перекочевков какой-то из групп сарматского населения.

Статья написана при финансовой поддержке проекта РГНФ №08-01-91102а\и.

Литература

1. Абрамова М. П. Хронологические особенности северокавказских пряжек первых вв. н.э. / М. П. Абрамова // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Т. VI. — С. 209-229.
2. Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. - IV в. н.э. / А. К. Амброз // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Д 1-30. — 105 с.
3. Багаев М. Х. Из истории фибул Северо-Восточного Кавказа (Чечня и Дагестан) / М. Х. Багаев // РА. — Москва, 2004. — № 2 — С. 136-147.
4. Генчева Е. Римските фибули от България (от края I в. пр. н.е. до края на VI в. на н.е.) / Е Генчева. — Велико Търново: Фабер, 2004. — 199 с.
5. Зайцев Ю. П. Подвзятные фибулы в варварских погребениях Северного Причерноморья позднеэллинистического периода / Ю. П. Зайцев, В. И. Мордвинцева // РА. — Москва, 2003. — № 2. — С. 135-155.
6. Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.) / И. П. Засецкая. — Санкт-Петербург: Эллипс, 1994. — 224 с.
7. Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В. И. Костенко. — Днепрпетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1993. — 151 с.
8. Медведев А. П. Сарматы и лесостепь / А. П. Медведев. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. — 217 с.
9. Медведев А. П. Сарматы в верховьях Танаиса / А. П. Медведев. — Москва: Таус, 2008. — 235 с.
10. Михлин Б. Ю. Фибулы Беляусского могильника / Б. Ю. Михлин //СА. — Москва, 1980. — № 3. — С. 194-213.
11. Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э.) // Раннеславянский мир. — Москва, 2007. — Вып. 10. — 318 с.
12. Симоненко А. В. Сарматы Таврии / А. В. Симоненко. — Киев: Наукова думка, 1993. — 144 с.
13. Скрипкин А. С. Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений) / А. С. Скрипкин // СА. — Москва, 1977. — № 2. — С. 100-120.
14. Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры / А. С. Скрипкин. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. — 151 с.
15. Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия: Проблемы хронологии и ее исторический аспект / А. С. Скрипкин. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. — 299 с.
16. Скрипкин А. С. О новом варианте лучковых фибул из сарматских погребений в Волго-Донском междуречье / А. С. Скрипкин // РА. — Москва, 2003. — № 2. — С. 128-135.
17. Труфанов А. А. Пряжки ранних провинциально-римских форм в Северном Причерноморье / А. А. Труфанов // РА. — Москва, 2004. — № 3. — С. 160-170.
18. Щукин М. Б. К хронологии могильника Данчены / М. Б. Щукин, Т. А. Щербакова // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III – IV вв. н.э. — Кишинев: Штиинца, 1986. — С. 177-219.
19. Madyda-Legutko R. Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum / R. Madyda-Legutko // British Archaeological Research International Series 360. — Oxford, 1986. — 233 p.
20. Pravěké dějiny Čech. — Praha, 1978.

Ключевые слова:

кочевье, место битвы, Острая Лука Дона, Подонье, сарматы, стойбище.

Сарматські комплекси в курганах пониззя Псла

За рятівних археологічних розкопок на території під влаштування відвалів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», на межі території Комсомольської міської ради та Пришибської сільської ради Кременчуцького району, Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації досліджена група курганів II, у складі 12-ти задернованих насипів, висотою 0,5-1,1 м і діаметром 14-30 м [15, с.108-109]. Вона знаходилася навпроти колишнього знесеного села Лавриківка, за 0,7-1,2 км на захід – північний захід, на підвищенні мисоподібного вододільного останця рр. Лизька – Сухий Кобелячок (лівий берег р.Дніпро) висотою до 3,8 м над рівнем заплави.

Група була витягнута ланцюжком з північного сходу на південний захід на 0,3-0,4 км. Всі насипи мали сліди розорювання середини ХХ ст. Кургани виявилися продовженням скупчення більш значних насипів групи IV в ур. Кормилиця, три з яких – досліджені Ю.О.Шиловим 1993 р., а один – О.Б.Супруненко 2008 р. [16, арк. 50-56; 18, с.26-43].

З-поміж них вирізнявся за розмірами задернований курган № 1, що займав центральне положення у групі. Він мав правильну округлу форму, в перетині – сегментоподібний профіль, зберігав сліди розгортання і розорювання середини – третьої чверті ХХ ст. Його висота становила 0,80 м, діаметр – близько 29 м. Знаходився цей курган на підвищенні над крутим краєм мису останця та руслом стариці. На топографічних картах 1952-1972 р. позначений з висотою в 1,1 м.

У порівняно добре стратифікованому насипу, з рештками п'яти добудов, виявлені 12 поховань доби енеоліту – бронзового віку, архаїчна гранітна енеолітична стела, жертвна яма, рештки поховання скіфського часу, новітні і скарбошукацькі перекопи, а також представлений у публікації поховальний комплекс.

Він залишений кочівниками початку I тис. н.е. в центрі насипу V, зведеному населенням скіфського часу. За скіфської епохи курган міг мати висоту близько 2,0 м [16, арк. 9]. Встановлено, що зі влаштуванням цього поховання суттєвих досипок насипу не відбувалося.

Зважаючи на те, що сарматських поховань в межах Полтавщини виявлено не надто багато [1, с.146-147; 5, с.144-148; 6, с.134-157], а в окрузі Комсомольська їх відомо лише кілька [11, с.29-31; 13, с.286-288], охарактеризуємо цей виразний, хоча й доволі ординарний поховальний комплекс рядової кочівниці.

Поховання 1 фінальної пори раннього залізного віку було впусcene у насип до центральної частини кургана, за 0,9 м на північ та 0,7 м на схід від його умовного центра. Виявлене з рівня 0,35 м, під колишнім орним шаром, за плямою заповнення ями і рештками дерева перекриття. Поховання було останнім впускним комплексом кургану, перетинало і майже повністю залягало в мішаному заповненні та просіві розташованого нижче поховання 3 ямно-катакомбного часу (рис.1).

Яма мала уступ-заплічки. Стінки уступу та ями були прямовисними, контури ями і заплічок – прямокутними, з легко закругленими кутами. Основа уступу та дно виявилися також вирівняними, простежені на глибинах 0,45 та 0,65 м від умовного центра кургану відповідно. Ширина ями із заплічками – 1,50 x 2,25 м (площа – близько 3,4 кв. м, співвідношення сторін – 1,5). Вона довгою віссю зорієнтована у широтному напрямку, з незначним відхиленням до північного заходу. Розміри поховальної ями – 0,80 x 2,02 м (площа – 1,6 кв. м). Остання також зорієнтована із заходу на схід. Ширина уступів-заплічок нерівномірна: більша з меридіональних і зовсім невелика з широтних боків. Заповнення виявилось мішаним, хоча схожим на супіщано-чорноземну структуру насипу (рис.1).

В південно-східному кутку заплічок виявлені контури решток вогнища округлої в плані форми, розміром 0,28 x 0,32 см (рис.1:3), посеред яких лежали залишки напутьної їжі – чотири кістки зайця-русака (*визначення археозоолога, канд. іст. наук О.П.Журавльова*). Поряд із вогнищем виявлені окремі крупні вуглини. Свого часу уступ перекривався поперек ями жердинами й гілками, сліди яких залишилися на заплічках.

У заповненні ями відзначені рештки дерев'яних дощок перекриття, шириною 10-12 см, що лежали вздовж довшої вісі поховання, в т.ч. на краях заплічок. Їх нараховувалося п'ять-шість (рис.1). На них, по центру західної стінки, був встановлений ліпний горщик, котрий на час досліджень зберігся в первісному стані, щоправда, у фрагментах (рис.1:1).

У похованні збереглася частина скелету людини зрілого віку, в тому числі розвал черепа (рис.1:2), кілька хребців та кістки ніг. Вони належали жінці, у віці 35-40 років (*визначення антрополога А.В.Артемова*). Похована була викладена головою на захід на спині горлиць, збережені частини кісток ніг також вказували на їх випростане розміщення. В центрі ями трапилося ще кілька ребер, зотлілі рештки стегнової кістки, що просіли до заповнення поховання 3. Інші кістки були винесені степовими землеріями.

Встановлено, що похована була зміщена від центру ями ближче до північної стінки. Під кістками ніг відзначені сліди рослинної підстилки, у північно-західному кутку – вуглини.

Отже, в плані вивчення знахідок маємо аналізувати єдиний предмет зі складу супутнього інвентаря. Це ліпний *горщик*, з невисокими, відігнутими назовні вінцями, легко потоншеним закругленим краєм, низькою шийкою, опуклим нешироким тулубом, на пласкому дні без утору (рис.2). Шийка та

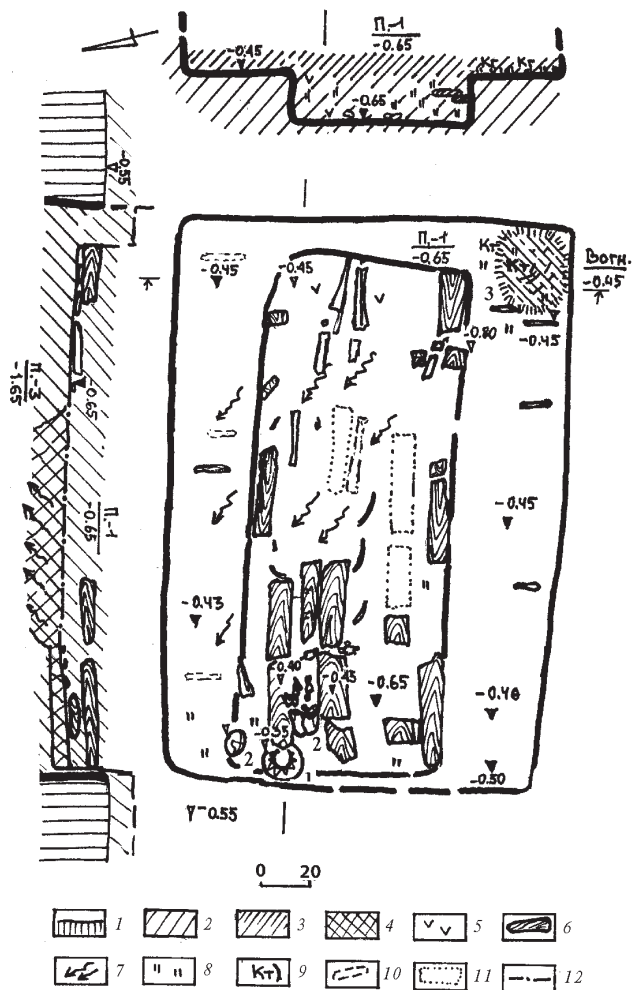

Рис. 1. Лавриківка, кол. с. Група II, курган № 1, поховання 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – масив насипу кургана; 3 – супіщане заповнення сірого та сіро-чорного кольорів; 4 – мішане заповнення й обвалений ґрунт; 5 – сліди підстилки; 6 – рештки дерева; 7 – провали; 8 – вуглини; 9 – кістки тварин; 10 – сліди жердин та гілок; 11 – тлін від дошок; 12 – лінія реконструкції дна поховання.

плічка посудини вкриті прокресленим візерунком у вигляді смуги горизонтально розташованого зигзагу, який утворюють прямі кути, нанесені відбитками тонкої тріски, звернені загостренням догори, кінці ліній яких внизу перетинаються між собою. Вершини кутів увінчані глибокими відбитками пустотілої рурочки (обрізана кістка), що з внутрішнього боку часом утворюють невеликі «перлини». Розміри горщика: висота – 14,0 см; діаметри: вінець – 12,7 см, шийки – 11,8 см, тулуба – 14,3 см, дна – 9,0 см (рис.2).

Подібні, таким чином орнаментовані посудини не надто часто зустрічаються в культурних нашаруваннях поселень і в поховальних комплексах. Проте, округлободі невисокі горщики з короткою шийкою та невеликим відігнутих вінцем, з вужчим за вінце дном без утору, є характерною ознакою ліпного посуду середньосарматського часу, як і його орнаментация – у вигляді ямок, косих врізних ліній, що утворюють кути вершинами догори, інколи – на кшталт зигзагу [2, с.8-11; 7, с.98; 9, с.38-41].

Серед типів поховальних споруд сарматського населення зустрічаються й поховальні ями з уступами (заплічками). Наприклад, у Нижньому Подонні їх виявлено близько півтора десятки. Відомі вони й у сусідньому Самарсько-Орільському межиріччі, в т.ч. з використанням дерева для перекриття внутрішнього обсягу ями [3, с.43-44; 4, с.61-62; 7, с.91].

Положення похованої цілком відповідає ознакам сарматського поховального обряду [8, с.77-78]. Дещо незвичним залишається розміщення небіжчиці головою на захід, хоча й таке орієнтування відзначене в близько двох десятках комплексів Нижнього Подоння, Лівобережжя Дніпра і Таврії [4, с.62; 7, с.93; 8, с.79]. Згадуються дослідниками й сліди вогняного ритуалу у похованнях та на їх перекриттях, а також знахідки серед решток заупокійної їжі кісток зайця [7, с.92].

Отже, досліджене поховання належить до кола старожитностей середньосарматської епохи – I-II ст. н.е. і відноситься до ранньоримського часу в історії передстепових просторів на терасовому Лівобережжі Дніпра.

Варто згадати й про рештки ще одного поховального комплексу, виявленого влітку 2009 р. під час науково-рятивних досліджень кургану № 3 групи II поблизу кол. хут. Дуканичі біля с.Волошине Дмитрівської сільської ради м.Комсомольська.

Група II, у складі 5-ти розораних курганів, знаходилася за 0,35 км на захід – південний захід від Волошиного, на південний схід – схід від с.Колгоспна Гора, зліва від шосе сс. Дмитрівка – Єристівка, на майбутньому промисловому майданчику Єристівського кар'єру [12, с.111-112; 15, с.116, рис.142:31]. Займала східний відріг вододільного останця, висотою 5-7 м над рівнем заплави навколишніх стариць. Групу утворювали невеликі кургани, висотою 0,3-0,8 м і діаметром 15-21 м [10, с. 6, рис.2; 14, с.36, № 58].

У складі групи був ще один курган, що займав невелике підвищення за 70 м на північний схід у заплаві [15, с.116, рис.142:31:5], край підшови мису. Його насип знищений влаштуванням кар'єру за будівництва масиву полот-

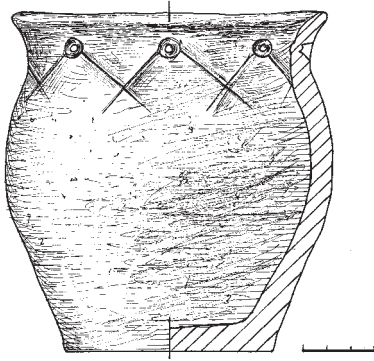

Рис. 2. Лавриківка, кол. с.
Група II, курган № 1, поховання 1.
Горщик ліпний.

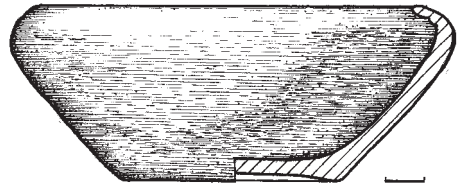

Рис. 3. Дуканичі, кол. хут.
Група II, курган № 3.
Мисочка гончарна.

на шосе у 1970-х рр. На поверхні зруйнованого підвищення виявлена бронзова бляшка від вузди пізньосарматської епохи [12, с.112, № 99, рис.].

Курган № 3 зі складу групи знаходився посеред підвищення мису останця. Був розораним, частково стратифікованим насипом, спорудженим над близько 10 різночасових поховальних комплексів, містив сліди поховання сарматського часу, а також грабіжницькі перекопи, що знищили частину масиву кургана. Мав діаметр 18 м і висоту 0,50 м.

Гончарна сіроглиняна мисочка, характерна для комплексів поховань фіналу середньо- та початку пізньосарматського часу, виявлена в масиві центральної бровки, під орним шаром, за 2,3 м на південь та 0,5 м на схід від умовного центру, на глибині 0,3 м. Знахідка може бути пов'язана зі зруйнованим похованням у верхній частині насипу, що згодом перетворилася в орний шар [17, арк. 38, 46].

Мисочка сіроглиняна гончарна, із загнутими до середини потоншеними краями, конічно розширеним догори корпусом, на підставочній плитці без утору, з дещо ввігнутою зовнішньою частиною денця. В тісті помітні домішки піску та піроксену. Належить до виділеного В.Є.Максименком 4-го типу невеликих мисок, відомих у сарматських пам'ятках пониззя Дону [7, с.105, рис.44: 6, 17]. Діаметри: вінець – 9,2 см, плічок – 11,3 см, денця – 5,4 см; висота – 4,8-5,0 см (рис.3). Подібний посуд традиційно вважається продукцією меотських майстерень Нижнього Дону і Прикубаня [2, с.17].

Отже, внаслідок науково-рятивних розкопок курганів в околицях Комсомольська в пониззі Псла виявлені рештки ще двох поховальних комплексів, що засвідчують опанування сарматами за середньосарматського часу просторів Лівобережного терасового лісостепу, використання широких над-

заплавних терас Дніпра, Псла і річок їх басейнів для кочівок та випасання худоби. На початку пізньоримського часу ця тенденція майже не змінилася, і степові простори навкруги Псла залишалися зонами господарювання кочівницького пізньосарматського населення аланського походження, більша частина з якого влилася до переддержавного утворення носіїв черняхівської культури.

Джерела та література

1. Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V століття) : Підручник / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріана, 2004. – 160, IV с.
2. Козир І. А. Етрокультурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки) / І. А. Козир. – Кіровоград: вид. Кіровоград. держ. пед. ін-ту ім. В.К.Винниченка, 1995. – 33 с.
3. Костенко В. И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. – середины III в. н.э. / В. И. Костенко. – Днепропетровск : Изд-во Днепр. гос. ун-та, 1983. – 104 с.
4. Костенко В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н.э. – IV в. н.э. / В. И. Костенко. – Днепропетровск : Изд-во Днепр. гос. ун-та, 1986. – 104, 1 с.
5. Кулатова И. Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины / И. Н. Кулатова // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини : Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 144-148. – Рис. 17.
6. Кулатова И. Н. Памятники времени проникновения сармат в Днепровское лесостепное Левобережье / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник-1999. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 134-161.
7. Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории) / В. Е. Максименко // Донские древности. – Азов: изд. Азов. краевед. музея, 1998. – Вып. 6. – 304 с.
8. Симоненко А. В. Сарматы Таврии / А. В. Симоненко. – К.: Наукова думка, 1993. – 144, 4 с.
9. Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия: Проблемы хронологии и её исторический аспект / А. С. Скрипкин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 300 с.
10. Супруненко О. Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко. – Київ-Полтава : вид. ЦП НАНУ і УТОШК, 2006. – 138 с. – (Старожитності околиць Комсомольська: част. IV).
11. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава : Полтавський літератор, 2008. – С. 16-40. – Кол. вкл. I, III-IV.
12. Супруненко О. Б. Волошине, с. Курганна група II / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава : Полтавський літератор, 2008а. – С. 111-112. – № 99.
13. Супруненко О. Б. Сарматське поховання у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, С. В. Маєвська // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – Вип. 7. – С. 286-289.
14. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко та ін. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 140, 2 с. – (Старожитності околиць Комсомольська, част. I).

15. Супруненко О. Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава : Техсервіс, Археологія, 2006. – 140 с.
16. Супруненко О. Б. Звіт про науково-рятивні дослідження поблизу кол. с.Лавриківка та с.Єристівка на території Комсомольської міськради та Кременчуцького району Полтавської обл. у 2008 р. / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок та ін. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Фе. – Спр. 564. – 240 арк.
17. Супруненко О. Б. Звіт про дослідження групи курганів поблизу кол. хут. Дуканичі біля с.Волошине Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської обл. на промайданчику Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК» у 2009 р. / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Фе. – Спр. 569. – 176 арк.
18. Шилов Ю. А. Курганні древности окрестностей Комсомольска / Ю. А. Шилов. – Киев-Комсомольск : Аратта, 2007. – 72 с.

Ключові слова:
інвентар, пониззя Псла, посуд, поховання, сармати.

УДК 903.052/053 (477.53)"03/05"

© *Головко І. В., Бовкун І. В., Супруненко О. Б.*
(м. Пирятин, с. Лівенське Новосанжарського р-ну, м.Полтава)

Залишки майстерні черняхівського ювеліра в Нижньому Пооріллі (попереднє повідомлення)

У 2009 р. до Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації передана колекція археологічних знахідок, зібрана впродовж 2006-2009 рр. в ур. Красний Куток на території с.Лівенське Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Весь комплекс старожитностей після наукового опрацювання надійшов на постійне зберігання до Комсомольського історико-краєзнавчого музею, який отримав добірку яскравих і цінних археологічних знахідок, що репрезентують основні етапи найдавнішої історії сусіднього регіону у степовому Пооріллі.

Територія, охоплена зборами, в т.ч. за допомогою металодетектора, розташована у південно-східній частині с.Лівенське Лівенської сільської ради Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Це мисоподібне підвищення першої-другої надзаплавних терас правого берега р.Маячка – правої притоки р.Орель, за 1,5 км від гирла першої, зайняте городами і луками, що останнє століття використовуються в якості сільськогосподарських угідь. Висота над заплавою – від 1,3-1,8 до 2,2 м. Площа зборів – близько 5 га.

Аналіз підйомних матеріалів дозволив виділити шість хронологічних етапів у заселенні і використанні цієї ділянки: від мезоліту до XVIII ст. (рис.2:2-9; 3:1-4, 6-7, 10-15). Свого часу зібрані І.В.Бовкуном навпроти урочища (на лівому березі) і поряд з ним старожитності III-IV ст. дали підставу

локалізувати тут селище черняхівської культури, загальною площею понад 1,2 га [1, с.106-107; 6, с.41; 7, с.283-284]. Найбільша концентрація фрагментів гончарного сіроглиняного посуду тоді була відзначена на садибах В.Д.Бовкуна, М.О.Катрушової та В.Г.Можного [1, с. 106-107].

У новій колекції з Лівенського представлені вироби з каменю, кераміки, поодинокі – зі скла, переважна більшість – металеві знахідки. Про частину з них і йтиме мова в цій публікації.

Так, помічене в ході зборів матеріалів місце особливо щільної концентрації речей дає підстави для виділення у складі колекції комплексу решток майстерні епохи Великого переселення народів. Він знайдений на ріллі, навпроти села, на площі в 1,5 x 2,0 м.

Рештки майстерні репрезентують заготовки металу та знаряддя праці ювеліра, бронзові платівки, олов'яний зливоч, ручка казана, заготовки на фібули, а також фрагменти псалия, грибоподібної сережки, кинджала і наконечник стріли скіфського часу, які, на нашу думку, могли використовуватися саме майстром черняхівської культури IV ст. н.е.

Бронзові *платівки*, різні за формою і розмірами:

1) ножеподібна платівка, в перерізі трикутна. Довжина – 4,5 см, ширина – 1 см. Вірогідно, це – уламок ножа доби раннього бронзового віку (рис.1:5);

2) ножеподібна платівка, у перетині трикутна. Довжина – 3 см, ширина – 1 см. Належить частині бритви доби пізнього бронзового віку (рис.1:6);

3) кругла бляшка зі слідами численних механічних ушкоджень і тріщинною в центрі. Діаметр – 4 см (рис.1:7);

4) фрагмент подібної попередній бляшки (її половина). Має значні ушкодження та розриви. Діаметр – близько 4 см (рис.1:2);

5) уламок бронзового псалия з шишкоподібним завершенням. Скіфський час, VI–V ст. до н.е. Довжина – 5 см (рис.1:8). Аналогії відомі, зокрема, за матеріалами Східного укріплення Більського городища [9, с. 89];

6) фрагмент бронзової грибоподібної сережки. Діаметр шляпки – 1 см, довжина – 1 см (рис.1:11). Відноситься до кола прикрас скіфського часу VI–V ст. до н. е. [4, с. 19-30];

7) уламок вістря бронзового кинджала. Довжина – 3,9 см; ширина – 2,1 см (рис.1:4). Скіфський час, VI–V ст. до н. е. [3, с.40-58];

8) ранньоскіфський бронзовий дволопатевиий втульчастий, з пером листоподібної форми та шипом на втулці, наконечник стріли. Довжина – 4,3 см, ширина пера – 1,5 см (рис.1:10). Належить до числа наконечників стріл архаїчних типів I-го відділу, за Г.І.Мелюковою [3, с.18-28], або типу Енджа-Жаботин, датованих останньою третиною VIII – першою половиною VII ст. до н. е. [5, с.17-36]. Втулка і шип майже в основі пера розклепані [8, с.8];

9) у складі комплексу наявний олов'яний зливоч, що має довжину 8 см та найбільшу ширину 3 см (рис.1:3);

10) кована ручка казана зі зламаними вухками для кріплення за допомогою заклепок. Вигнута дугою. Виконана з прямокутного в перетині брон-

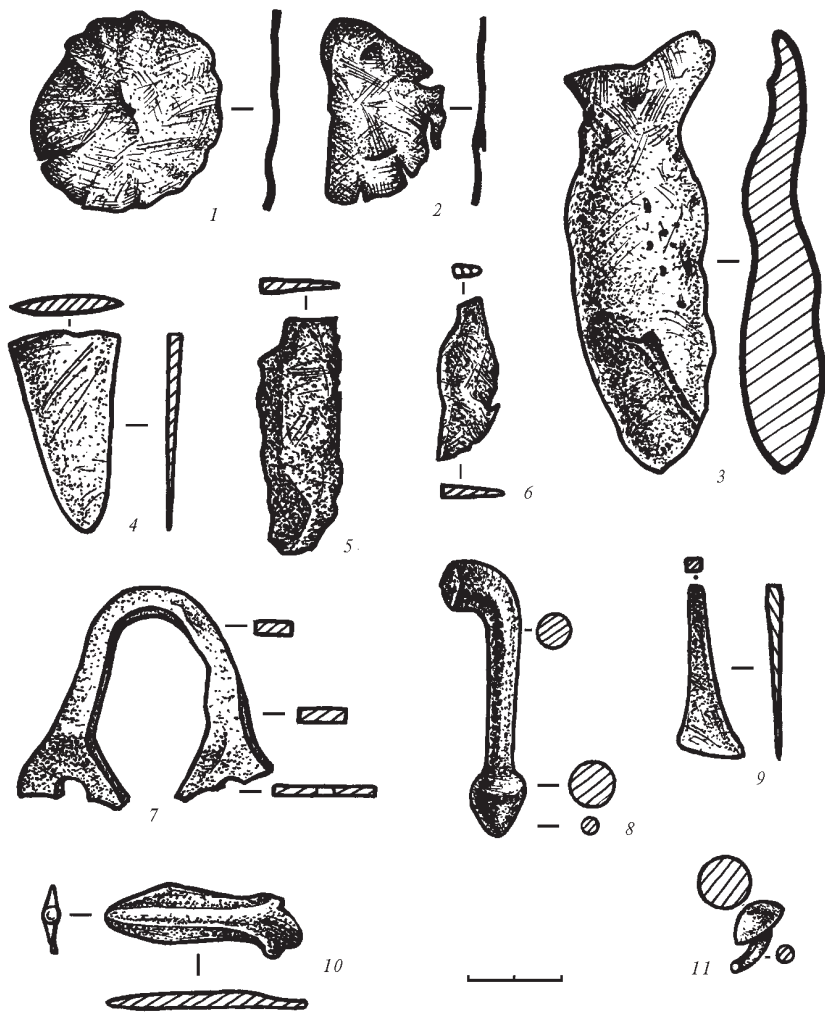

Рис. 1. Лівенське, Красний Кут, ур. Рештки «скарбу» ювеліра черняхівської культури. 1-2, 4-11 – бронза; 3 – олово.

зового дроту, товщиною 0,5 см. Діаметр вигину в верхній частині – 3,0 см (рис.1:7). Казани з ручками подібного типу зустрічаються у кочівницьких культурах від гунського часу і побутують до епохи розвинутого середньовіччя.

Заготовки для фібул складають окрему групу знахідок:

1) зламана знизу бронзова заготовка на спинку фібули, з широкою завернутою догори верхньою частиною. Прямокутна у перетині. Довжина – 4 см, ширина верхнього краю – 1,5 см (рис.3:5);

2) нижня частина заготовки на спинку фібули, з потовщенням на кінці. Прямокутна у перетині. Матеріал – бронза. Довжина – 2,5 см, ширина – 0,7 см (рис.3:8).

Всі ці речі, цілком ймовірно, могли потрапити до майбутнього «скарбу» ювеліра як з поверхні насипів пограбованих ще за скіфського чи сарматського часу курганів, розташованих на південний захід від с.Лівенського, так і з видувів дон та схилів навкруги ур. Красний Кут [6, с. 41]. Знахідки, по суті, є металевими заготовками ювеліра, інструментами якого були виявлені у скупченні знаряддя: клин і паяльник, знайдені разом із уламками виробів з кольорового металу, що, зрештою, пояснює концентрацію такої кількості різних металевих предметів в одному місці, ймовірно, розораній майстерні або помешканні ремісника. До речі, наприкінці 2009 р. тут ще виявлені й два більш масивні аморфної форми зливки бронзи, розміром 4,2 x 7,9 x 1,7 і 7,2 x 10,1 x 3,4 см.

На особливу увагу заслуговує одне з виявлених знарядь. Це – бронзовий паяльник (рис.2:1). У плані він має форму молоточка краплеподібної форми. Профіль видовжений, трапецієподібний. Потовщена нижня частина виконана у вигляді клина. У верхній, звуженій, конусоподібній – пробитий отвір овальної форми, близько 0,4 см діаметром. Технологія виготовлення незвичайна: важка нижня частина (майже квадратна в перетині) відлита у формочці; верхня, ймовірно, сформована загустілим металом поверх форми, на що вказує її стрічкоподібна структура; тоді ж, з використанням дроту, пробитий і отвір. Останній, вочевидь, слугував для кріплення паяльного молотка з дротяною ручкою. Довжина інструмента – 6,5 см. Найбільша ширина – 1,5 см. На його функціональне призначення вказують сліди паяння (олово) на нижній робочій частині.

На сьогодні не відомо близьких відповідників паяльнику із Лівенського, проте, цілком правомірним видається припущення про його черняхівську належність. Типологічно він відрізняється як від давньоруських інструментів [2, с.291], так і від мідних паяльних молотків пізньосередньовічного часу – прототипів сучасних. Значна кількість черняхівських матеріалів у колекції також може свідчити на користь слушності наведеного припущення. До того ж, використання такого технологічного методу як паяння в ювелірній справі вже в античний час сумнівів не викликає. Таким чином, виріб з Лівенського може стати еталонним для атрибуції знарядь цього кола з черняхівських комплексів.

Бронзовий клин сокироподібної форми (рис.3:9), зі слідами ударів на обушку, дещо ширшому за нижню частину. На обох боках має майже симетрично розташовані округлі канавки. Точне призначення поки-що не

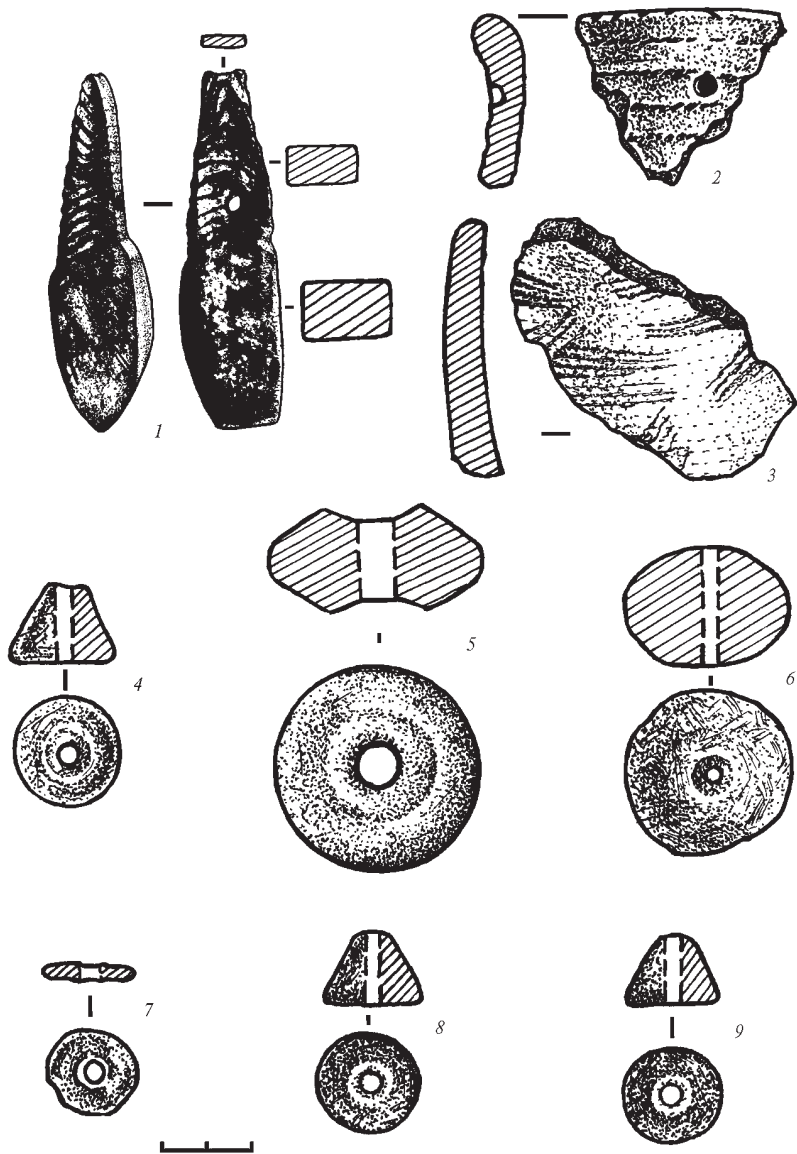

Рис. 2. Лівенське, Красний Кут, ур. Знахідки епохи бронзи – пізнього середньовіччя зі скупчення матеріалів «майстерні» та на мису поблизу неї. 1 – бронза, 4, 6-9 – свинець; 2-3, 5 – кераміка.

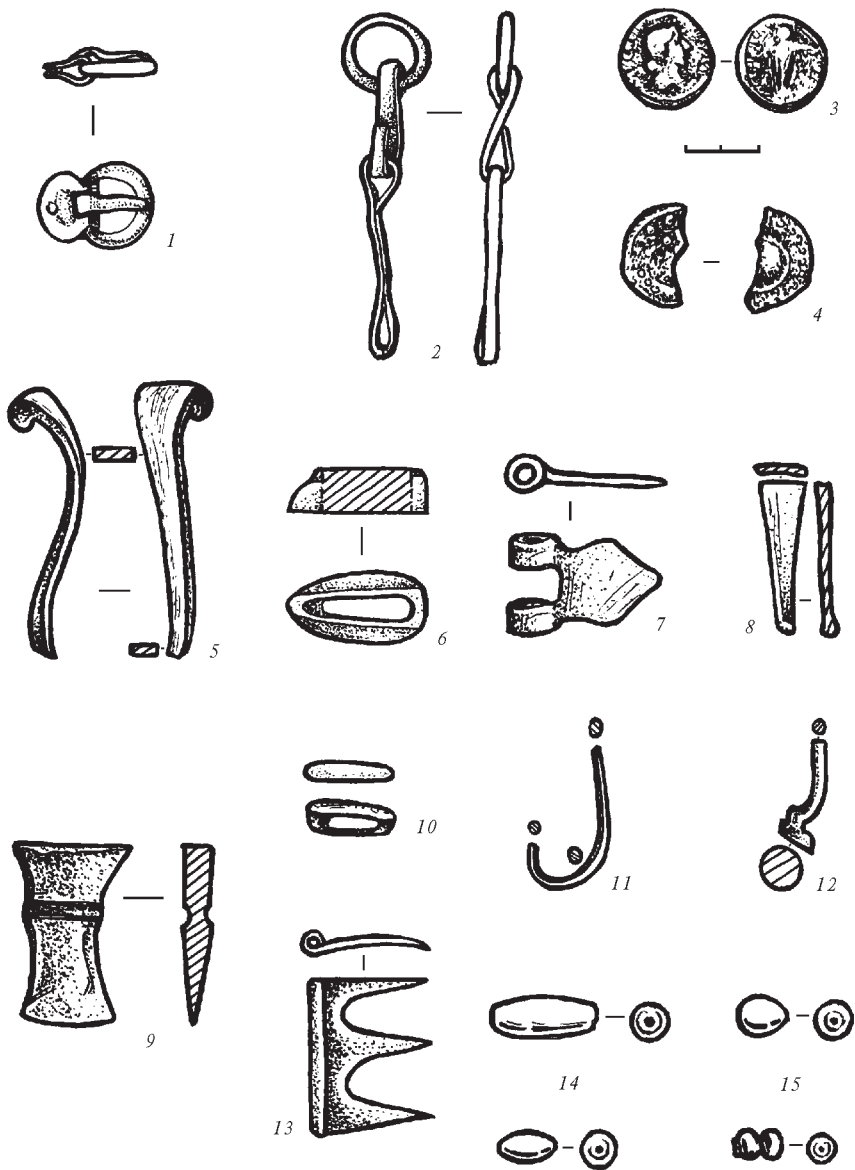

Рис. 3. Лівенське, Красний Кут, ур. Знахідки черняхівської культури.
1-2, 5-13 – бронза; 3-4, – срібло; 14-15 – скло.

з'ясоване. Довжина виробу – 3,7 см, ширина обушка – 1,7 см, товщина – 0,4 см.

Отже, за результатами розвідкових робіт локалізоване місце знаходження слідів майстерні ювеліра пізньоримського часу в Пооріллі на Лівобережжі Дніпра – доволі рідкісного об'єкта для поселень другої чверті I тис. н.е.

Насамкінець, автори висловлюють щире вдячність доктору історичних наук А.М.Обломському і доктору історичних наук, професору С.А.Скорому за надані консультації й участь у процесі атрибуції ряду знахідок в польових умовах.

Література

1. Бовкун І. В. Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Пооріллі / І. В. Бовкун // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. – Полтава: вид. ПКМ, 1991. – Ч. 2: Археологія Полтавщини. – С. 106-107.
2. Древняя Русь: Город, замок, село / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1985. – 431 с. – (Археология СССР).
3. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – Москва: Наука, 1964. – Вып. Д1-4. – 107 с.
4. Петренко В. Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // САИ. – Москва: Наука, 1978. – Вып. Д 4-5. – 77 с.
5. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1987. – № 59. – С. 17-36.
6. Супруненко О. Б. Сарматське поховання у Полтавському Пооріллі / О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 41-43.
7. Супруненко О. Б. Намистина з Ливеньського / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 283-284.
8. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О. Б. Супруненко. – Київ-Полтава: Археологія, 2007. – 124, XII с.
9. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – Киев: Наук. думка, 1987. – 184 с.

Ключові слова:

знаряддя, майстерня, металевий лом, Нижнє Поорілля,
черняхівська культура, ювелір.

УДК 902/903.023.2'16 (477.53)"03/05"

© *Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О.*
(м. Київ)

Матеріали із землеробства середини I тис. н.е. в пониззі Псла

У 2003-2004 рр. було розпочате дослідження багаточарового поселення Дмитрівка III, розташованого на стариці р. Псел, неподалік від впадіння її в Дніпро. Дослідження були продовжені у 2007-2008 рр. За час археологічних

робіт досліджено близько 600 кв. м. Поселення знаходиться на мису, утвореному вищезгаданою старицею у широкій Дніпро-Псільській заплаві (рис. 1). Матеріали з розкопок частково опубліковані [3, с. 46-48]. За характером перекриття об'єктів та стратиграфією поселення, на ньому виділені два будівельних горизонти пізньоримського часу. До верхнього належать чотири наземні будівлі, парне кам'яне вогнище і залишки зернової ями. Нижній горизонт представлений трьома заглибленими будівлями, одна з яких мала піч-комин, та двома зерновими ямами грушоподібної форми (рис. 2). Печі-комини – не дуже поширена форма опалювальних споруд, хоча й відома з матеріалів черняхівських пам'яток. Так, по одній з них виявлені на поселеннях Пряжів I [6, рис. 19], Дем'янів II [2, рис. 14]. Також кілька заглиблених будівель, як житлового так і господарського призначення, досліджені на поселенні Журавка Ольшанська [10, с. 59-87; 17, с. 80-87].

На Дмитрівці III загалом виявлена досить значна колекція матеріалів черняхівської культури. Найбільшу її частину традиційно складає гончарна кераміка – не менше 80%¹. Серед кераміки зустрічаються римські імпорти. До них відносяться фрагменти двох мисок, одна з яких червонолакова. Значний відсоток складає амфорна тара.

Ліпна кераміка представлена не дуже широко, але деякі висновки зробити можна. Найчисельнішу групу складають матеріали, які можна пов'язати з пізньоскіфо-сарматською традицією. Також за останні два роки знайдена кераміка, притаманна вельбарській культурі. Однак, слід зазначити, якщо кераміку з пізньоскіфсько-сарматською традицією знайдено в обох будівельних шарах, то вельбарську – тільки у верхньому.

Хронологічна позиція поселення і досьогодні ще є відкритою. Наявність двох будівельних шарів не виключає взаємопроникнення матеріалів, в тому числі і датуючих. Тим більше, що роботи продовжуються. Однак, на сучасний момент хронологія верхнього шару, до якого відноситься комплекс досліджуваного посуду, виглядає наступним чином. Головними датуючими знахідками є фібули, амфорна тара та уламок дзеркала. Найбільш рання дата дається однією з фібул – приблизно середина IV ст. Всі інші фібули датуються не раніше третьої чверті IV ст. Майже таку ж дату дає амфорна тара, в якій найбільш розповсюдженим є «тип Інкерман» пізнього зразка. Уламок дзеркала відноситься до типу Карпівка. Даний тип пов'язується з пізніми сарматами і може мати кілька варіантів датування, найбільш ранне – III, – можливо, початок IV ст. – на території Причорноморських міст (Танаїс, Фанагорія, Пантикапей), наймасовіше побутування – V–VI ст. у Криму, Передкавказзі, Кубані [26, с. 207-208]. Враховуючи наявність ліпної кераміки, яка може бути пов'язана з пізніми сарматами, а також всіх інших датуючих речей, можна припустити, що в цьому випадку поселення датується V ст.

1 Роботи на поселенні продовжуються, тому відсотки можуть змінюватись, хоча, імовірно, не дуже суттєво.

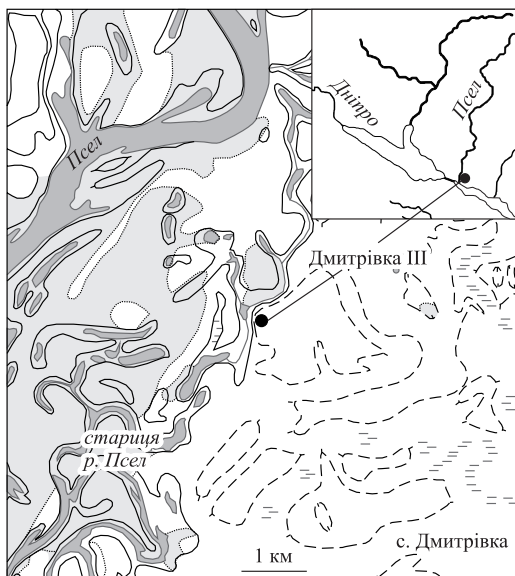

Рис. 1. Місцезорештування поселення Дмитрівка III.

У 2008 р. було виявлено кілька знахідок, які дозволяють точніше визначити хронологію поселення. В завалі згорілої наземної будівлі Х, під залишками обмазки даху, було знайдене вістря гунської стріли типу Зв, за І.П. Засецькою. Такі стріли мають досить широке датування – з IV по VII ст. [8, с. 37-39, рис. 4]. Однак на наших землях вони з'являються, очевидно, починаючи з кінця IV ст. Таким чином, можна припустити, що поселення (верхній шар забудови) виникло приблизно у третій чверті IV ст. і загинуло під час гунських походів, найвірогідніше, в межах першої половини V ст. На користь того, що селище було знищене під час нападу, може свідчити те, що всі об'єкти, пов'язані з верхнім шаром, мають сліди пожежі. Додатковими фактами щодо цього можна вважати знахідку скелета дитини 2–3 років під завалом наземної будівлі I та виявлення за межами поселення вістря на спис. При ретельному огляді помітно, що його зігнуто від удару, після чого наконечник, імовірно, й був загублений.

Одна з найцікавіших знахідок виявлена у 2007 р. На східній околиці поселення був закладений невеликий розкоп для перевірки стратиграфії. На ньому знайдено два скупчення розвалів кераміки що, як пізніше було з'ясовано, перекривали невелику заглиблену господарську будівлю, яка, за глибиною залягання, може бути віднесена до першого шару. Тісто більшості фрагментів було типовим для слов'янської кераміки цього часу. Воно погано вимішане, з додатками великого шамоту та жорстви. Є чимало слідів від додавання органіки. Посудини були нерівномірно випалені. Після реставра-

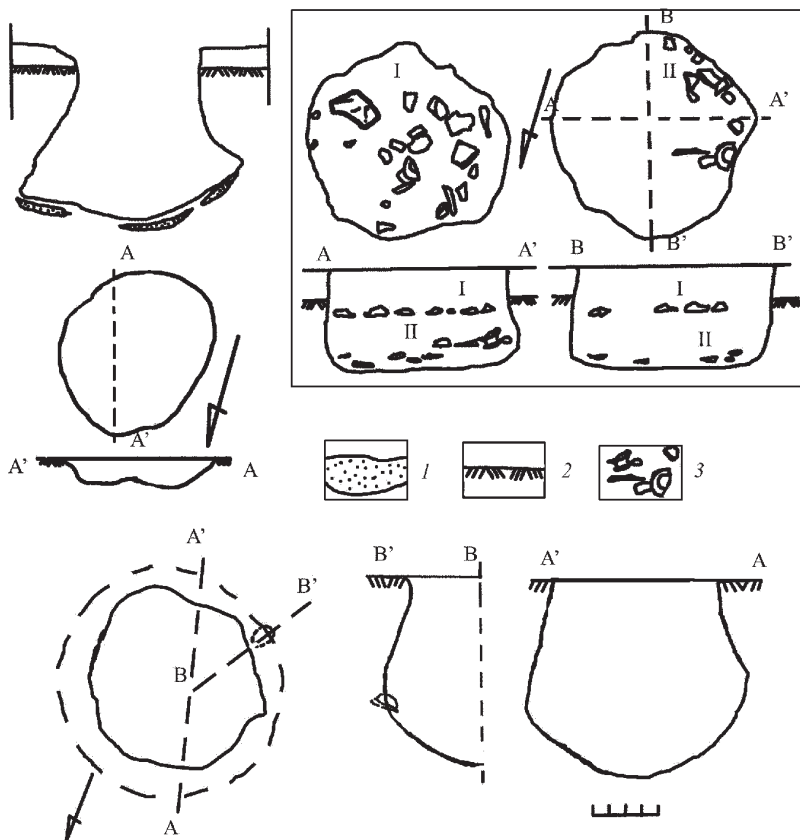

Рис. 2. Зернові ями на селищі Дмитрівка III.

ції отримано шість цілих та чотири придатних до можливої реконструкції форм. Їх набір є надзвичайно цікавим. Більшість з них мають аналогії серед матеріалів фіналу київської культури Подесення, таких як Олександрівка I [21, рис. 9, 22, 31, 56], і на черняхівських пам'ятках типу Хлопків [9, рис. 3-6]. На даний момент, це найбільш південні знахідки подібних матеріалів для рубежу IV-V ст. Зважаючи на аналогії та обставини виявлення матеріалів, можна було б припустити, що зазначений керамічний комплекс потрапив на пам'ятку у вже готовому вигляді (можливо, – з переселенцями з інших територій), а не був виготовлений на поселенні.

Окремо стоїть біконічний горщик середнього розміру, з рустованою поверхнею. Він має досить характерну для київської культури форму, однак

обробка його зовнішньої поверхні і формування денця більш характерні для вельбарської культури. Подібні посудини відомі на поселенні Букреївка II, розташованому в Курській обл. [18, рис. 3, 9]. Загалом комплекс є досить цікавим, оскільки в ньому представлений майже весь спектр побутового посуду – від корчаг до невеликих, можливо, столових горщиків.

Про прямий генетичний зв'язок між пізніми пам'ятками київської культури Подесення та ранніми комплексами пеньківської культури писав Є.А. Горюнов. В своїх висновках він використовував матеріали поселення Хитці [7, с. 78-82]. Тієї ж точки зору дотримується Р.В. Терпиловський. Давючи аналіз керамічного комплексу поселення Олександрівка I, він вважає його «протопеньківським» [21, с. 33].

У ході реставрації згаданого вище керамічного комплексу було помічено одну цікаву особливість – у тісто посудин додана велика кількість зернівок культурних рослин. Додавання рослинних решток у глиняне тісто при виготовленні кераміки – відомий технологічний прийом у давніх землеробських племен. Рештки рослин або інші домішки додавалися для того, щоб зменшити усадку глиняного тіста. Введення цих домішок прискорює і покращує процеси сушіння та випалювання [5, с. 101-102]. Це один з трьох найрозповсюдженіших, найбільш інформативних для вивчення палеоетноботанічних матеріалів типів потрапляння зернівок до глиняного тіста [11, с. 179].

Матеріали оглянуто і проаналізовано у відділі біоархеології Інституту археології НАН України. Відбитки зернівок культурних рослин було знято за відповідною методикою (рис. 3), запровадженою в колишньому Радянському Союзі відомим молдовським палеоетноботаніком З.В. Янушевич в середині 1960-х рр. [25].

Палеоетноботанічні дослідження комплексу дали наступні результати. Загалом було виявлено 61 відбиток зернівок різних культурних рослин (рис. 4). З них ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) становить 30 відбитків; просо (*Panicum miliaceum*) – 20 відбитків; пшениця плівчата: 6 відбитків пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 1 відбиток пшениці однозернянки (*Triticum monococcon*); жита (*Secale cereale*) – 4 відбитки.

Для пам'яток київської культури на разі існує доволі багато визначених палеоетноботанічних спектрів (ПБС)². Завдячуючи дослідженню відбитків на кераміці і промивці ґрунту, були встановлені ПБС пам'яток Вишеньки, Виблі, Глеваха, Григорівка, Казаровичі, Киселівка, Нові Безрадічі, Обухів II, III, VII, Роїще, Ульянівка, Хлепча, Олександрівка I [13, с. 46; 22, с. 54-55]. Більшість проаналізованих пам'яток відносяться до середньодніпровського варіанту київської культури; Виблі, Киселівка, Роїще, Ульянівка, Олександрівка I – до деснянського варіанту київської культури [за: 20, прилож. 3].

---

2 Визначення поняття див.: [11].

Рис. 3. Пластилінові моделі відбитків культурних рослин на кераміці з поселення Дмитрівка III (у нат. вел.): 1 – ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*), 2 – просо (*Panicum miliaceum*), 3 – пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*), 4 – пшениця однозернянка (*Triticum monococum*), 5 – жито (*Secale cereale*).

Одним з наймасовіших злаків, зафіксованих на пам'ятках III–V ст., є ячмінь плівчастий. Географія знахідок цього злака на досліджених пам'ятках доволі широка (Вишеньки, Глеваха, Григорівка, Киселівка, Нові Безрадичі, Обухів II, III, VII, Хлепча, Олександрівка I [13, с. 46; 22, с. 54-55]). Із київських пам'яток найбільша кількість ячменю плівчастого (у відсотковому співвідношенні) до цього часу зафіксована на пам'ятці деснянського варіанту – Олександрівка I [22, с. 54-55]. Розміри викопного ячменю плівчастого (відбитків і зернівок) з інших матеріалів [див., напр.: 23; 24] принципово не відрізняються від матеріалів, проаналізованих у керамічному комплексі з поселення Дмитрівка III (див. таблицю; рис. 5).

На Дмитрівці III зафіксовані відбитки зернівок проса (рис. 6). Знахідки проса (відбитки на кераміці і зернівки) у тій чи іншій кількості були зафіксовані практично на всіх перелічених пам'ятках і є найчисельнішими. Його розміри на раніше досліджених пам'ятках [див., напр.: 23; 24] співставимі з отриманими нами результатами (див. таблицю).

Жито було виявлене на пам'ятках Глеваха, Григорівка, Киселівка, Обухів II, III, VII, Роїще (наймасовіша знахідка), Хлепча, Олександрівка I [13, с. 46; 22, с. 54-55]. За кількістю знахідок на території Середнього Подніпров'я і Подесення, жито значно поступається ячменю плівчастому і просу; однак на пам'ятках фінального етапу існування київської культури на Чернігівщині воно могло займати і друге місце [15, с. 101-102; 19, с. 61; 20, с. 76; 22, с. 54-55]. Основні параметри відбитків: довжина – 7,11 мм, ширина – 1,97 мм [15, с. 101-102], практично співпадають з отриманими нами розмірами (див. таблицю; рис. 7).

Пшениця різних видів також була знайдена в матеріалах поселень київської культури. Пшениця двозернянка зафіксована на пам'ятках Вишеньки,

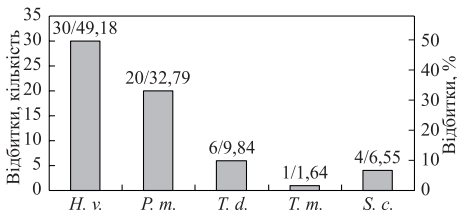

Рис. 4. Розподіл відбитків зернівок культурних рослин з поселення Дмитрівка III за кількістю / відсотками:
H. v. – *Hordeum vulgare*, *P. m.* – *Panicum miliaceum*, *T. d.* – *Triticum dicoccon*,
T. m. – *Triticum monococcum*,
S. c. – *Secale cereale*.

Виблі, Глеваха, Нові Безрадичі, Обухів III, Роїще, Олександрівка I [13, с. 46; 22, с. 54-55]. За розмірами відбитки зернівок пшениці двозернянки на кераміці з Дмитрівки III (див. таблицю; рис. 8) аналогічні раніше дослідженим [див., напр.: 23; 24].

На посуді з Дмитрівки III виявлено також відбиток пшениці однозернянки (рис. 9). Лише дві зернівки пшениці однозернянки було зафіксовано в матеріалах з Глевахи [13, с. 46].

На території Лівобережжя Дніпра в матеріалах III–V ст. зафіксовано також незначну кількість вівса – на пам'ятках Глеваха, Григорівка, Обухів II, III, VII, Хлепча, Олександрівка I [13, с. 46; 14; 22, с. 54-55]. Очевидно, що незначна кількість знахідок вівса може свідчити про його другорядне значення. Серед матеріалів Дмитрівки III його взагалі не було виявлено (див. таблицю).

Серед інших культурних рослин цього часу слід згадати також горох, льон і коноплі [13, с. 46], які на Дмитрівці III ще не виявлені.

Привертає увагу значна кількість відбитків проса та його лусок на денцях горщиків. Підсіпання під денце робилося для того, щоб останнє не приставало до лави чи підставки, на якій посуд виготовлявся. Коли майстрові потрібно було повернути посуд навколо своєї осі, підсіпка виконувала функції своєрідних шарикопідшипників [16, с. 38-39]. Найбільш придатними для цього, а, отже, і вживаними були зернівки проса, що мають найменші розміри – зазвичай не більше 2-2,5 мм; до того ж, у порівнянні із зернівками інших зернових, вони мають оптимальну, майже округлу форму.

Прикладами використання зернівок в якості підсіпки на формувальний стіл (під днища глиняного посуду) є матеріали слов'янського поселення біля с. Хитці, де був виявлений горщик, дно якого рясно вкрите відбитками проса [7, с. 36].

Отже, підбиваючи підсумок аналізу палеоетноботанічного матеріалу на кераміці з поселення Дмитрівка III (див. рис. 4), слід підкреслити наступне. Проаналізовані матеріали, що показали дещо збіднений асортимент, у порівнянні з територіально-хронологічним оточенням (відсутність пшениці голозерної, вівса, гороху, конопель і льону), може свідчити, очевидно, про досить цілеспрямоване використання певних зернових культур під час підготовки тіста для кераміки (особливо – ячменю плівчастого та проса). Використання проса з певною технологічною метою, з огляду на місце знахідок

відбитків (як підсіпка під денця керамічних виробів), взагалі не викликає сумнівів. Велика ж кількість відбитків ячменю плівчастого може свідчити про дві обставини (які загалом не виключають одна одну) – про переважання ячменю в ПБС давніх гончарів та/або про надання переваги у використанні під час формування глиняного тіста.

Разом із тим, отриманий ПБС, в принципі, підтверджує раніше проаналізовані матеріали і цілком вкладається в рамки як територіального, так і хронологічного оточення. Серед відомих ПБС пам'яток найближчим до отриманого вважаємо палеоетноботанічний матеріал з поселення Олександрівка I [22, с. 54-55], де було виявлено 10 відбитків ячменю плівчастого, 9 проса, 8 жита, 5 пшениці плівчастої, 2 пшениці голозерної, 1 вівса. Споріднює ці ПБС високі значення ячменю та проса; відрізняє ж – незначний відсоток жита у ПБС з керамічного комплексу Дмитрівки III.

Якщо, за аналогіями з київських пам'яток, отриманий ПБС дещо вибивається з контексту, то порівняння з хронологічним оточенням показує, що означений ПБС тяжіє до матеріалів пеньківської культури. Нагадаємо, що для часу існування пеньківської культури спостерігається деякий занепад зернового господарства, у порівнянні як з попередніми київською та черняхівською, так і з наступними – волинцевсько-роменською і лука-райковецькою. ПБК пеньківського часу тяжіє, швидше, до рубежу ер (ПБК зарубинецької культури [12]), що пояснюється як загальним занепадом матеріальної культури, так і погіршенням кліматичних умов часу існування пеньківської культури [4].

Таблиця

Розміри відбитків зернівок культурних рослин з поселення Дмитрівка III

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/V
		Ширина (B)	Довжина (L)	
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь плівчастий	3,48 (3,03–4,01)	8,32 (7,72–9,52)	2,42 (2,08–2,76)
<i>Panicum miliaceum</i> *	Просо звичайне	2,12 x 2,82		–
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,36 (2,18–2,49)	7,49 (7,08–7,98)	3,19 (2,86–3,66)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	3,52 (3,23–3,81)	8,8 (8,45–9,19)	2,51 (2,34–2,73)
<i>Triticum monococum</i>	Пшениця однозернянка	3,23	5,69	1,76

Примітки. Подано середні розміри зернівок; у дужках – варіабельність зернівок.

* Для проса подано діаметр зернівок.

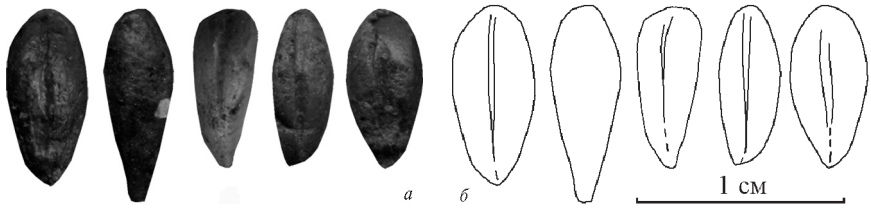

Рис. 5. Відбитки зернівок ячменю плівчастого на кераміці з поселення Дмитрівка III: а – моделі з пластиліну, б – прорисовка.

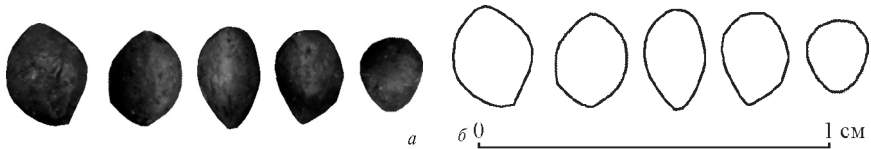

Рис. 6. Відбитки зернівок проса звичайного на кераміці з поселення Дмитрівка III: а – моделі з пластиліну, б – прорисовка.

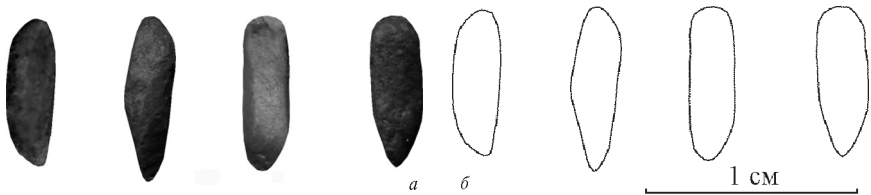

Рис. 7. Відбитки зернівок жита на кераміці з поселення Дмитрівка III: а – моделі з пластиліну, б – прорисовка.

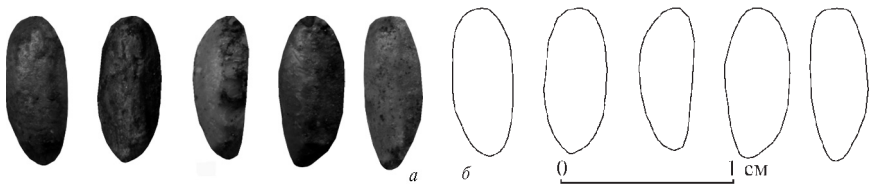

Рис. 8. Відбитки зернівок пшениці двозернянки на кераміці з поселення Дмитрівка III: а – моделі з пластиліну, б – прорисовка.

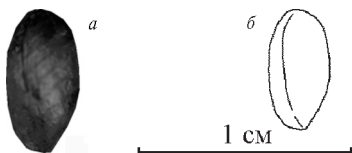

Рис. 9. Відбиток зернівки пшениці однозернянки на кераміці з поселення Дмитрівка III: а – модель з пластиліну, б – прорисовка.

Насамкінець (знову ж таки – у рамках дотримання теорії про переселення носіїв київської культури і перенесення готової кераміки) слід наголосити на тому, що отриманий ПБС подає відомості не про зернове господарство жителів поселення Дмитрівка III, а лише власне переселенців, а, отже, і тієї території, звідки вони прибули.

Література

1. Абашина Н. С. Землеробство і тваринництво у населення Середнього Подніпров'я за матеріалами київської культури / Н. С. Абашина // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – Київ, 2003. – С. 8-13.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура / В. Д. Баран. – Київ: Наук. думка, 1981. – 263 с.
3. Башкатов Ю. Ю. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області / Ю. Ю. Башкатов // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 45-49.
4. Безусько Л. Г. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиків'я / Л. Г. Безусько, В. А. Клинанов // УБЖ. – Київ, 1987. – 43. – № 3. – С. 54-58.
5. Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы / А. А. Бобринский. – Москва: Наука, 1978. – 272 с.
6. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II–V ст. / І. С. Винокур. – Київ: Наук. думка, 1972. – 180 с.
7. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Ленинград: Наука, 1981. – 135 с.
8. Засецкая И. П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V вв.) / И. П. Засецкая. – Санкт-Петербург, 1994. – 223 с.
9. Некрасова Г. М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині / Г. М. Некрасова // Археологія. – Київ, 1988. – № 62. – С. 70-82.
10. Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) / А. М. Обломский // Гістарычна-археалогічны зборні. – Минск, 1998. – № 13. – С. 59-87.
11. Кравченко Н. М. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) / Н. М. Кравченко, Г. А. Пашкевич // Археология и методы исторических конструкций. – Киев, 1985. – С. 177-190.
12. Пашкевич Г. О. Культурні рослини зарубинецького часу / Г. О. Пашкевич // УБЖ. – Київ, 1989. – 46. – № 3. – С. 30-34.
13. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог I / Г. А. Пашкевич. – Киев: Препринт, 1991. – 48 с.
14. Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II / Г. А. Пашкевич. – Киев: Препринт, 1991. – 47 с.
15. Пашкевич Г. А. Сельское хозяйство деснинских племен III–V вв. / Г. А. Пашкевич, Р. В. Терпиловский // Использование методов естественных наук в археологии. – Киев, 1981. – С. 93-113.
16. Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя / Г. О. Пашкевич, А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 38-40.

17. Сымонович Э. А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье / Э. А. Сымонович // КСИА. – Москва, 1963. – Вып. 94. – С. 80-87.
18. Сымонович Э. А. Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс. н. э. / Э. А. Сымонович // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1990. – С. 78-110.
19. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. / Р. В. Терпиловский. – Киев: Наук. думка, 1984. – 123 с.
20. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский // Monumenta Studia Gothica III. – Люблин, 2004. – 232 с.
21. Терпиловський Р. В. Олександрівка I – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова / Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 126 с.
22. Терпиловський Р. В. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка I / Р. В. Терпиловський, Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 50-60.
23. Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям / З. В. Янушевич. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 213 с.
24. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования / З. В. Янушевич. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 90 с.
25. Янушевич З. В. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья / З. В. Янушевич, В. И. Маркевич // Интродукция культурных растений. – Кишинев, 1970. – С. 83-110.
26. Niezabitowska B. Lustra z kolekcji wrociańskiej / B. Niezabitowska / Sarmaci i Germanie. – Lublig, 2004. – S. 193-265.

Ключові слова:

Дмитрівка III, Нижній Псел, палеоетноботанічний комплекс, поселення, черняхівська культура.

УДК 903.25 (477.53)"05/06"

© Сидоренко О.В.
(м. Лубни)

Знахідка фібули третьої чверті I тис. н.е. з с. В'язівок у Посуллі

Кілька років тому на поселенні пенківської культури, розташованому в ур. Кашине, поблизу с. В'язівок Лубенського району Полтавської обл. [4, арк. 34; 5, с.51, 52], одним із жителів м. Лубни виявлена бронзова фібула. Вона має трикутну голівку і п'ятикутну ніжку (рис. 1).

І.О. Гавритухін подібні фібули відносить до ряду серій Півдня Східної Європи, хоча в'язівочька й має від них істотні відмінності [2, с. 90, рис. 8-12]. Вона належить до типу Вишков-Херсонес [1, с. 283], а неповні аналогії знаходимо в Канівському Подніпров'ї та Словаччині [1, рис. 6:29-30, с. 310].

М.М. Казанський подібні фібули відносить до типу Братеї. Певні відповідники їм дослідник наводить у колі старожитностей, виявлених в Криму

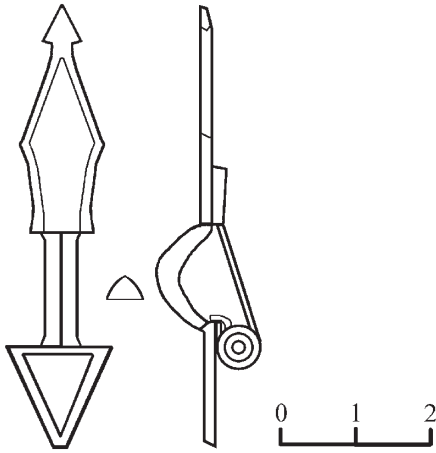

Рис.1. Фібула з с. В'язівок.

(Херсонес) [6, рис. 3]. Причому такі прикраси, на його думку, мають дунайське походження [3, с. 26-41].

Отже, повних аналогії фібулі, знайденої в Нижньому Посуллі, у літературі невідомо. Подібні речі, що побутували в V-VI ст., ймовірно, були індивідуальними виробами на замовлення.

Насамкінець, варто висловити жаль, що на разі подібні знахідки не закуповуються музеями через брак коштів, а тому фібула вже вкотре з'являється на «інтернет-аукціонах» старожитностей. Людина, яка знайшла випадково прикрасу, мріє отримати за неї «великі гроші». Тож побажаємо останній успіхів на цій стежі...

Література

1. Гавриухин И. О. Финал традиций культуры римского времени в Восточном Прикарпатье / И. О. Гавриухин // Die spartanische Krisenzeit und die frühe Völkerwanderung & zeit in Mittel und Osteuropa. — Lodz, 2000. — P. 261-324.
2. Гавриухин И. О. Ранние формы пальчатых фибул и экземпляр из Замятино / И. О. Гавриухин // Острая Лука Дона в древности : Замятинский археологический комплекс гуннского времени. — Москва : изд. ИА РАН, 2004. — С. 89-94. — (Раннеславянский мир : Археология славян и их соседей, вып. 6).
3. Казанский М. М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и эпоху великого переселения народов / М. М. Казанский // Готы и Рим : сб. науч. трудов. — Киев : ИД «Стилос», 2006. — С. 26-42.
4. Моргунов Ю. Ю. Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР, АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. / Ю. Ю. Моргунов, В. И. Неприна, А. Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1984/51. — 82, 62 арк.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 237-238. — 82, 62 арк.
5. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля / О. Б. Супруненко // Археологія. — Київ : Наукова думка, 1989. — № 1. — С. 149-153.
6. Kazanski M. Les Germains au nord de la mer noire pendant la second moitié du Ve s. et au VIe s. // МАИЭТ. — Симферополь, 1995. — Вып. 5. — С. 324-337, 567-581.

Ключові слова:

В'язівок, Нижне Посулля, середньовіччя, фібула.

До визначення ареалу поширення гончарної продукції канцерської традиції

Одним з феноменів VII-VIII ст. Південно-Східної Європи є поява двох гончарних осередків (балки Канцерка та Мачухи), що виробляли кераміку північнокавказького походження. Самим цим центрам було присвячено значну увагу численних дослідників, зокрема, М.О. Макаренка, В.А. Грінченка, А.Т. Сміленко, О.М. Приходнюка, А.М. Обломського, О.Б. Супруненка та В.В. Приймака [4, с. 62-63; 9, с. 116-118; 10; 14; 19; 20]. Однак, попри те, що історія їх вивчення нараховує понад століття, проблема поширення знахідок продукції поза межами самих осередків не була предметом спеціального дослідження [8, с. 400; 10, с. 90-91].

За останній час накопичено значні фактичні матеріали, що стосуються як безпосередньо самих центрів гончарного виробництва, так і тих пам'яток, на яких виявлено гончарну кераміку. Разом із тим, ці знахідки потребують систематизації, а значна їх частина – культурно-хронологічної атрибуції.

Крім опублікованих робіт, нами було використано численні архівні та фондові матеріали. Було зібрано та систематизовано дані стосовно поширення на території лісостепу між Дністром та Сіверським Дінцем гончарної кераміки VII-VIII ст.

Канцерська кераміка представлена великими триручними глеками з яйцеподібним тулубом, високою горловиною та носиком для зливу. Вони виготовлені з сірої добре відмуленої глини. На тулубі нанесений рясний орнамент у вигляді пролискованих ліній, канелюрів і шишечок. Іноді трапляються одноручні глеки дещо менших розмірів [15, с. 83]. Основними характерними їх рисами є однокольоровість черепка на зламі та поверхні, що «мажеється» [3, с. 76].

Загальний ареал поширення гончарного посуду канцерського типу охоплює територію від Південного Бугу до лівобережних приток Дніпра (Ворскли і Псла). Наразі систематизовано дані про 20 пунктів з ідентифікованою керамікою канцерського типу (рис. 2). В межах ареалу можна окреслити низку регіонів концентрації: Середнє Подніпров'я, Надпоріжжя та басейн Ворскли і Псла. Чисельність пам'яток складає від п'яти (Середнє Подніпров'я) до восьми (Надпоріжжя). Крім того, відома поодинокі знахідки в басейні Південного Бугу (Семенки) [22, с. 320-350, рис. 19].

За ступенем сконцентрованості, основним регіоном є Надпоріжжя. Тут майже всі пункти розташовані компактно. Наступним, за рівнем концентрації пам'яток, ареалом є долини лівобережних приток Дніпра. Шість пунктів розташовані також компактно, – в долині р. Полузир'я (права притока

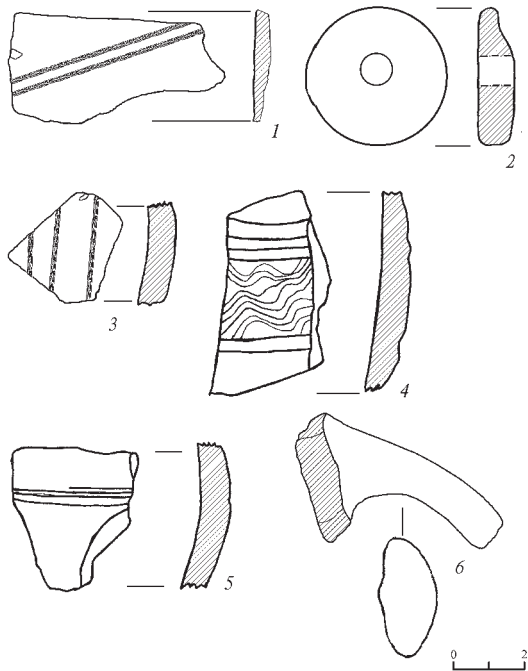

Рис. 1. Знахідки канцеського посуду на пам'ятках Надпоріжжя.

1-2 – Мар'ївка, б. Ключникова, пункт 1, 3-5 – Василівка, б. Тягинка (За Лівим Мисом), 6 – Любимівка, «Над Заборою».

1, 3, 4, 5, 6 – гончарний посуд канцеського гатунку, 2 – пряслице, виготовлене зі стінки гончарної посудини канцеського типу.

р. Ворскли). В Середньому Подніпров'ї пам'ятки з канцеською гончарною керамікою розміщені більш-менш рівномірно.

Виготовлення подібної кераміки зафіксовано, щонайменше, на таких двох ремісничих поселеннях – Любимівка-Федорівка (балка Канцерка) та Мачухи [4, с. 62; 9, с. 116-119; 20, с. 118-140] (рис. 2). Відстань між виробничими осередками поблизу Мачух та балкою Канцерка становить приблизно 163 км. Максимальна відстань, на яку поширювалася гончарна кераміка канцеського типу, не перевищує 470 км (балка Канцерка-Семенки). Однак відстань до більшої частини знахідок складає лише 26-53 км. Відстані між пунктами знахідок у регіонах концентрації – від 2 км (лівобережні притоки Дніпра) до 205 км (межіріччя Дністра та Бугу). Умовно можна визначити відстані між регіонами як 195 км (Надпоріжжя – Середнє Подніпров'я), 145 км (Надпоріжжя – Лівобережні притоки Дніпра) та 130 км (Середнє Подніпров'я – Лівобережні притоки Дніпра).

На сьогодні зібрані дані про наявність кераміки цього типу, принаймні, на дев'яти слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис. н.е. в Середньому Подніпров'ї (Будище, Сушки, Григорівка, Стецівка, Пастирське городище) [12, с. 21-22; 13, с. 209-233; 16, с. 87-88; 17, с. 35, 19, с. 62], Дніпровському Ліво-

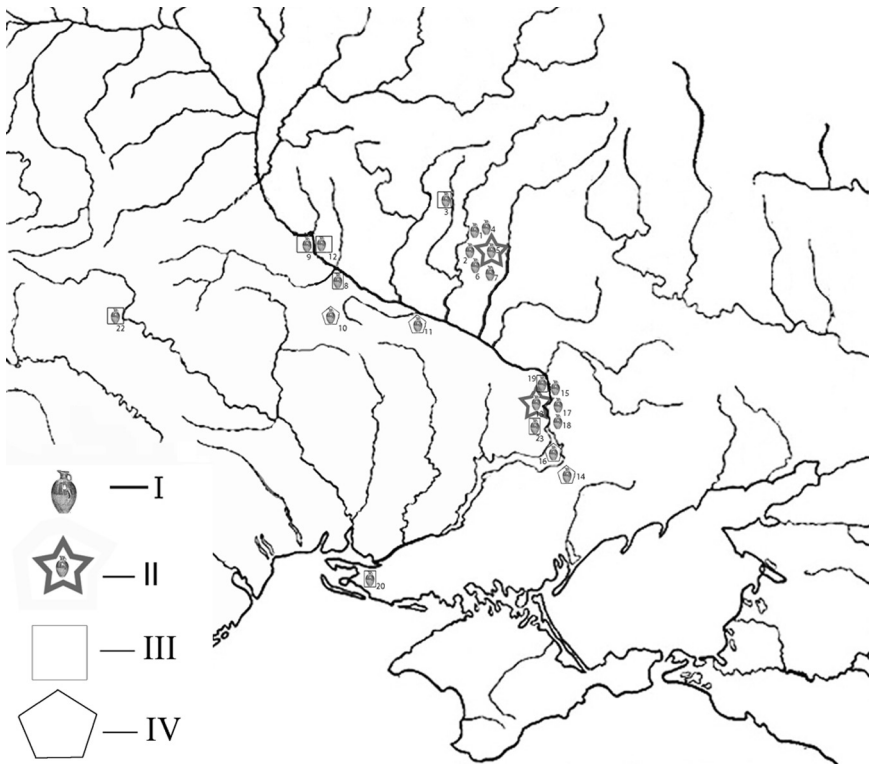

Рис. 2. Карта поширення гончарної кераміки канцерського типу (хронологічний аспект).

Умовні позначення: I – знахідки канцерського посуду в культурному шарі пам'яток, II – балка Канцерка і Мачухи, III – знахідки канцерського посуду на пам'ятках пенцьківської культури, IV – знахідки канцерського посуду на пам'ятках з шаром VII/VIII ст.

1 – Білоконі, 2 – Браїлки-Васьки, 3 – Вовки, 4 – Лаврики, 5 – Мачухи, 6 – Полузир'я II, 7 – Чередники, 8 – Будище, 9 – Григорівка, 10 – Пастирське городище, 11 – Стецівка, 12 – Сушки, 13 – Любимівка-Федорівка, 14 – Орлове, 15 – Перше Травня, 16 – Вознесенка, 17 – Мар'ївка, б. Ключникова, пункт 1, 18 – Василівка, б. Тягинка (За Лівим Мисом), 19 – Любимівка, ур. «Над заборою», 20 – Келегейські хутори.

бережжі (Вовки) [21, с. 43-48], Південному Побужжі (Семенки) та Надпоріжжі (Любимівка, ур. «Над Заборою»; Орлове; Перше Травня, Балка Яцева; Василівка, б. Тягинка (За Лівим Мисом); Мар'ївка, б. Ключникова, пункт 1) (рис. 1) [1, с. 251; 15, с. 136; 17, с. 156]. Серед них є пенцьківські поселення (Будища, Сушки, Григорівка, Семенки, Любимівка, ур. «Над Заборою») [15, с. 127-140; 17, с. 35] та пам'ятки з пенцьківським шаром і горизонтом VII-

VIII ст. (Стецівка, Орлове, Вовки, Перше Травня, Василівка, балка Тягинка (За Лівим Мисом)) [1, с. 251; 15, с. 136; 23, с. 196-209, рис. 15; 21, с. 43-48].

З культурним шаром знахідки канцерської кераміки пов'язані на таких пам'ятках як Григорівка, Стецівка, Орлове, Сушки, Вовки, Перше Травня, Любимівка, ур. «Над Заборою», Василівка, б. Тягинка (За Лівим Мисом), Мар'ївка, б. Ключникова, а в об'єктах – кераміка цього типу виявлена у Будищі, Першому Травні, Стецівці, Семенках (рис. 2). Також значна кількість посуду канцерського типу трапляється на Пастирському городищі [19, с. 160].

Крім слов'янських пам'яток, канцерський посуд відомий на деяких кочівницьких. Серед них – в комплексах Келегеї та у Вознесенському тюркському поминальному храмі [4, с. 37-63; 18, с. 31, 33-34] Ці комплекси датуються у межах другої половини VII ст. [18, с. 35-39] – початку VIII ст. [6, с. 7-244, 413-432]. Хоча в переважній більшості кочівницьких поховань гончарна кераміка такого типу відсутня [11, с. 98-105].

Крім того, канцерська кераміка виявлена на пам'ятках, інтерпретованих дослідниками як стійбища кочовиків VII-VIII ст., зокрема, розташованих у долині ворсклинської притоки – р. Полузір'я, безпосередньо поблизу Мачухського центру [3, с. 76-78; 5, с. 19-25]. Це – пам'ятки Білоконі, Браїлки-Васьки, Лаврики, Полузір'я II та Чередники [24, р. 84-90] (рис. 2). Відстань до виробничого осередку, розміщеного поблизу с. Мачухи, вирахувати неможливо, адже точне його місцезнаходження достеменно невідоме. Крім близького розташування до одного з виробничих центрів, канцерська кераміка відома в районі концентрації низки кочівницьких комплексів (Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка) [18, с. 25-33].

У процесі дослідження зібрані дані про 21 пункт з поки-що неатрибутованою сіроглиняною гончарною керамікою другої половини I тис. Уточнення її культурно-хронологічної належності є справою майбутнього. Однак вже зараз можна зі впевненістю стверджувати, що частина цих знахідок виявиться канцерськими за походженням.

Важливою проблемою є шляхи поширення гончарного посуду. Можна припустити, що розповсюдження продукції відбувалося різними шляхами, зокрема, через торговельно-обмінні відносини, внаслідок переселення невеликих груп слов'янського населення, інфільтрації кочівників у слов'янське середовище. Проте, для регіону поширення гончарної кераміки є характерним співіснування слов'янських та кочівницьких пам'яток.

Отже, на балці Канцерка досліджено 20 гончарних горнів, що вказує на величезні масштаби виробництва. Однак ідентифікованих знахідок канцерського гончарного посуду на пам'ятках VII-VIII ст. виявлено досить мало. Основним типом посуду, що виготовлявся у виробничому центрі, були великі глеки для транспортування води, в яких, перш за все, зацікавлене населення, що проживало далеко від води. Саме таким населенням і були кочівники, які зазвичай переміщувалися між вододілами. В той час, як слов'янське

населення проживало переважно на перших надзаплавних терасах, а іноді – на дюнних підвищеннях і виступах мисів [17, с. 21-22]. Враховуючи той факт, що в V-VII ст. клімат був посушливий [7, с. 30-36], необхідність у тарному посуді для води в кочовому суспільстві була доволі великою. Однак, для транспортування гончарні великі глеки були недостатньо придатними. Можливо, тому багато знахідок канцерської гончарної кераміки концентрується біля виробничих центрів.

Все ж питання про те, яке населення було головним споживачем гончарної продукції, поки-що залишається відкритим.

Література

1. Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцева / А. Т. Брайчевская // МИА. – № 108. – Москва : Наука, 1963. – С. 251-282.
2. Бубенок О. Б. Аланы и этногенез тюркоязычных народов Северного Причерноморья (VII-XIII вв.) / О. Б. Бубенок // Этноси України. Тюркський світ. – Київ, 2000. – С. 50-75.
3. Горюнов Є. О. До археологічної карти сточища р. Полузир'я / Є. О. Горюнов, М. М. Казанський / Підг. до друку Кулатової І.М. та Супруненко О.Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1-2. – С. 76-78.
4. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. – Київ, 1950. – Т. III. – С. 37-63.
5. Казанський М. М. Поселення пеньківської культури Полузир'я I на Полтавщині / М. М. Казанський, Д. В. Серeda // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 1. – С. 19-25.
6. Комар А. В. Перещепинський комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А. В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006. – Т. 5. – С. 7-244, 413-432.
7. Левченко Д. І. Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пеньківської культури / Д. І. Левченко // ПАЗ. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Число 1. – С. 30-36.
8. Магомедов Б. В. Гончарство / Б. В. Магомедов, А. Т. Смиленко // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов и др. / АН УССР. Ин-т археологии; Редкол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – Киев : Наукова думка, 1990. – С. 393-400.
9. Макаренко Н. О. Археологические исследования 1907-1909 гг. / Н. О. Макаренко // ИАК. – Санкт-Петербург, 1911. – № 43. – С. 116-118.
10. Обломский А. М. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи в V-VIII вв. н.э. / А. М. Обломский // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2. – С. 87-94.
11. Орлов Р. С. Культура кочевников IV-VII вв. / Р. С. Орлов // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 98-105.
12. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоривка) / В. А. Петрашенко. – Киев, 2004. – 264 с., 130 ил.
13. Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) / В. П. Петров // МИА. – № 108. – Москва : Наука, 1963. – С. 209-233.

14. Приймак В. В. Малоперещепинський «скарб» / В. В. Приймак, А. Б. Супруненко. – Київ-Полтава: АСМІ, Археологія, 2005. – 24 с.: 27 іл.
15. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н.е. / О. М. Приходнюк. – Київ: Наукова думка, 1980. – 151 с.
16. Приходнюк О. М. Новые данные о пеньковской культуре / О. М. Приходнюк // Раннеславянский мир: Материалы и исследования. – Москва: Наука, 1990. – С. 77-85.
17. Приходнюк О. М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1998. – 169 с.
18. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О. М. Приходнюк / Ін-т археол. НАН України, Буковин. центр археол. досліджень при Чернівецькому націон. ун-ті ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 284 с., іл.
19. Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
20. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) / А. Т. Сміленко. – Київ: Наукова думка, 1975. – 211 с.
21. Щеглова О. А. Волынцевский горизонт поселения Вовки / О. А. Щеглова // КСИА. – Москва: Наука, 1987. – Вып. 190. – С. 43-48.
22. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга / П. И. Хавлюк // МИА. – Москва: Наука, 1963. – № 108. – С. 320-350.
23. Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П. И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности: сб. статей под ред. П.Н. Третьякова. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 181-215.
24. Kazanski M. Note sur le peuplement de la region du Dniepr moyen pendant la seconde moitie du VIIe siecle et an VIIIe siecle / M. Kazanski // Revue Archeologique. – Paris, 1987. – № 1. – P. 84-90.

Ключові слова:

балка Канцерка, гончарні осередки, канцерська кераміка, Мачухи, Поворскля, Середнє Подніпров'я, середньовіччя.

УДК 902/904-033.6 (477.64)"13/14"

© *Єльніков М. В.*
(м. Запоріжжя)

Нижньодніпровська ланка Великого шовкового шляху часів Золотої Орди: між Сходом і Заходом

Великий шовковий шлях, як система транснаціональної комунікації від Середземномор'я до Тихого океану, протягом багатьох століть поєднував матеріальну і духовну культури різних країн і народів Євразійського континенту [16, с. 60-61]. Його функціонування сприяло міжнародному розподілу праці, появі єдиної системи грошових розрахунків і законодавчої бази екстериторіальності купців, поширенню технологій, знань та ідей. Великий

шовковий шлях породжував нові міста, ремесла, традиції, впливав і змінював повсякденне життя людей різних культур, релігій, унікальним чином поєднував держави, народи різних етносів у неформальний міжнародний союз, в якому розвивалися і отримували вигоду всі країни.

За часів існування Золотої Орди, на другу половину XIII – кінець XIV ст., припадає поява причорноморської (північної) гілки Великого шовкового шляху з Китаю до Західної Європи. Важливу роль у функціонуванні цієї торгової ділянки відігравав «Кримський улус», куди, крім Кримського півострова, входили землі від Нижнього Подніпров'я до Нижнього Дону [20, с. 59]. Але якщо значення італійських (генуезьких і венеціанських) та золотоординських міст Криму у міжнародній торгівлі добре відоме [18, с. 166-173; 14, с. 39-41], то аналіз характеру економічних зв'язків населення нижньодніпровського регіону у золотоординський період лишався до останнього часу слабо дослідженим.

Накопичені археологічні матеріали, картографічні дані і писемні джерела дозволяють більш диференційовано підійти до оцінки ролі нижньодніпровського регіонального центру у торгово-економічних зв'язках на правому крилі Золотої Орди. Розгалужена мережа водних та суходільних комунікацій, що проходили через Нижнє Подніпров'я, сприяла включенню населення означеного регіону в торговельні стосунки з іншими територіями. Монгольське панування зруйнувало і змінило традиційні напрямки економічних контактів населення пониззя Дніпра, включивши його до складу Золотої Орди. Останнє чітко простежується у матеріальній культурі [12, с. 174]. Якщо раніше торгові зв'язки цієї області були спрямовані на Середнє Подніпров'я, то у золотоординський період вони змінюють вектор на південь і посилюються з Кримом. За В.Л. Єгоровим, виняткову роль у містобудуванні і становленні ординської культури у нижньодніпровському регіоні забезпечила саме близькість до Криму [5, с. 87]. Деякі дослідники припускають, що за Батієвого погрому руське купецтво – «гречники» постраждало найбільше, а відсутність протекціоністської політики призвела до втрати ними своїх домінуючих позицій. Зиски від міжнародної торгівлі одержували переважно іноземні купці і монгольська адміністрація [19, с. 216].

Адміністративно-політичним та економічним центром правого крила улусу Джучі з 60-х рр. XIII ст. стало місто Солхат. Монетним карбуванням Солхату (Криму) до першої чверті XIV ст. забезпечувалася торгівля Північно-Західного Причорномор'я, всієї Таврики і Приазов'я [14, с. 38-40]. Окремі знахідки монет кримського карбування ханів Токти та Узбека на пам'ятках Нижнього Подніпров'я (Березань, Мамай-Сурка) свідчать про включення зазначеного регіону у торгово-грошові відносини з Кримським півостровом. Значна доля перснів з використанням в декорі напівпальмети зі спіральним завитком, в поєднанні з мотивом зигзагу, стилізованого ланцюга і насічок (рис. 1:1-3), належить до «солдатської» ювелірної школи [7, с. 59]. Частина керамічних виробів з поліхромним розписом також виготовлялася в май-

стернях південно-східного Криму. Кримським етнокультурним впливом можна пояснити і появу серед жіночих прикрас чілець у вигляді вузької шовкової тасьми, прикрашених орнаментованими бляшками (рис. 1:4-5).

Поряд з північним і південним напрямками торгово-економічних зв'язків, що були характерні для середини XIII – початку XIV ст., з 1330-х рр. поширюється імпорт прикрас і напівфаянсової (кашинної) з поліхромним розписом та «штампованої» кераміки (рис. 1:6), яка вироблялася в поволзьких центрах Золотої Орди. Цілком природно, що поживалення торговельного руху за золотоординського часу у східному і західному напрямках, а також проходження через регіон Великого шовкового шляху, не могло не вплинути на населення Нижнього Подніпров'я. Поширюється золотоординська мода, що простежується за рядом ювелірних виробів, зокрема, округлих сережок з головою дракона-змія [8, с. 413-419]. Поряд з посиленням економічних контактів (через Азак-Тану) з центральними районами золотоординської держави, деякі імпорتنі вироби надходили і з Китаю, Закавказзя та Північного Ірану. Так, серед інвентаря у похованнях Нижнього Подніпров'я трапляються знахідки намиста, гудзиків і вставок до перснів з кашинної кераміки.

Кашин, що отримав свою назву у Середній Азії, був високоякісною білою фарфороподібною кварцево-фриттовою масою. Пріоритет у відкритті нової технології належить Ірану, кашинні вироби широко відомі у XI–XIV ст. поза його межами. Г.О. Федоров-Давидов вказував, що вироби з кашину, після захоплення монголами Ірану у 1220 р., породили наслідування у багатьох золотоординських містах [22, с. 97-98].

Дослідники неодноразово відзначали деякі загальні риси у золотоординському зодстві й архітектурі Закавказзя та Північного Ірану. До східної (азербайджанської) будівельної традиції відноситься лазня з городища Великі Кучугури [10, с. 54; 11, с. 194]. Форма поливних кашинних мозаїк і ганчових (гіпс, алебастр) обойм (рис. 2:1-6) з поселення Мечеть-Могила (городище Кінські Води) знаходить прямі аналогії серед архітектурного декору Водянського городища [6, с. 78, табл. III:4-6]. Наступні дослідження дадуть змогу віднести золотоординські міста Нижнього Подніпров'я до одного з локальних варіантів степової золотоординської культури – східного або західного, виділених Г.О. Федоровим-Давидовим [22, с. 97].

На торгові зв'язки з країнами Заходу вказують знахідки церковного начиння – західноєвропейських імпортів – на пам'ятках Надпоріжжя і Нижнього Подніпров'я. Ці вироби належать до так званих «торгових хрестів» лімоської й угорської роботи другої половини XIII ст. [9, с. 74-77, рис. 1-2].

За спостереженнями більшості дослідників, у першій половині XIV ст. відбувається поживалення торговельних зв'язків і, як наслідок, піднесення та розквіт золотоординської культури. Крім стабілізації внутрішнього життя, цьому сприяло впровадження ісламу як державної релігії, повсюдне будівництво міст. Значною мірою включенню населення регіону в товарно-грошові відносини Золотої Орди сприяла і поява торгового шляху, який йшов

у широтному напрямку з Тани у Західну Європу через нижньодніпровські переправи [5, карта 2]. Поховання кочівницької знаті Буго-Дністровського межиріччя 20–40-х рр. XIV ст., із залишками шовкових тканин китайсько-го виробництва, також «маркують» Великий шовковий шлях та піднесення торгівлі на нижньодніпровській ділянці у зазначений період [3, с. 92-93]. Цією торговельною магістраллю до населення пониззя Дніпра потрапляли орнаментовані дзеркала, напівкоштовне намисто, кістяні гольники, персні, наперстки, роз'ємні пласкі браслети, орнаментовані кістяні накладки на сагайдаки, парчеві і шовкові тканини (Скельки, Кам'янка, Мамай-Сурка). Знахідки раритетних речей – китайського селадону, високохудожніх виробів зі срібла та золота, стеатитових курильниць, що сконцентровані на городищі Великі Кучугури і невідомі на прилеглих до Нижнього Подніпров'я територіях, вказують на те, що більша частина з них мала обмежений час ввозу і з'явилася тут разом із населенням Мамаєвої орди. Ці вироби виготовлялися у поволзьких міських майстернях Золотої Орди, доставлялися з Ірану, Середньої Азії або Китаю.

Привізні речі до населення Нижнього Подніпров'я потрапляли здебільшого тому, що у пониззі Дніпра існували зупинки торгових караванів на «шовковому шляху» зі Сходу до Європейського Заходу. Населення продовжувало вести попередній спосіб життя: обслуговувати переправи, займатися сільським господарством і ремеслами. Жителі селищ, розташованих на переправах, допомагали караванам перетнути Дніпро. Вірогідно, в таких пунктах були зупинки, де відбувалося перевантаження товарів. До компетенції управителів таких пунктів, що обиралися з числа місцевих жителів, входило і здійснення контролю за переправами, обслуговування та забезпечення мандрівників усім необхідним, збір мита з купців. За свідченням францисканського монаха Плано Карпіні, нижче Канева знаходилось поселення, старостою якого був алан на ім'я Михей, що вимагав данину від мандрівників [17, с. 70]. Імовірно, такі управителі знаходились також на поселеннях Нижнього Подніпров'я, біля переправ через Дніпро. Інший папський легат – Гільом Рубрук вказує, що перевізники руського селища на Дону отримували значне мито від купців та мали пільги від хана Бату – «вони не зобов'язані ні до чого, як тільки перевозити тих, хто їде туди і назад» [17, с. 111]. Можливо, такі пільги мало й населення, що обслуговувало переправи через Дніпро, на що може вказувати знахідка пайци хана Абдуллаха неподалік від сучасного с. Грушівка Дніпропетровської області.

На місцях зупинки караванів потрібні були теслярі, ремісники для виготовлення зброї, торговці. Знахідки у похованнях ножиць, кістяних гольників із залишками голок, наперстки свідчать про існування майстерень з розкрою і пошиття одягу серед населення, що залишило ґрунтові могильники (Мамай-Сурка, Кам'янка). Аналізуючи писемні джерела й археологічні дані О.Б. Бубенок відзначає проживання в містах центральної частини Золотої Орди значної кількості купців, частина яких мала аланське походження.

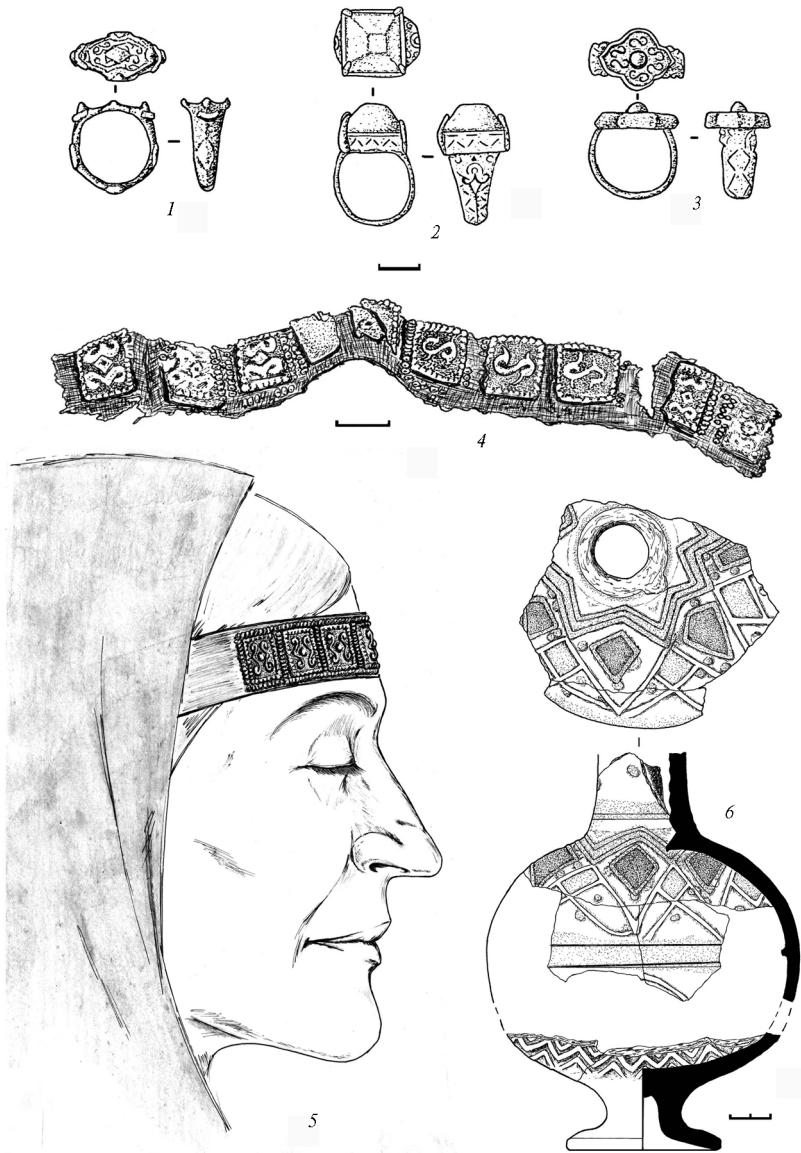

Рис. 1. Мамай-Сурка, могильник. 1-3 – персні «солхатської» школи;
 4-5 – жіночі чільця (5 – реконструкція І.І. Капріціна).
 Великі Кучугури, городище. 6 – глек зі штампованим орнаментом.

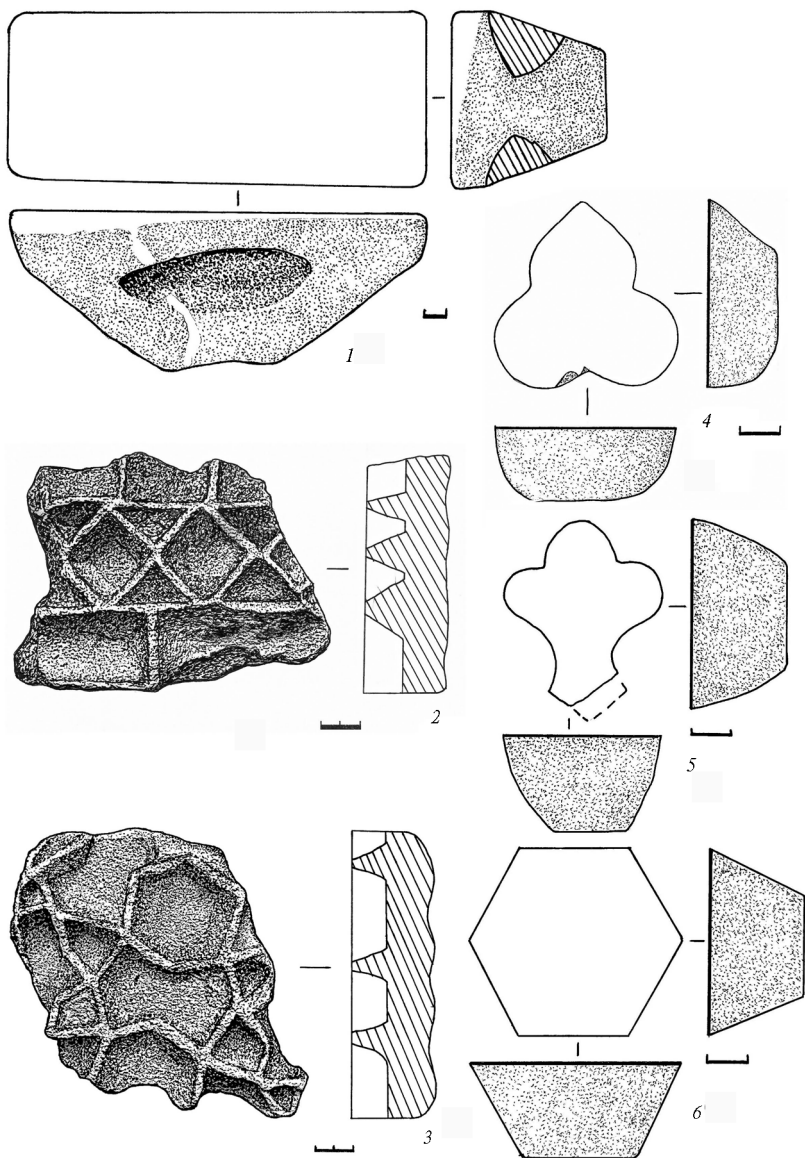

Рис. 2. Мечеть-Могила, поселення.

1, 4-6 – кашинні поливні фігурні плитки; 2-3 – фрагменти ганчових обійм з геометричним орнаментом.

Виходячи з того, що до складу бродників, окрім слов'ян, входили нащадки алано-болгар, то участь степових аланів в трансконтинентальній торгівлі досить вірогідна [1, с. 115]. Вочевидь, переміщення аланського населення було досить зваженою і цілеспрямованою політикою монголів.

Осіле населення нижньодніпровських селищ, особливо великих, підтримувало торгові стосунки з кочівниками, зацікавленими в отриманні продуктів землеробства і ремесла [12, с. 147]. Господарський уклад монголів мало чим відрізнявся від половецького і залишався кочовим. Ремесла не були виділені в окрему галузь і залишались натуральними. Степова аристократія отримувала просо й муку зі власних «маєтків», що розташовувалися в південних районах. Рядові кочівники обмінювали баранів та шкури на хлібні продукти в осілого населення [17, с. 99]. Торгівля стимулювала зростання продуктивності праці у виробництві продуктів землеробства. Вірогідно, частина хлібного зерна йшла на продаж, попит на яке на зовнішніх ринках в золотоординський період був значним [21, с. 218].

У пониззі Дніпра виділені кілька районів залізообробки – о. Хортиця, Олексіївка (Гирло), о. Березань, які забезпечували навколишні селища, а можливо, і кочівників, виробами із заліза. Металургійні шлаки і криця, знайдені в господарчих ямах селища Мамай-Сурка, дозволяють припустити можливість існування на пам'ятці центру з виплавки заліза. Піднесенню залізообробки сприяло, вірогідно, переміщення до нижньодніпровського регіону саме аланського населення. Писемні джерела свідчать, що північнокавказькі алани були добрими ковалями, а монголи користувались захисними обладунками їхнього виробництва [17, с. 187]. Високої майстерності у виготовленні пластинчатого обладунку в XII–XIII ст. досягли також майстри Русі [13, с. 196]. За спостереженнями дослідників, з чотирьох типів кресал, якими користувалися кочівники, лише один тип – скобоподібні – походить із середовища номадів. Решта запозичена у сусідів, швидше за все, у давньоруського населення [4, с. 203-204]. Кресала, за технологічними властивостями, належали до високоякісних виробів, головним постачальником яких було спеціалізоване ковальське ремесло давньоруських міст або ремісничих поселень [2, с. 427]. Отже, ці вироби могли виготовлятися у ремісничих центрах пониззя Дніпра, або надходити із Середнього Подніпров'я та перепродаватися кочівникам. За Н.В. Малиновською, знахідки сагайдаків з орнаментованими кістяними обкладками в похованнях кочівників походять з районів, розвинених у торговельному і ремісничому відношеннях [15, с.145, рис. 2]. Вірогідно, такі обкладки надходили із золотоординських міст Поволжя «шовковим шляхом», «осідаючи» вздовж важливих перевозів на великих ріках. У таких пунктах, які виконували роль своєрідних торжищ-«базарів», вони перепродавалися місцевому населенню, яке розповсюджувало привізні вироби серед кочівників.

Таким чином, осіле населення Нижнього Подніпров'я відіграло значну роль у зовнішній, головним чином, посередницькій, і внутрішній торгів-

лі Золотої Орди. Крім прямої торгівлі продуктами і виробами власного виробництва, осіла людність вела й посередницьку торгівлю з кочівниками. Останні були зацікавлені в ній більше, ніж осіле населення. Вироби руських майстрів, Візантії, Близького Сходу і Західної Європи високо цінилися й використовувалися кочівниками. Отримуючи значні прибутки від торгівлі та мита з купців, монголи всіляко підтримували її розвиток, намагаючись захопити контроль над найважливішими шляхами. Серед напрямків торгових зв'язків найбільш потужним був східний, що пояснюється політико-економічною ситуацією в окресленому регіоні, зокрема, знаходженням тут у другій половині XIV ст. центру Мамаєвої орди. Наукова розробка нижньодніпровської ділянки Великого шовкового шляху має важливе значення як для історії Золотої Орди, так і для історії України, що не стояла осторонь міжнародних зв'язків, вбираючи в себе культурні надбання Європи й Азії.

Джерела та література

1. Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.) / О. Б. Бубенок. – Киев : Истина, 2004. – 324 с.
2. Гопак В. Д. Железообрабатывающее ремесло / В. Д. Гопак // Археология Украинской ССР. – Киев: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 417-428.
3. Добролюбский А. О. Западный причерноморский участок Великого шелкового пути в первой половине XIV века / А. О. Добролюбский // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье : ТД междунар. науч. семинара. – Донецк, 1992. – С. 92-93.
4. Евглевский А. В. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Европы в эпоху средневековья : Труды по археологии : сб. ст. – Донецк : изд. Донецк. нац. ун-та, 2000. – Т. 1. – С. 181-208.
5. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / Отв. ред. В.И. Бугайов / В. Л. Егоров. – Москва : Наука, 1985. – 246 с.
6. Егоров В. Л. Археологические исследования Водянского городища в 1967–1971 гг. / В. Л. Егоров, М. Л. Полубояринова // Города Поволжья в средние века. – Москва : Наука, 1974. – С. 39-79.
7. Ельников М. В. Экономические и культурные связи населения Нижнего Поднепровья и Крыма в золотоордынский период / М. В. Ельников // Сугдейский сборник. – Киев – Судак: изд. Нац. зап. «София Киевская», 2005. – Вып. II. – С. 57-65.
8. Ельников М. В. Образ дракона-змия на серьгах золотоордынского периода: культурно-хронологический аспект / М. В. Ельников // Stratum plus. – 2005-2009. – № 6. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2009. – С. 410-420.
9. Ельников М. В. Бронзовая фигурка від процесійного хреста лімоської роботи XIII ст. з Нижнього Подніпров'я / М. В. Єльніков // Археологія. – Київ : Академперіодика, 2005. – № 4. – С. 74-77.
10. Зиливинская Э. Д. Золотоордынская баня на Кучугурском городище / Э. Д. Зиливинская // Международные связи в средневековой Европе: ТДС науч. семинара. – Запорожье : Коммунар, 1988. – С. 53-54.

11. Зиливинская Э. Д. Банные постройки в городах Золотой Орды / Э. Д. Зиливинская // 60 лет кафедре археологии МГУ им. Ломоносова: ТД юбилейн. конф. – Москва : изд. МГУ, 1999. – С. 192-194.
12. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ–ХІV ст. / А. О. Козловський. / АН України, Ін-т археології; Відп. ред. О.П. Моця. – Київ : Наукова думка, 1992. – 184 с.
13. Колчин Б. А. Оружейное дело Древней Руси (техника производства) / Б. А. Колчин // Проблемы советской археологии. – Москва : Наука, 1978. – С. 188-196.
14. Крамаровский М. Г. Северное Причерноморье, Лигурия и Латинская Романия в XIII–XV вв. : К вопросу о латинском компоненте в культуре Золотой Орды / М. Г. Крамаровский // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье : ТД междунар. науч. семинара. – Донецк, 1992. – С. 38-42.
15. Малиновская Н. В. Колчаны XIII–XIV вв. с костянными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей / Н. В. Малиновская // Города Поволжья в средние века. – Москва : Наука, 1974. – С. 132-175.
16. Мамлеева Л. А. Становление Великого шелкового пути в системе трансквиализованного взаимодействия народов Евразии / Л. А. Мамлеева // VITA ANTIQVA. – Київ : вид. Нац. ун-та ім. Т.Шевченка, 1999. – № 2. – С. 53-61.
17. Плано Карпини Дж. дель. История монгалов / Дж. дель Плано Карпини. – 3-е изд. – Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук. – 3-е изд. – Книга Марко Поло. – 4-е изд. / Вступ. ст., коммент. М.Б. Горнунга. – Москва : Мысль, 1997. – 460 с.
18. Старокодомская М. К. Солхат и Кафа в XIII–XIV вв. / М. К. Старокодомская // Феодальная Таврика : Материалы по истории и археологии Крыма. – Киев : Наукова думка, 1974. – С. 162-173.
19. Томілович Л. В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – середині XVI ст. / Л. В. Томілович // VITA ANTIQVA. – Київ : вид. Нац. ун-та ім. Т.Шевченка, 1999. – № 2. – С. 215-222.
20. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды / В. В. Трепавлов. – Москва : Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
21. Узлов Ю. А. К вопросу об итальянской колонизации Северо-Западного Кавказа в XIII–XV вв. / Ю. А. Узлов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре : Мат-лы II Судакской междунар. науч. конф. – Киев-Судак : Академперіодика, 2004. – Ч. II. – С. 213-219.
22. Федоров-Давыдов Г. А. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижнем Днепре / Г. А. Фёдоров-Давыдов // Татарская археология. – Казань, 1997. – № 1. – С. 88-100.

Ключові слова:

Великий шовковий шлях, Золота Орда, імпорти, кашин, Мечеть-Могила, Нижнє Подніпров'я, прикраси, торгівля.

Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині

Пам'ятки золотоординського часу за останні роки стали добре відомими на Полтавщині, особливо у степових районах – нижніх течіях Сули, Псла, Сухого Кобелячка, Ворскли та Орелі [20, с. 5-45]. Дніпровські, Псільська та Ворсклинські переправи, які діяли за доби розвинутого і на початку пізнього середньовіччя, зумовили появу тут стійбищ кочівників, загони яких забезпечували функціонування й охорону переправ, можливо, митниць, розташованих на берегах Дніпра, вірогідно, в районі затопленої Переволочної, поряд із сучасними містами Комсомольськом та Кременчуком [21, с. 59; 25, с. 92].

З існуванням стійбищ в районі Комсомольська були пов'язані і ґрунтові могильники та підкурганні поховання, розкидані на підвищеннях серед солонцюватих прирічкових степових ділянок на узбережжі стариць Псла [20, с. 76-77; 22]. На разі відомо вже більше 40 поховань кочівників золотоординського часу. Влаштувалися вони переважно в насипах стародавніх курганів та над схилами надзаплавних підвищень. Майже всі такі поховання виявлені внаслідок науково-рятивних розкопок поблизу сс. Волошине, Дуканичі, Лавриківка, Підустя, Солонці і вище за течією Псла – біля Горбанів [3, с. 115-116; 10, с. 105-109; 21, с. 13-15; 23, с. 43-47, 56-58; 24, с. 349-355; 28, с. 79-83; 29, с. 33-35; 30, с. 62-65].

Суцільне обстеження значних ділянок, пов'язане з відведенням земель під будівництво кількох кар'єрів, часом здійснюване з превентивною метою попередження діяльності скарбушукачів, надає чергові підтвердження досить активного господарського використання, зокрема, припсільських теренів кочівниками золотоординської епохи. І свідченням тому виступають не тільки поховальні комплекси, а й окремі знахідки, про кілька з яких йтиме мова в цій публікації.

Так, група курганів Кормилиці була розташована на помітному видовженому останці вододілу другої надзаплавної тераси, висотою 4,5-6,1 м над рівнем боліт, у вигляді двох, розділених вибалком підвищень, за 1,5 км на захід – південний захід від знесеного с. Лавриківка, над однойменним болотом Кормилиця, за 5,2 км на північний схід від м. Комсомольськ. Група складалася з 4-х задернованих курганів, висотою 0,5-3,9 м [26, с. 108, 118, рис. 138:37], три з яких досліджувалися 1993 р. Ю.О.Шиловим [36, с. 37-41; 37, с. 145-147; 38]. На сьогодні добре відомий комплекс поховання золотоординського кочівника з насипу кургана № 1 цієї групи, що неодноразово опублікований [10, с. 105-109; 20, с. 33-35; 38, с. 26-43].

Під час обстежень, пов'язаних із розкопками влітку 2008 р. невеликого насипу № 4 у складі групи та житла козацької епохи [15, с. 47-50], в дерново-

му шарі неподалік колишнього кургана № 1/1993 р. виявлена доволі виразна індивідуальна знахідка.

Це підпрямокутна суцільнолита *рамка* бронзової поясної *пряжки*, відділу В, за Г.О.Федоровим-Давидовим [34, с. 44]. У таких пряжок ремінь приєднувався до пряжки за допомогою вужчого підпрямокутного щитка, суцільного із також прямокутною потовщеною рамкою, майже пласкою у перетині. Видозміненою формою завершень вишуканіших рамок відділу В стала поява фігурно влаштованого виступу щитка типу платівки-упору. В даному випадку щиток ззовні було прикрашено рельєфно-заглибленим рослинним орнаментом у вигляді стилізованого пагону рослини чи, швидше, пагону зі стилізованою квіткою лотоса (рис.1:2). Сама ж прямокутна рамка невеликої ширини мала скраю потовщення, а з внутрішнього боку – поздовжні профільовані уступи для фіксації на ремені, на рамці – підпрямокутну заглибину-упор під язичок

Подібні високохудожні вироби належать до продукції майстерень ювелірів золотоординських міст, а походження пряжки може пов'язуватися як з комплексом вже дослідженого поховання, звідки вона могла бути винесена земляриями, так і з перекопом одного із захоронень козацької епохи, що знищив золотоординське поховання. Саме кілька з таких поховальних комплексів і були виявлені у верхній частині масиву насипу найбільшого кургана 1993 р., а рештки похованих в них жителів хутора XVIII ст. пізніше перенесені до колективного поховання-меморіалу поряд із Свято-Миколаївським собором у Комсомольську [9, с. 49-50].

Розміри пряжки: висота – 0,9 см; довжина, разом зі щитком, – 1,9 см; ширина – 3,2 см; товщина рамки – 0,65 см. Язичок втрачений (рис.1:2).

Навесні 2009 р. в околицях с. Шевченки Новогалещинської селищної ради Козельщинського району був виявлений *фрагмент дзеркала*, знайдений на поверхні плато першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лизька (ліва притока р. Сухий Кобелячок), висотою до 2,0 м, за 70 м на південний захід від крайніх хат південної околиці села.

Знахідка трапилася на ріллі, на місці колишньої забудови двору панського маєтку. Це рівна, ледь нахилена в бік річки місцина, рясно всипана гончарними черепками та іншими залишками життєдіяльності села XIX – поч. XX ст. Детальне обстеження не дало жодної знахідки золотоординської епохи. Натомість домінували культурні рештки Нового часу. Отже, обстеження засвідчило суто випадкове місцезнаходження уламка дзеркала в околицях села, загубленого на місці недовготривалого стійбища кочівників.

Знахідка – невеликий фрагмент близької до середньої частини дзеркала круглої форми, волзького виробництва, діаметром 8-9 см, відлитого за відбитком у восковій моделі. Він має розміри – 2,7 x 4,2 см, товщину – 2-3 мм. Дзеркало виготовлене з олов'янистої бронзи сріблястого кольору (рис.1:3).

Рельєфний сюжет зворотного боку близький до так званого «гону тварин», де за копитною твариною гоняться собаки. Принаймні, поміж дерева-

ми (є стилізоване зображення стовбура одного з них) помітна задня частина тулуба козла, переданого у стрибку. Над твариною проглядаються фантастичні пагони і стилізовані, не менш фантастичні, птахи, а вся композиція оточена по колу тонким рельєфним обідком, що відділяє зображення від наступного зовнішнього поясу декору. Тип дзеркала близький до I-го, відділу П, за Г.О.Федоровим-Давидовим [34, с. 83].

В останній час інформація щодо сюжетної бази подібних дзеркал значно зросла, як і кількість відомих зразків. Подібні вироби побуту датуються початком – другою половиною XIV ст. [13, с. 87-88].

Знахідка уламка золотоординського дзеркала – одна з десятка на сьогодні відомих у межах Полтавщини.

З решток різночасового поселення доби енеоліту – нового часу Павливка, що знаходяться на південний схід від сучасного с. Келеберда, на місці обвалованих ставків рибгоспу, західніше сучасного гирла р. Сухий Кобелячок, і відомого як пункт II у переліку решток давньоруських та післямонгольських поселень [6, с. 20-21; 8, с. 229; 16, с. 54; 33, арк. 20], походить репрезентована у колекції Комсомольського історико-краєзнавчого музею яскрава добірка предметів XIII – XIV ст. Вона зібрана у розмивах і пов'язана з існуванням в околицях сучасної Келеберди наддніпрянського центру міського типу у складі Золотоординської держави.

Частина цих знахідок має відношення до матеріальної культури населення післямонгольської епохи з давньоруськими традиціями господарювання, напевне, бродницького за походженням або ж поневоленого завойовниками, інша – вихідців з половецького кочівницького середовища, остання – в цілому характерна для побуту багатоетнічних селищ ранішніх етапів золотоординської історії. Предмети, зібрані на площі близько 2 га, все ж репрезентують зріз матеріальної культури напередодні і після Батієвої навали. Всі вони вже опубліковані [32, с. 80-83].

З-поміж них є й унікальна для мікрорегіону знахідка. Це – бронзова лита *стулка дорожнього фігурного замочка*, виготовлена в формі стилізованої тварини – «коника». Стулка має чудову збереженість, відображаючи якість виробів майстрів булгарських міст Поволжя, призначених для використання купцями і мандрівниками далеко за межами завойованого золотоординцями простору.

Половинка замочка має розміри – 4,45 x 4,60 см, товщину 0,60 см. На поверхні збереглися сліди трьох залізних заклепок, котрі розміщувалися на ший, біля основи передньої ноги та в задній частині фігурки-деталі замка. Спереду, посеред замка, міститься невеликий квадратний отвір для ключа (рис.1:1).

Подібні замочки відносяться до кола стандартизованої продукції майстерень волзьких булгар. Вони набувають поширення не тільки на території Булгарії та Русі, а й в цілому в межах Золотої Орди. Проте, такі вироби в Україні представлені кількома науково задокументованими знахідками.

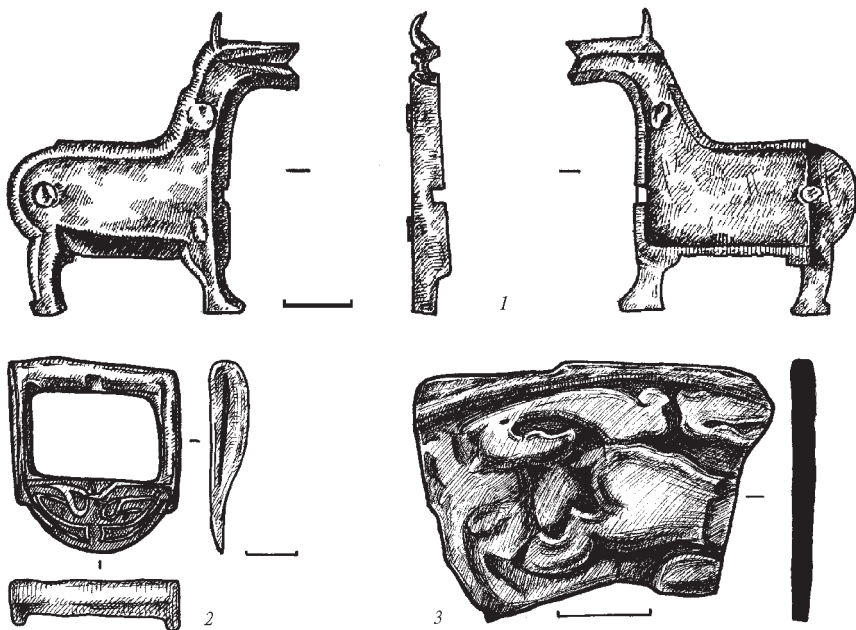

Рис. 1. Золотоординські знахідки з околиць Комсомольська.
 1 – Павлівка, ур. Стулка замочка; 2 – Кормилиця, ур. Пряжка; 3 – Шевченки, с.
 Уламок дзеркала. *Бронза*. Комсомольський історико-краєзнавчий музей.

Аналогічна стулка трапилася у межах Середнього Подніпров'я (точне місце знахідки невідоме) [5, рис. 113:7; 11, с. 61, рис. 26]. Досить схожі за формою, часто – з циркульним візерунком на поверхні, деталі замочків відомі масово серед матеріалів міст Поволжжя, зокрема, – Царевського, Увекського, Булгарського городищ, а також у міських центрах пониззя Дону [14, с. 251, рис. 78:2-3; 17, рис. 79:24; 35, рис. 98:8]. Дослідники датують такі вироби з циркульним візерунком XIV ст., замочки без додаткових оздоб – XIII ст. і навіть дещо ранішим часом [12, с. 89].

Проте, павлівська знахідка – не єдина на Полтавщині. Поблизу селища Градицьк (кол. Городище давньоруського і козацького часу) Глобинського р-ну знайдена ще одна стилізована зооморфна стулка дорожнього замка у вигляді «коника» з арабським написом [18, с. 76-77, рис. 2; 19, с. 116, рис. 78; 20, с. 30, рис. 30].

Як бачимо, обидві знахідки тяжіють до лівобережного Дніпровського річково-суходільного шляху, відображаючи різний час його існування в

межах післямонгольської епохи: павлівська – другу-третю чверті XIII ст., градиська – XIV ст.

Іншим районом походження предметів золотоординського часу в останній час виступає Нижнє Поорілля. Тут невелика колекція доволі яскравих артефактів була зібрана краєзнавцем І.В.Бовкуном і на разі поповнила збірку Полтавського краєзнавчого музею.

Знахідки виявлені на поверхні та в орному шарі городу над схилом корінного правого берега р. Маячка (права притока р. Оріль – р. Дніпро), високою 11 м над рівнем заплави, розташованого в ур. Паламарева гора на захід – південний захід від центральної частини с. Лівенське Лівенської сільради Новосанжарського р-ну Полтавської області. Внизу цього урочища пролягає стара дорога, позначена на картах XIX ст., відома за місцевою назвою «Караван». Тут же знаходиться старий узвіз зазначеної дороги, відомий за топонімом ур. Діра [4, с. 41]. Над схилами, вкритими кущами дерези, в межах городу, на площі близько 20 x 40 м, 2006 р. виявлені кілька золотоординських знахідок. З черговим перекопуванням городу восени 2009 р. його поверхня була просканована металодетектором, внаслідок чого знайдені ще кілька деталей потрошеного плугами поясного набору, а також окремі кістки скелету чоловіка зрілого віку і розвал черепа коня від зруйнованого оранкою поховання золотоординської епохи.

Виявлені 14 предметів поясної гарнітури і спорядження шаблі, що належать до убору знатного вершника, а також уламок виробу не визначеного призначення і гудзик, можливо, більш пізнього часу. Всі вони були рознесені оранкою на ділянці в 3-4 кв. м [31, арк. 42-48].

1. *Наконечник поясного ремня* у формі геральдичного, ледь звуженого щита із загостренням знизу, двоскладовий, вирізаний з двох платівок електру-? і тонкого срібла, перша з яких літа, з рельєфним візерунком з лицевого боку, друга – тонка пласка, обидві на звороті – зі слідами акуратного спаювання на кромках. Орнаментована частина відполірована, зверху посередині розміщений невеликий круглий отвір для кріплення за допомогою срібного-? штифта-заклепки, рештки якої розпалися під час знаходження. Орнамент утворює пагін рослини зі стилізованою квіткою з чотирма, зверненими врізнобіч видовженими листками та короткими завитками (рис. 2:1). По краях зображення наявний порівняно широкий рамковий обідок. Зворотній бік наконечника рівний.

Висота – 3,1 см, ширина – 1,7-2,9 см, товщина – 0,30-0,35 см, діаметр отвору – 0,15 см, перетин отвору під ремінь – 0,3 x 1,8 см, товщина електрової-? платівки – 0,08 см, листа срібла – 0,04 см (рис. 2:1).

2. *Поясна обойма* квадратної форми, виконана в аналогічній техніці зі срібла, зі спаюванням зверху (є заворот кромки, викликаний пізнішим пошкодженням). Лицевий бік литий, орнаментований аналогічним із наконечником сюжетом з пагоном рослини, стилізованою квіткою впрофіль та зверненим до кутів щитка листям із завитками і «вусами». Орнаментована

площина лицевого боку виготовлена з електру-? (рис. 2:3), бокові і зворотня – зі срібла. По краях зображення є рамковий обідок. Бокові грані виробу профільовані і незначно погнуті, зворотній бік – дещо прогнутий, зі слідом пошкодження від удару борони. Зворотня обоймова частина має невеликі вирізи з повздожних країв для полегшення руху двох ремінців.

Висота – 2,15 см, ширина – 1,9 см, товщина – 0,45-0,70 см, розміри отвору для просування ременів – 0,4 x 1,8 см, товщина лицевої пластини – 0,12 см, товщина металу бічних і зворотної частин – 0,03-0,04 см (рис.2:3).

3. Уламок литої профільованої на два скати *шабельної обойми* – частина виробу прямокутної форми, обламана знизу, з округлим кільцем для кріплення і підвішування піхов, виготовлена з мідного сплаву. Лицевий бік орнаментований схожим із наконечником та поясною обоймою рельєфним сюжетом, з використанням мотиву пагону рослини, зі стилізованим листям із завитками та «вусами». Кільце має вигляд накладки і переходить в основі у ребро-«стебло» візерунку. До очищення обойма мала з лицевого боку сліди позолоти із зовні (рис.2:4), зворотній бік гладкий, з рештками гачка кріплення. Виріб з боку зламу має згини і тріщини.

Висота уламка – 3,8 см, ширина – 2,2-2,3 см, товщина – 0,03 см, розміри кільця – 2,1 x 2,3 см, ширина і товщина кільця – відповідно, 0,2 і 0,06 см (рис.2:4).

Всі три предмети мають єдине стилістичне й образне вирішення, і в цілому характерні для декору багатих поясних наборів середньозолотоординського часу останньої третини XIII – початку XIV ст. Вірогідно, всі вони виконані одним майстром у якомусь із міських центрів.

4. *Наконечник накладний* до ремінця, типу В IV, за Г.О. Федоровим-Давидовим [34, с. 48, 50, рис.8: В IV], у формі геральдичного щита з фестончастими виступами вгорі та загостренням внизу (рис.2:2). Відлитий зі срібла, дещо профільований, з тонкими бортиками з обох боків та двома загостреними підігнутими штифтами для кріплення. Декорований посеред щитка ледь виділеною у рельєфі пласкою симетричною композицією у формі стилізованого пагона квітки з листям і завитками, яка віддалено нагадує антропоморфне зображення (рис.2:2). Поверхня рамки щитка і зображення мають добре збережені сліди чорніння.

Висота – 2,75 см, ширина – 1,7 см, товщина – 0,2 см, довжина штифтів – 0,35 x 0,50 см (рис.2:2).

5. *Бляшка* – прикраса ременя, схожа на тип З III, за Г.О.Федоровим-Давидовим [34, с. 49, 52, рис. 8: З III], серцеподібної форми, пласка, з незначним виступом вгорі, в основі вигинів, та загостренням внизу (рис.2:6). Відлита зі срібла, зі скругленими кромками з лицевого боку, та трьома невисокими розклепанними штифтами круглої форми для кріплення – зі зворотнього бо. Бляшка оплавлена від перебування у вогні (вірогідно, вже у новітній час).

Висота – 1,95 см, ширина – 2,3 см, товщина – 0,1 см (у місцях оплавлення – до 0,4 см), довжина штифтів – 0,15 x 0,20 см (рис.2:6).

6. *Накладка* лита срібна на піхви шаблі, на кшталт залізних поясних накладок типів Ж III і Ж VII, за Г.О.Федоровим-Давидовим [34, с. 49, 51, рис. 8: *Ж III, VII*], серпоподібної форми з розчленуванням на три частини та фестончасто оформленим одним із боків, з короткими боковими упорами (рис. 3:3). Прикрашена пласким рельєфним зображенням у вигляді стилізованого змія в два завитки, з круглим розширенням у центрі, на якому нанесені 6 пуансонних крапок. Тло заглибленого фону вкрите сітчастою штриховкою. Накладка має тонкий оконтурюючий рельєфний обідок.

Прикраси піхов шабель подібного типу і, вочевидь, роботи одного й того ж майстра, виявлені у розмивах острова в Шушвалівці Глобинського р-ну (Кременчуцький краєзнавчий музей), і пов'язуються з похованнями некрополя одного із золотоординських поселень [20, с. 29-30].

Висота – 3,2 см, ширина – 1,4 см, товщина – 0,1 см, довжина бокових упорів – 0,15-0,20 см (рис. 3:3).

7-8. *Уламки накладок* литих срібних на піхви шаблі, серпоподібної форми, з розчленуванням на три частини та фестончасто оформленим одним із боків, з короткими боковими упорами, 2 од. (рис. 3: 2, 4). Прикрашені пласким рельєфним зображенням у вигляді стилізованого змія у два завитки, із круглим розширенням в центрі, на якому в одному випадку нанесені 7 пуансонних крапок та кільце з крапкою посередині. Тло заглибленого фону вкрите сітчастою штриховкою. Накладки мають тонкий оконтурюючий рельєфний обідок.

Висота уламків – 1,7 та 2,4 см, ширина – 1,4-1,5 см, товщина – 0,10-0,15 см, довжина бокових упорів – 0,20 см (рис. 3: 2, 4).

9. *Уламок накладки* литої срібної на піхви шаблі, серпоподібної форми, з розчленуванням на три частини та фестончасто оформленим одним із боків, з короткими боковими упорами (половина) (рис. 3:5). Прикрашена пласким рельєфним зображенням у вигляді стилізованого змія із завитком, з рештками круглого розширення в центрі. Тло заглибленого фону вкрите сітчастою штриховкою. Накладка має тонкий оконтурюючий рельєфний обідок.

Висота уламка – 2,4 см, ширина – 1,4-1,5 см, товщина – 0,15 см, довжина бокового упору – 0,20 см (рис. 3:5).

10. *Уламок накладки* литої срібної на піхви шаблі, серпоподібної форми, з короткими боковими упорами (чверть) (рис. 3:7). Прикрашена пласким рельєфним зображенням у вигляді стилізованого змія із завитком. Тло заглибленого фону вкрите сітчастою штриховкою. Накладка має тонкий оконтурюючий рельєфний обідок.

Висота уламка – 0,9 см, ширина – 1,3 см, товщина – 0,15 см, довжина бокового упору – 0,25 см (рис. 3:7).

11. *Уламок накладки* литої срібної на піхви шаблі, з коротким боковим упором. Прикрашена рельєфним зображенням у вигляді трилисника (листя), вміщеним у профільований з уступами рамковий картуш (рис. 3:10).

Розміри уламка – 0,75 x 1,20 см, товщина – 0,85 см, довжина бокового упору-вигину – 0,2-0,3 см.

12. Уламок *накладної деталі* зі срібла на піхви шаблі (?), з профільованим округлим крильчастим боковим упором (рис. 3:11). Поверхня пласка, відполірована.

Розміри уламка – 0,95 x 1,20 см, товщина – 0,05 см, довжина бокового вигнутого упору – 0,8 см (рис. 3:11).

13. Уламок *накладної деталі* прикраси-? зі срібла, у вигляді розширеної в обидва боки литої платівки, зі слідами невеликого круглого отвору з одного із боків, скругленою вузькою контурною рамкою та крапковим рельєфним візерунком, що оточує стилізовано-рослинне пасмо невиразних завитків (рис. 3:9). На поверхні з одного боку є сліди корозії від залізної вісі, зворотний бік гладкий. Платівка дещо профільована.

Розміри уламка – 0,70-1,10 x 1,85 см, товщина – 0,12 см (рис. 3:9).

14. *Обойма для ременя* квадратної форми, лита, з прямокутним пласким виступом в центрі та подовженими огранкою лініями між кутами виступу й рамки (рис. 3:1), утвореними фасетуванням кромки переднього щитка. Знизу має вузьку прямокутну рамку для продівання (кріплення) ремінця. Зі зворотнього боку обойма утворена вужчою і пласкою платівкою, краї якої загнуті під прямим кутом і припаяні до торців лицевої платівки й рамки. Зворотня частина має незначні вирізи з поздовжніх країв для полегшення руху обойми вздовж ремінця.

Висота – 2,1 см, ширина – 1,6 см, товщина – 0,3-0,4 см, розміри отвору для просування ременю – 0,15 x 1,30 см, розміри рамки петлі – 0,3 x 1,2 см (рис. 3:1).

Всі ці речі можуть складати деталі поясного набору для парадного полювання багатого і знатного золотоординського вершника [7, с.47].

До цієї групи предметів, з певною часткою перестороги, включена й ще одна знахідка – застібка парадного одягу. Подібні форми гудзиків існували й у наступний після золотоординського – козацький час. Проте, архаїчність, а, швидше, оригінальність цієї функціональної окраси одягу, може стати й приводом віднесення знахідки до золотоординської епохи.

15. *Гудзик* до коміра сорочки масивний литий, у вигляді загострено-овального у перетині горішка або квітки хмелю, з округлим видовженим вушком, рельєфними М- та V-подібним орнаментом у верхній частині і з додатковим вісьовим поперечним отвором для закріплення (рис. 3:8). Відлитий у двоскладовій формі зі срібла. Цікаво, що додатковий отвір в корпусі утворений на стадії відливання шляхом просування до не застиглого металу залізного дроту.

Висота – 1,7 см, ширина – 1,0 см, товщина – 0,7 см, розміри вушка – 0,5 x 0,6 см, діаметр додаткових отворів – 0,2 см (рис. 3:8).

За характером розміщення декорування має певні паралелі з оформленням гудзика з жовтого металу з половецького поховання 1 кургану № 180 на

Мамай-горі поблизу с. Велика Знам'янка на Запоріжжі [1, с. 257, рис. 130:2]. Хоча на сьогодні точних аналогій прикрасі поки-що відшукати не вдалося. Відсутні вони і в наборі гудзиків козацької епохи, зокрема, відомих за знахідками з поля Берестецької битви [2, с. 109, рис. 48].

Таким чином, предмети, виявлені в окрузі Комсомольська, а також комплекс знахідок ймовірного інвентаря зруйнованого поховання в Пооріллі, що поповнили колекції музеїв Полтавщини, є яскравим відображенням розмаїття матеріальної культури цілого пласта в історії степових і передстепових районів Лівобережної Наддніпрянщини, пов'язаного з перебуванням цієї території у складі Західного улусу Золотоординської держави у другій чверті XIII – на початку XV ст.

Література

1. Андрух С. И. Могильник Мамай-гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тоцев. – Запорожье : изд. Запорож. нац. ун-та, 2009. – Кн. IV. – 312 с.
2. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова та ін. – Київ : вид. ІЗМН, 1997. – 336 с.
3. Єльніков Михайло. Золотоординські часи на українських землях / М. В. Єльніков. – Київ: Інф.-анал. агенція «Наш час», 2008. – 176 с. – (Сер.: Невідома Україна).
4. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Заїка. – Київ-Полтава : Археологія, 2001. – 88 с.
5. Зоценко В. Н. Торговля в Южнорусских землях (VIII – первая половина XIII вв.) / В. Н. Зоценко // Археология УССР: В 3-х т. – Киев : Наукова думка, 1986. – Т. III. – С. 470-485.
6. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. / А. О. Козловський. – Київ : Наукова думка, 1992. – 185 с.
7. Крамаровский Марк. Золото Чингизидов: культурное наследие Золотой Орды / М. Г. Крамаровский. – Санкт-Петербург : Славия, 2001. – 364 с.
8. Кулатова Ирина. Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / І. М. Кулатова, К. М. МIRONENKO, О. Б. Супруненко // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В. В. Седова. – Переяслав-Хмельницький : вид. Переясл.-Хм. держ. пед. ун-ту, 2005. – Вип. 16. – С. 228-234.
9. Лямкін В. В. Козацькі могили / В. В. Лямкін, М. П. Стахів // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава : Полтав. літератор, 2008. – С. 49-50.
10. МIRONENKO К. М. Золотоординські поховання на Кременчуччині / К. М. МIRONENKO, Ю. О. ШИЛОВ // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 105-109.
11. Моця А. П. Булгар-Киев: Пути, связи, судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халиков. – Киев : вид. ІА НАНУ, 1997. – 192 с.
12. Недашковский Л. Ф. Золотоординский город Укек и его округа / Л. Ф. Недашковский. – Москва : Восточ. литература, 2000. – 224 с.
13. Недашковский Леонард. Бронзовые зеркала второй половины X – XIV в. из музеев Саратовской области / Л. Ф. Недашковский, А. Н. Ракушин // Татарская археология. – Казань, 1998. – № 2 (3). – С. 87-109.
14. Полякова Г. Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г. Ф. Полякова // Город Болгар : Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань : Наука, 1996. – С. 154-268.

15. Пуголовок Ю. О. Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) / Ю. О. Пуголовок, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 47-52.
16. Сидоренко Г.О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – Київ : Наукова думка, 1982. – 108, 2 с.
17. Смирнов А. П. Волжская Болгария / А. П. Смирнов // Степи Евразии в эпоху средневековья / Отв. ред. С. А. Плетнева. – Москва : Наука, 1981. – С. 208-212. – (Археология СССР).
18. Супруненко О.Б. Кілька знахідок вольського походження з Полтавщини / О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 76-77.
19. Супруненко О.Б. Старожитності Кременчука : Археологічні пам'ятки території та округи міста / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К.М. Мироненко та ін. – Полтава-Кременчук : Археологія, 2004. – 160, 4 с.
20. Супруненко О.Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісо-степового Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. – Київ-Полтава : Археологія, 2004. – 82 с.
21. Супруненко О. Б. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волишиного / О. Б. Супруненко, А. В. Артем'єв, С. В. Маєвська. – Київ-Полтава : Техсервіс, Археологія, 2005. – 80, 2 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина II).
22. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К.М. Мироненко та ін. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 140, 2 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина I).
23. Супруненко О. Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко. – Київ-Полтава : Гротеск, Археологія, 2006. – 138 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина IV).
24. Супруненко О. Б. Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // АДУ 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 6. – С. 349-355.
25. Супруненко О. Б. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волишиного у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, за участю С. В. Маєвської та ін. – Київ-Полтава : Археологія, 2006. – 140 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина III).
26. Супруненко О. Б. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава : Техсервіс, Археологія, 2006. – 146 с.
27. Супруненко О. Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко. – Київ-Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 142 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина V).
28. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава : Дивосвіт, 2007. – 38, 2 с.
29. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ-Полтава : Полтав. літератор, 2008. – С. 16-40. – Кол. вкл. I, III-IV.
30. Супруненко О. Б. Дослідження на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбі-

- нату / О. Б. Супруненко // Свічадо Подніпров'я : краєзнавчий альманах. – Комсомольськ : вид. ПП Мариненко Д.М., 2009. – Книга п'ята. – С. 61-73.
31. Супруненко О. Б. Звіт про дослідження курганів між сс. Заруддя Кременчуцького та Горбані Козельщинського районів Полтавської області на Галещинському родовищі залізистих кварцитів і вивчення окремих знахідок у 2009 р. / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 590. – 95 арк.
  32. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава : Дивосвіт, Археологія, 2009. – 104 с. – (Старожитності околиць Комсомольська : частина VII).
  33. Телегин Д. Я. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг. / Д. Я. Телегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарафутдинова // НА ІА. НАНУ. – Ф.е. – 1960-61/4. – № 3643. – 89 арк.
  34. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – Москва: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.
  35. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Степи Евразии в эпоху средневековья / Отв. ред. С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1981. – С. 229-236. – (Археология СССР).
  36. Шилов Ю. А. Арийские святилища и курганы из устья Псла / Ю. А. Шилов // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Частина 3. – С. 37-41.
  37. Шилов Ю. А. Святилища энеолита-бронзы в устье Псла / Ю. А. Шилов // АДУ 1993 р. – Киев : вид. ІА НАНУ, 1997. – С. 145-148.
  38. Шилов Ю. А. Курганные древности окрестностей Комсомольска / Ю. А. Шилов. – Киев-Комсомольск : Аратта, 2007. – 72 с.

Ключові слова:

знахідки, Золота Орда, Оріль, Полтавщина, поясна гарнітура, Псел.

УДК 94/903.23 (477.53)"18"

© *Лямкін В.В., Шерстюк В.В.*
(мм. Комсомольськ, Полтава)

Дослідження комплексу XVIII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині

Навесні 2009 р. авторами в ур. Мазепин Яр, на території Григоро-Бригадирівської сільської ради Кобеляцького району, знайдені рештки ями козацького часу. Вона була досліджена. Результати її вивчення представлені у пропонуваній читачеві роботі.

Рештки зернової ями, перетвореної пізніше у сміттєву, були виявлені на східному схилі вибалка, що носить назву Мазепин Яр, ближче до його гирла, поруч із ґрунтовою дорогою. Про давність цього топоніму свідчать не лише перекази місцевих жителів, а й дані топографічної карти Шуберта другої половини XIX ст. (т. зв. «триверстовки»). До речі, на середину XIX ст. на цій ді-

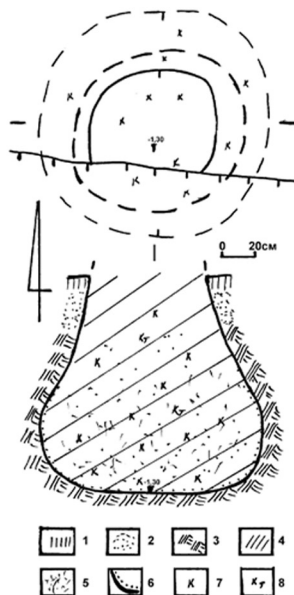

Рис. 1. Місце проведення досліджень [топооснова: Карта 1918-1923 рр.], план та профіль ями.
 Умовні позначення: 1 – поверхневий супісок – ґрунт; 2 – передматериковий суглинистий пісок; 3 – материк; 4 – сіросупіщане попелясте заповнення; 5 – попелясті вклучення; 6 – випалені стінки ями у перетині; 7 – уламки кераміки; 8 – кістки тварин.

лянці населеного місця вже не було: невелике дворище-хутір існувало нижче місця проведення досліджень, вже в гирлі яру [1] (рис. 1).

Швидше за все, досліджений комплекс знаходиться на території залишків хутора XVIII ст., вперше виявленого край цього місця О.Б.Супруненьком 1982 р. Серед кераміки козацького часу ним тоді були зібрані уламки прямокутних жовтуватих та рожево-коричневих цеглин від гончарного горна з оплавленням зеленого кольору, шириною 12 см, висотою 6 см [2, арк. 15].

Досліджений об'єкт виявився залишками добре збереженої зернової ями грушоподібної форми, типово звуженої вгорі (ширина горловини – 0,90 м), максимально розширеної ближче до дна (1,35 м), з діаметром дна 1,05 м. Збережена глибина від сучасної денної поверхні становила 1,30 м. Верхня частина знаходилася у похованому ґрунті і передматеруку, більша – у матеруку. Основа стінок ями була добре обпалена та закопчена (рис. 1).

Заповнення мішане, супіщано-суглинково-чорноземне, збагачене попелястими вклученнями, зі значними фрагментами битого посуду та, в меншій кількості, трощених кісток. Серед матеріалів з об'єкта наймасовішими виявилися уламки кераміки, поодинокими – скла. Представлені також окремі індивідуальні знахідки побутового та нумізматичного характеру.

З ями походить доволі виразна добірка уламків кераміки. Варто відзначити повну відсутність фрагментів сіродимленого (мореного) посуду. До

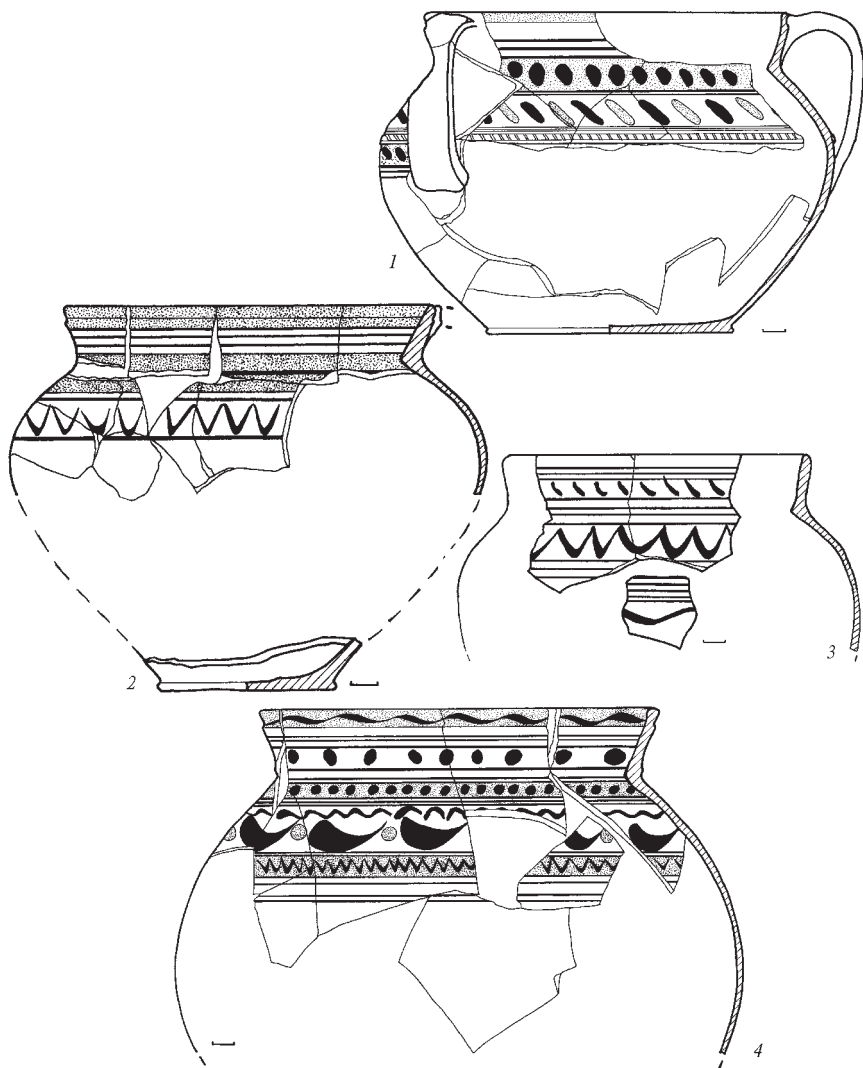

Рис. 2. Григоро-Бригадирівка, с., ур. Мазепин яр. Горщики з ями.

останнього можна умовно зарахувати лише уламки одного з кухлів та глека (рис. 5: 2, 5), що мають просто темний колір глини, а не лисчучу поверхню (проміжний тип між світлоглиняним і димленим посудом). Також особли-

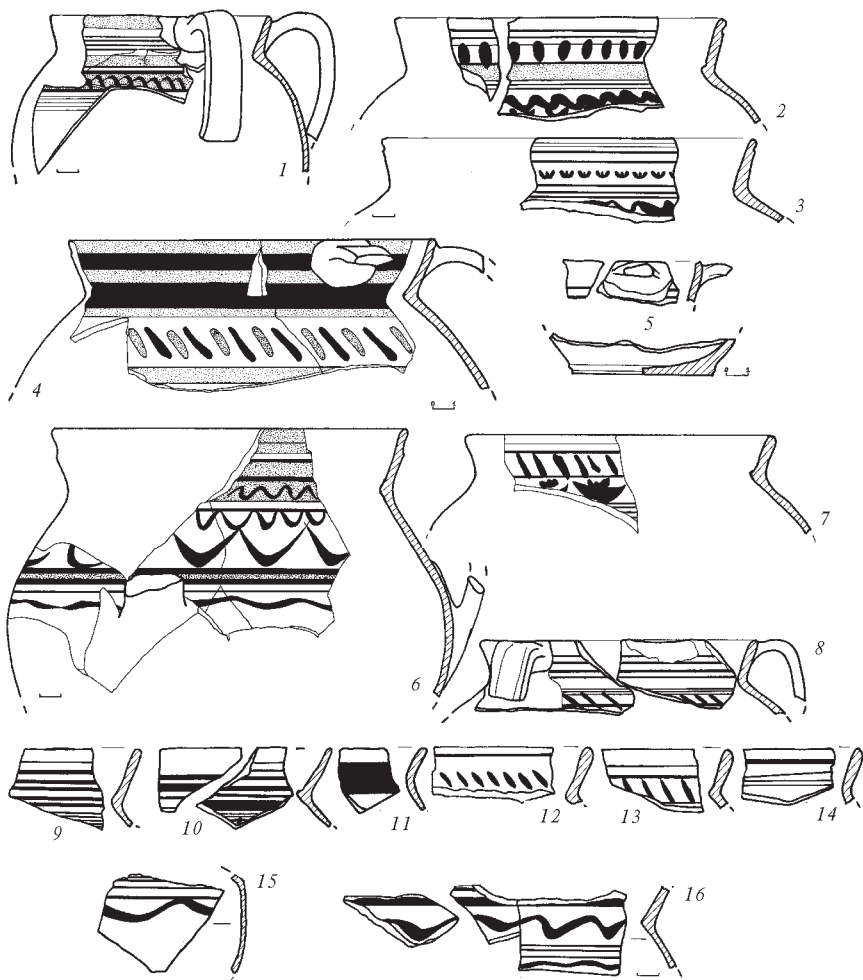

Рис. 3. Григоро-Бригадирівка, с., ур. Мазепин яр. Горщики.

вістю всієї добірки є значна кількість домішок піску в тісті багатьох посудин, як кухонних, так і столових.

Кухонний посуд. Знахідки репрезентовані переважно фрагментами горщиків. Серед значної їх кількості вдалося виділити, принаймні, 18 форм. Дві з них графічно відновлені, інші ж – представлені більшими чи меншими вінцевими частинами. Всі горщики – світлоглиняні.

Детального опису, завдяки своїй своєрідності, заслуговує один з цих горщиків. Він має звичні для цього типу посуду високі вінця, опуклий тулуб. Закраїна зсередини на рівні шийки – добре виражена загострена, дно на невеликій підставочній плитці з утором. Virізняється він орнаментом: останній двотипний горизонтальний: рельєфний – прогладжене заглиблення під зрізом із зовні, від чого на зрізі утворилася незначна закраїна, а нижче – валикоподібне потовщення-виступ, на тулубі – валик, розчленований вертикальними насічками; розписаний білим і коричневим ангобами: паски вузькі коричневі та широкі білі, два ряди коричневих цяток на білому тлі, ряд скошених почергово коричнево-білих мазків (рис. 2:7). Реконструйовані розміри горщика: діаметр вінець – 16,5 см, тулуба – 20,5 см, дна – 11,0 см, висота – 14,5 см. Валиковий орнамент на перегині тулуба – рідкісна прикраса для горщиків регіону.

З характеристики цього різновиду кухонного посуду помітно, що серед типових, як для всієї Гетьманщини, так і для території Полтавського полку форм та стилів декорування, існують і в доволі великій кількості також мало характерні, а часом – рідкісні зразки. Так, можна відзначити притаманну «пузатість», у поєднанні з приземкуватістю, для ряду горщиків (рис. 2: 1-2, 4; 3:6), що супроводжується часом порівняно високими вінцями (рис. 2:4; 3:6). Відомі такі «пузаті» і багато розписані горщики й серед полтавських матеріалів, але тут вони становлять незначний відсоток серед всієї маси кераміки [3, с. 55-60, рис. 2-5].

З прийомів рельєфного декорування доволі рідкісним є валик на плічку однієї з посудин, що, до того ж, додатково оздоблений насічками (рис. 2:1). Присутній й інший тип фризу, зокрема, – горизонтальні заглиблення під зрізом ззовні (рис. 2: 1, 4; 3: 2, 3, 6). Викликає інтерес повна відсутність реберчастого перегину на тулубі.

Розписна техніка орнаменталії має численні паралелі з відомими синхронними комплексами, хоча також поєднує чимало відмінностей та особливостей. Так, впадає в око порівняно багате розмаїття розписних деталей серед більш характерного для цього часу орнаменту з 1-2, зрідка – 3-х компонентів (лінії, лінії-хвилі, лінії-хвилі-коми та ін.) (рис. 2:2; 3:8-16; примітка: причому більшість з віднесених до цієї групи фрагментів мають не повну розгортку орнаменту!). Виділяється велика кількість зразків багатокомпонентного (іноді – до 6-7). До того ж, орнамент займає по вертикалі широку смугу – від 1/2 корпусу посудини до 1/3, охоплює її від зрізу до середини плічок або максимального розширення тулуба.

Набір розписних сюжетів надзвичайно багатий: лінії-паски, хвилі (часті та плавні), коми і галки, хвилі-галки, «гусячі лапки», великі й малі цятки, скошені та прямі мазки. Причому ще більше збагачує зовнішнє оформлення посуду використання на одній і тій же посудині двох ангобів різного кольору: червоно-коричневого та білого. Останній прийом, хоча і відомий у керамічних комплексах Гетьманщини, але не в такій відсотковій кількості. Білий ангоб використовувався переважно для первинного нанесення: ним

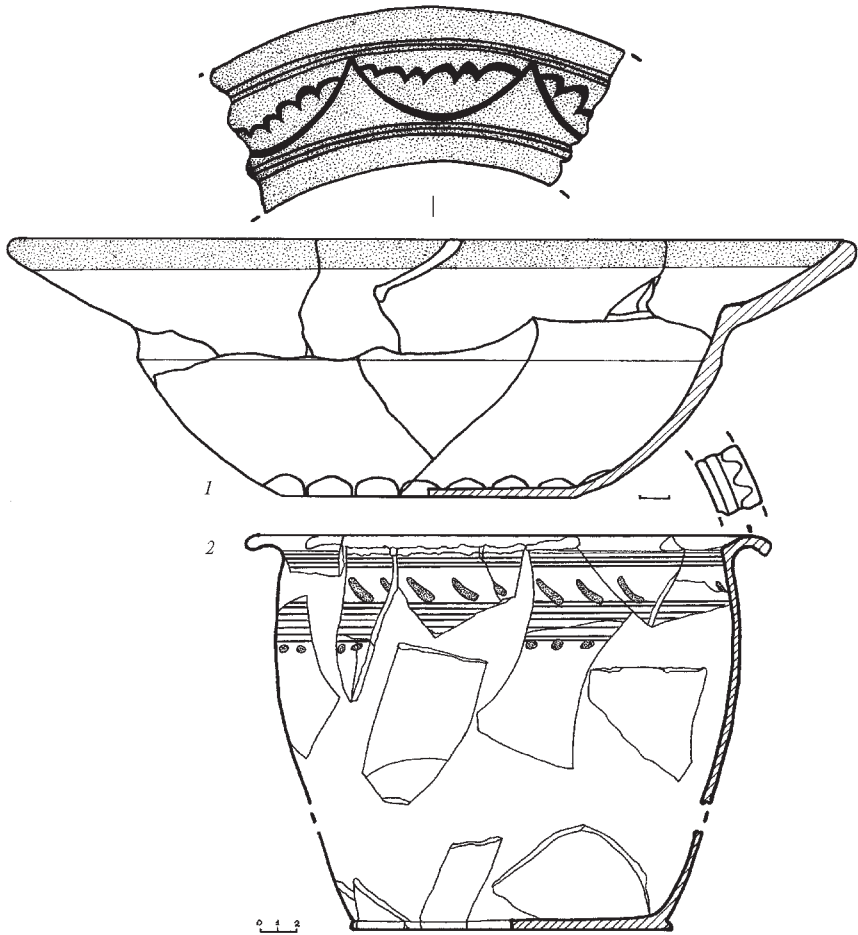

Рис. 4. Григоро-Бригадирівка, с., ур. Мазепин яр. Посуд з ями.

крайкували обидва боки вінець, наносили широкі паски на вінце, шийку або плічка (рис. 2: 1-2, 4; 3: 1-2, 4, 6). Значно рідше білим ангобом зображали інші компоненти, зокрема, паски або цятки, що чергувалися з іншocolірними фігурами (рис. 2: 1, 4; 3:4).

Червоно-коричневим ангобом наносилася переважна більшість деталей композицій, причому найчастіше, перекриваючи смуги білого ангобу.

Певно, такий багатий сюжетними елементами розпис звичайного ужиткового кухонного посуду свідчить про його виробництво в кустарній май-

стерні, де, на відміну від цехових уніфікованих прийомів, ще мав місце творчий підхід до справи.

Столовий посуд. Останній, звичайно, менш репрезентативний, хоча також доволі виразний. Із заповнення ями походить розвал світлоглиняної миски з діагонально відігнутими краями, що мають потовщений зріз вінець, з округлими берегами. Її дно – на незначній підставочній плитці, приденна частина оформлена огранкою. Орнамент розписний горизонтальний, нанесений білим та червоного відтінку ангобами: внутрішня поверхня і вінця крайковані, а ззовні – вкриті суцільно білим ангобом, поверх якого на крисах нанесені коричневим кольором два строєні паски, між якими вміщена комбінація з широкої та частой хвиля (рис. 4:1). Реконструйовані діаметри: вінець – 28,0 см, дна – 9,5 см; висота – 8,5 см.

Графічно реконструйований, за численними уламками, розвал червоноглиняної макітри з різко відігнутими широкими горизонтальними, дещо вигнутими вінцями, потовщеним зрізом, з вираженою із зарізом закраїною зсередини. Орнамент на ній горизонтальний, нанесений білим ангобом: на внутрішній поверхні вінець – паски і хвиля, на плічках зовні – численні паски, між ними – ряд скошених цятток, внизу – пасок у комбінації з цятками (рис. 4:2). Реконструйовані розміри: діаметри вінець – 28,0 см, тулуба – 24,2 см, дна – 17,0 см, висота – бл. 21,0 см.

Малохарактерним для цього часу й території є світлоглиняний кухоль з випуклим корпусом (дно не збереглося), що має кубкоподібну форму. Орнамент на ньому – розписний: тло зсередини крайковане, а ззовні до найбільшого розширення тулуба вкриті білим ангобом; світло-червоним ангобом на шийці проведено пасок, від якого вниз відходять звисаючі бахромою вертикальні лінії, між якими коричневим ангобом вписані вертикально зорієнтовані хвилі (рис. 5:1). Навіть серед невеликої вибірки відомих кухлів-чашок регіону описуваний виріб виділяється рядом ознак. Відомі однотипні посудини з Полтави [напр.: 3, 2000, рис. 15:1; 4, с. 69-70, 71, рис. 56: 1-4; 62], Комсомольського мікрорегіону [5, с. 141-142, рис. 3:1; 6, рис. 3:14; 7, рис. 36:16; 8, рис. 2:16] мають чіткі, майже стрункі форми, вертикальні або, зрідка, прямо розхилені. Найбільшу ж схожість кухоль має з аналогічним виробом із комплексу рубежу XVII-XVIII ст. з кол. хут. Підусти, що поблизу с. Пришиб на Кременчуччині [7, арк. 21. рис. 41:6; 8, рис. 4:6]. Таким чином, можливо, такі кухлі-кубки є місцевим різновидом цього типу посуду XVIII ст.

Приденна частина ще одного кухля – легко димлена і вкрита ззовні білим ангобом (рис. 5:5).

Серед чотирьох діагностованих у комплексі глеків (3 світлоглиняних та 1 дещо піддимлений) (рис. 5: 2-4, 6) один вдалося реконструювати повністю. Це велика світлоглиняна посудина з високими, плавно відігнутими назовні вінцями, опуклим роздутим тулубом, зі збереженою верхньою основою ручки, кріпленою нижче зрізу. Орнамент: рельєфний – горизонтальний валик, загострений у перетині нижче зрізу; розписний – двозонний, коричневим,

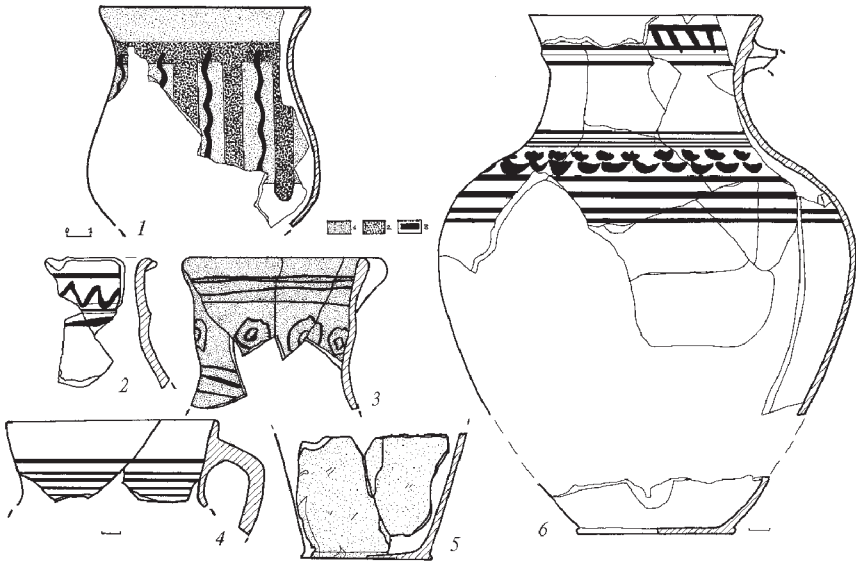

Рис. 5. Григоро-Бригадирівка, с., ур. Мазепин яр. Столовий посуд.
 Умовні позначення кольорів ангобу: 1 – білий; 2 – світлочервоний;
 3 – брунатно-коричневий.

місцями – темнокоричневим ангобом: 1) на вінці нижче зрізу – два горизонтальні паски з рядом скошених ліній-мазків між ними; 2) на плічку – два ряди пасків, між якими вписані мазки «гусячих лапок» та ще одна смуга комоподібних зображень. Дно пласке, з утором (рис. 5:6). Реконструйовані розміри посудини: діаметр вінець – 11,5 см, шийки – 9,5 см, тулуба – 20,6 см, дна – 7,7 см.

Аналогічні та дуже подібні, за формою та характером оздоблення, глеки відомі серед козацьких старожитностей на широких просторах Лівобережжя, переважно, у комплексах XVIII ст. [3, рис. 18:7; 9, рис. 3].

Другий глек з вузьким високим горлом, збереженим носиком-зливом, із розписним горизонтальним орнаментом, нанесеним білим та коричневим ангобами: білим вкрита всуціль вся зовнішня поверхня і крайкована внутрішня, коричневим на вінцях – нанесені згруповані паски, між якими – ряд квіткоподібних зображень (рис.5:3). Один з фрагментів глеків – злегка піддимлений, також з двотипним горизонтальним орнаментом: рельєфним – підтрикутним у перетині валиком значно нижче зрізу і розписним, нанесеним червоним ангобом у вигляді пасків і галок (рис.5:2).

Ознаки до «пузатості» простежуються і в наборі столового посуду (рис. 5: 1, 6).

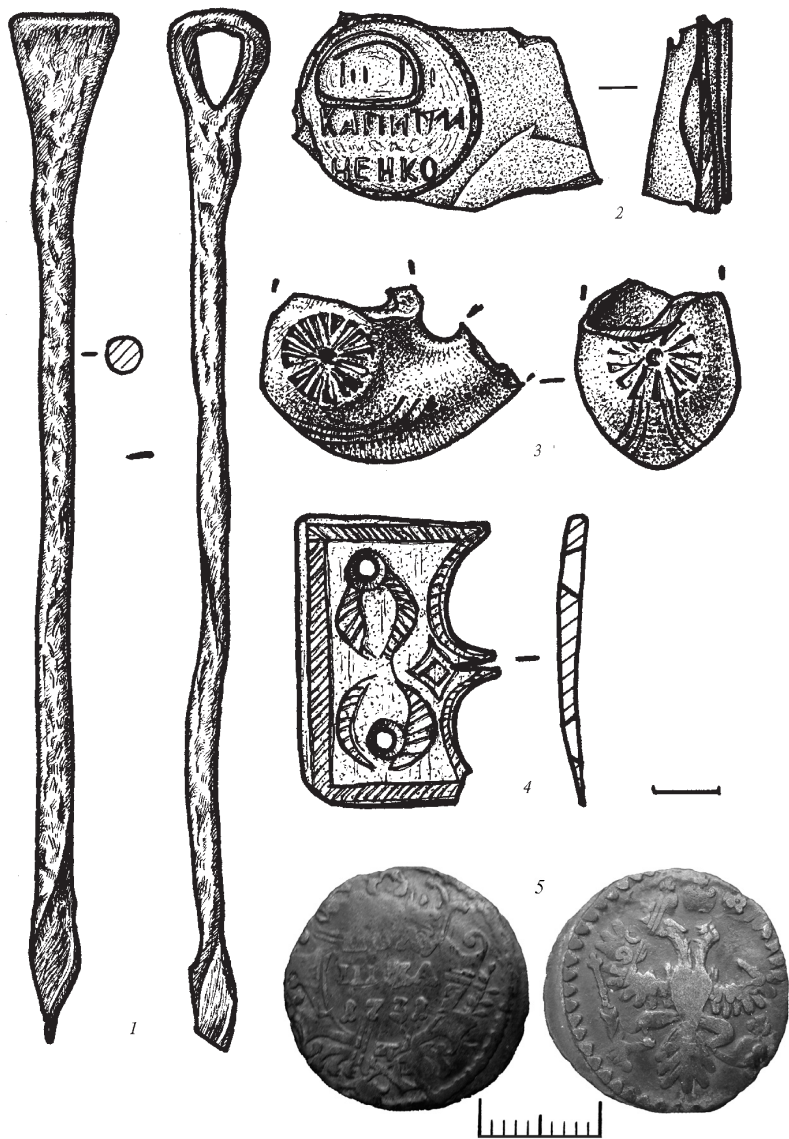

Рис. 6. Григоро-Бригадирівка, с., ур. Мазепин яр. Знахідки.
 1- залізо; 2 – скло; 3 – глина; 4 – кістка; 5 – мідь.

За типом та характером орнаментациі, кераміка із дослідженої в ур. Мазепин Яр ями має чимало індивідуальних рис, і різниться з відомими керамічними наборами інших синхронних пам'яток, зокрема, Полтави та Нижнього Припсілля. Тому видається, що місце виготовлення більшості з цих виробів було єдиним, але поки-що, вважаємо, остаточно не встановленим. Можливо, рештки оплавленої цегли, виявленні О.Б. Супруненьком на початку 80-х рр. ХХ ст. поблизу цього ж місця, є нічим іншим, як залишками зруйнованої гончарної печі.

Серед уламків скляного посуду – кілька дрібних фрагментів, а також частина пляшки зі світло-зеленого скла, з круглим випуклим тавром, на якому зберігся надпис в три ряди: «Імп(...)и(...)Капита/ненко» (рис. 6:2). На разі походження цього тавра встановити не вдалося.

Відомо, що 1744 р. вийшов перший Височайший указ, що зобов'язував власника гутного виробництва хоча б ініціалами позначити місце та рік виготовлення тари. Цей указ був повторений 1774 р., причому відтоді виробники мали зазначати й об'єм посуду [10, с. 172; 11, с. 136]. Зазначення на таврі лише власника/виробника, без вказівки на об'єм, може в деякій мірі свідчити на користь датування цієї посудини саме періодом між вказаними роками – 1744-1774 рр., хоча ця гіпотеза може в деякій мірі спростуватися частим невиконанням промисловиками таких указів. Місце виробництва визначити складно, лише початкові літери «Імп...» вказують на належність заводу-виробника до числа поставників імператорському двору.

Індивідуальні знахідки. До знарядь праці, знайдених у заповненні ями, відноситься залізний бурав-свердло, із потовщеним великим вушком, зі спаяними ковальським зварюванням краями, зі свердлом на нижньому кінці, довжиною 16,9 см (рис. 6:1). Серед побутових речей – уламок чашечки з тулійкою білоглиняної люльки, прикрашеної розетками на боках та прокресленими лініями і штампованою смужкою внизу (рис. 6:3). Гарно оздобленою є частина різьбленої кістяної накладки, прямокутної, з двома пришивними отворами по вісі виробу та двома фігурними виїмками справа в центрі, прикрашеної врізним орнаментом (рис. 6:4).

Важливою для уточнення датування комплексу є знахідка в заповненні ями розмінної мідної монети Російської імперії – «полушки», часу правління Анни Іоаннівни (1731 р.), перекарбованої («перечекан») з копійки-«хретовика» часу правління Петра I, що помітно за залишками променів хреста на аверсі (рис. 6:5).

Форми керамічного набору (наявність виражених закраїн зсередини у горщиків, малий відсоток рельєфного орнаменту, огранка тарілок тощо) також вказують на час побутування комплексу не раніше початку ХVІІІ ст.

Таким чином, отриманий внаслідок досліджень цей досить виразний комплекс можна датувати другою чвертю – серединою ХVІІІ ст.

Джерела та література

1. Карта: в 1 дюйме 3 версты. Ряд XXV. Лист 12. Часть губ. Екатеринославской, Херсонской и Полтавской. Исправленно по рекогносцировке 1869 г. – Москва-Петроград, 1918-1923.
2. Супруненко А. Б. Отчет о работе Полтавского отряда археологической экспедиции «Славутич» в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. / А. Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1982/38. – Спр. 20416. – 31, 54, 30 арк. ; копия: НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 10. – 38 арк.
3. Ханко О. В. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 54-66.
4. Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник. – Київ-Полтава : вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2009. – 132 с.
5. Стахів М. П. Колодязь XVII-XVIII ст. з Горішних Плавнів поблизу Комсомольська / М. П. Стахів // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (9). – С. 141-142.
6. Шерстюк В. В. Хутір Підусти поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. / В. В. Шерстюк, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 58-71.
7. Супруненко О. Б. Звіт про науково-рятівні дослідження курганоподібного насипу в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу с. Єривівка Кременчуцького району Полтавської обл. у 2009 р. / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 592. – 90 арк.
8. Супруненко О. Б. Садиба першої чверті XVIII ст. на хуторі козацького часу на місці с. Підусти / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ : Вид-во Дн.НУ, 2010. – У друці.
9. Приймак В. В. Городища на р. Мнозі / В. В. Приймак // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 64-67
10. Коваль В. С. Слово о бутылке (штрихи к историческому исследованию) / В. С. Коваль // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2002. – № 1 (11). – С. 170-173.
11. Коваль В. Клейма-медальоны стеклянной тары как источник идентификации и атрибуции / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. – Вип. 14. – С. 136-138.

Ключові слова:

Григоро-Бригадирівка, кераміка, козацька доба, Мазепин Яр, орнаментация, посуд.

Нові об'єкти археології на території Полтавської області (за розвідками 2009-2010 рр.)

У 2009-2010 рр. автором проводилися обстеження земельних ділянок в межах Полтавської області. Роботи здійснювалися на предмет виявлення та картографування археологічних об'єктів, з метою підготовки матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області.

Результатами здійснених розвідок було доповнення переліку археологічних об'єктів на території Полтавщини, як відомих, так і обстежених чи відкритих за результатами цих обстежень. Було здійснене уточнення площ потенційних пам'яток археології та їх нанесення на картографічну основу.

р. Хорол

Івановоселище, с., Івановоселищна сільська рада, Глобинський район (*правий берег р. Хорол*).

Група курганів, розташована на північний захід від села. Кургани знаходяться на останцеподібному пагорбі, оточеному ярами, на другій терасі правого берега Хоролу. У східній частині останця виявлена група курганів у складі 4 насипів, висотою 0,2-1,0 м і діаметром 20-50 м. Група витягнута дугою із заходу на південь, лише курган № 3 розташований дещо західніше від неї. Всі насипи задерновані.

р. Псел

Кротівщина, с., Кротівщинська сільська рада, Великобагачанський район (*правий берег р. Псел*).

Група курганів, знаходиться на південь від західної околиці села, за 0,2 км. Кургани займають схил останцеподібного пагорба третьої тераси правого берега Псла. Всі насипи розорюються. Група складається з 3 насипів, висотою 0,3-1,0 м і діаметром 15-40 м, розташованих компактною мікрогрупою.

Ковердина Балка, с., Ковердинобалківська сільська рада, Шишацький р-н (*лівий берег р. Псел*).

Курган, за 1,2-1,3 км на південний захід від села. Насип розташований у південно-східній частині невисокого мисоподібного виступа плато другої тераси лівого берега Псла. Має висоту 1,5 м та діаметр 45 м, розорюється, на вершині помітні сліди тригону з позначкою абсолютної висоти, за картографічними матеріалами, 164,5 м.

Колосівка, с., Требухівська Левада, ур., Балакліївська сільська рада, Великобагачанський район (*лівий берег р. Псел*).

Група курганів, розташована за 0,8 км на південь від села, справа від дороги на с. Остап'є, за 0,6 км на захід від останньої. Займає незначне вододільне підвищення другої тераси лівого берега Псла. Група складається з 8 насипів, висотою 0,2-0,3 м і діаметром 25-40 м. Всі вони розорюються.

р. Полузир'я

Макарцівка, с., Черноглазівська сільська рада, Полтавський р-н (*правий берег р. Полузир'я*).

Група курганів, знаходиться на північно-східній околиці села. Насипи розташовані на підвищенні плато правого високого берега Полузир'я. Група складається із 3 курганів, висотою 0,4-0,7 м та діаметром 20-25 м, розміщених компактною мікрогрупою. Всі насипи розділені між собою польовими дорогами. Кургани розорюються.

р. Свинківка

Шили, с., Надержинщинська і Руновщинська сільські ради, Полтавський р-н (*лівий берег р. Свинківка*).

Шили I, поселення зрубної культури, що знаходиться на східній околиці с. Шили, за 0,05 км від останнього, на межі земель Надержинщинської і Руновщинської сільських рад Полтавського району Полтавської обл. Поселення займає схил мисоподібного виступу першої надзапlavної тераси лівого берега р. Свинківка. На площі близько 0,5 га зібрані численні фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи. Потужність культурних нашарувань становить 0,3 м. Поселення частково задерноване, частково розорюється. На ньому помітні кілька «плям» розораних об'єктів – жител та ям.

Обстежені кургани і поселення ввійдуть до переліку щойно виявлених пам'яток археології Полтавської області 2010 р.

Ключові слова:

археологічні пам'ятки, кургани, Полтавська область, поселення.

УДК 908/929 (477.64)

© Дровосекова О. В.
(м.Запоріжжя)

Внесок П.І. Кеппена у вивчення старожитностей Запорізького краю

Особливе місце серед дослідників старожитностей Півдня України займає відомий російський учений-енциклопедист, історик, археолог, етнограф, статистик, академік Петро Іванович Кеппен. Саме завдяки його ініціативі були проведені перші наукові археологічні дослідження на території

Запорізького краю, які підтримувала Імператорська Академія Наук. Він був першим науковцем, який зробив короткий опис унікальної пам'ятки археології та мистецтва – Кам'яної Могили, завдяки чому науковий світ дізнався про існування печер у північній Таврії [8, с. 25; 13, с. 6-7; 17, с. 8-10].

П.І. Кеппен народився у Харкові в 1793 р., у родині німецького лікаря, якого було запрошено на службу до Росії імператрицею Катериною II. Майбутній учений отримав добру домашню початкову освіту, потім навчався у Харківській гімназії. Через скрутне становище родини у 15 років П.І. Кеппен змушений був поступити на службу до Харківської губернської креслярської. Саме тут, займаючись межуванням та зняттям планів під керівництвом землемірів, він придбав навички у топографії та картографії. Одночасно П.І. Кеппен відвідував підготовчі класи для студентів Харківського університету, до якого вступив 1809 р., і закінчив у 1814 р. зі ступенем магістра правознавства [7, с. 119-125; 14, с. 357]. Ще у студентські роки в нього виявилось бажання займатися наукою, причому вивчати саме минуле Росії та подорожувати. Починаючи з 1810 р., практично кожного літа, П.І. Кеппен здійснював поїздки територіями Росії, і вже тоді почав звертати увагу на старожитності [10, с. 1].

Завдяки родинним зв'язкам улітку 1814 р. молодий П.І. Кеппен переїхав до Санкт-Петербурга, де влаштувався на службу до поштового департаменту. Знайомство з колишнім професором Харківського університету Л.Г. Якобом та академіком Ф.П. Аделунгом надало можливість не тільки познайомитись з науковою та літературною елітою, а й заявити про себе як науковця. У 1818 р., після публікації дослідження «Историческое исследование о Югорской земле, в Российско-императорском титуле упоминаемой» (на основі твору академіка Лерберга), на П.І. Кеппена звернув увагу відомий на той час меценат, канцлер М.П. Румянцев і запросив його до свого гуртка любителів старожитностей. Завдяки такому знайомству з канцлером він отримав посаду чиновника з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ О.П. Козодавлеві [7, с. 121]. Обіймання цієї посади зіграло не аби яку роль у наукових пошуках. За службовими обов'язками, П.І. Кеппен багато їздив, особливо півднем – Таврійською губернією, й одночасно збирав топографічні, етнографічні, статистичні відомості, матеріали щодо старожитностей, знайомився з відомими особами: істориком та архієпископом Євгеном Болховітіновим, у майбутньому митрополитом Київським; археологом П. Дюбрюксом; антикваром І.П. Бларамбергом та ін. [9, с. 404-411; 14, с. 358].

Відвідавши руїни Ольвії, П.І. Кеппен замислив зняти план стародавнього міста та написав роботу «Ольвия. Давнє місто на річці Буг», яка за невідомих причинами так і не була опублікована. У 1821 р. він вперше надрукував план Ольвії та її околиць, що був вигравіруваний на міді на основі одного з планів військових інженерів [14, с. 359].

Після смерті міністра Козодавлева (1822 р.) П.І. Кеппен вийшов у відставку і кілька років мандрував Європою, знайомився з ученими, письменни-

Рис. Академік П.І. Кеппен (1793-1864).

ками, митцями. Надрукував кілька робіт, присвячених старожитностям Північного Причорномор'я. Однак його публікації зустріли гостру критику з боку знавця античності, академіка Є.Є. Кьолера, якому було притаманне неприйняття досягнень провінційних дослідників та бажання зберегти за собою першість. П.І. Кеппен після цього залишив написання суто археологічних статей, проте все життя збирав відомості про старожитності [7, с. 121-122; 15, с. 369].

Повернувшись до Росії у 1824 р., П.І. Кеппен знову поступив на службу – спочатку чиновником з особливих доручень при міністрі народної освіти А.С. Шишкові, а в 1829 р. отримав місце в Криму – помічника головного інспектора шовківництва. Перебуваючи на цій посаді, він щороку об'їжджав територію між Дністром та Волгою. У 1833 р., за дорученням

генерал-губернатора М.С. Воронцова, оглянув південь Кримського півострова, що лягло в основу відомого «Кримського Сборника» [3].

29 грудня 1826 р. вчений був обраний членом-кореспондентом Імператорської Академії Наук, у січні 1837 р. – ад'юнктом історико-філологічного відділення Академії. Згодом його призначили до V відділення Його Імператорської Величності Канцелярії для ревізії державного майна та колоній іноземних поселенців Таврійської губернії. Через рік, повернувшись до Санкт-Петербурга, він отримав посаду у департаменті Міністерства державного майна, був обраний ординарним академіком, узяв участь в заснуванні Імператорського Російського Географічного Товариства. За свою плідну працю у день святкування 50-річчя перебування на службі та наукової діяльності (грудень 1859 р.) П.І. Кеппен був відзначений орденом Св. Володимира III ступеня. Останні роки свого життя він провів у Криму, в своєму маєтку Карабах, де і помер 23 травня 1864 р.

Під час своїх службових поїздок Півднем П.І. Кеппен збирав матеріали з археології, історії, топографії, статистики, етнографії, які використовував у своїй науковій роботі. Так, у 1837 р. в перших трьох номерах газети «Северная Пчела» у рубриці «Русские древности» було надруковано «Список известнейшим курганам в России» [4]. В цій роботі автор намагався звернути особливу увагу на пам'ятки археології – «кургани, могили або сопки», що мають назви чи пов'язані з легендами і переказами та є джерелом досліджень для істориків. Як він зазначав, тут попередньо подається не тільки пе-

релік з короткими повідомленнями про знані ним об'єкти, а й джерело цієї інформації. Через багато років, у 1908 р. в збірнику «Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии» (№ 42) було оприлюднено друком статтю П.І. Кеппена «О курганах. Предварительное разыскание Петра Кеппена», яка датована березнем 1836 р. і до цього не видавалася, та «Список курганов составленный академиком П.И. Кеппеном», що є доповненням до списку, надрукованому у газеті «Северная Пчела» [10, с. 1-41; 11, с. 42-55]. У першій публікації автор, фактично, називає тільки один об'єкт, що знаходився у сучасних межах Запорізької області: «Большой курган. В трех верстах от острова Хортицы, близ Днѣпра», і посилається на «Путешественные записки, от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах» В. Зуєва [4, с. 3]. Друга зі згаданих робіт більш змістовна щодо старожитностей Запорізького краю. У ній згадуються Бабині могили – кургани біля с. Миколаївка та Петровське Олександрівського повіту Катеринославської губернії (на сучасній карті – це південна околиця м. Запоріжжя); Кам'яна могила у Мелітопольському повіті Таврійської губернії; Бешташ – природне кам'яне підвищення (територія сучасного Розівського району); курган Могила Бик на землях Азовського козачого війська (сучасна територія Донецької області); Корсак-Могила у Мелітопольському повіті Таврійської губернії – як гранітний пагорб (сучасне с. Мануйлівка Приморського району); Куляб-Могила – як найбільший курган на землі духоборів біля с. Богданівка (с. Старобогданівка Михайлівського району); Мамаєва гора біля с. Мала Знам'янка (с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району); Совершена могила – курган біля с. Семенівка на правому березі р. Молочна Мелітопольського повіту (с. Семенівка Мелітопольського району), з якого кам'яну бабу було перевезено до двору поселянина у с. Терпіння (Мелітопольський район); Тарасов курган – біля с. Терпіння, у якому духобори поховали свою людину на ім'я Тарас; Токмак-Могила – насип на кам'яному бугрі за 40 верст від с. Великий Токмак та за 6 верст від селищ Чернігівка і Новогригорівка Мелітопольського повіту (Токмак-Могила або Синя Гора, територія сучасного Чернігівського району); Халім-Ефендієва могила поблизу ногайського поселення Кенегезь (сучасне с. Нововасилівка Бердянської міськради), що була похованням шанованого ватажка ногайців; чотири кургани за 5 верст від Токмак-Могили Мелітопольського повіту Таврійської губернії, з яких було знято велику кам'яну бабу і перевезено до двору одного з селян с. Кінські Роздори (сучасне село у Пологівському районі) [11, с. 42-55].

П.І. Кеппен, розуміючи цінність старожитностей, зауважував на необхідності збирання інформації, особливо про ті пам'ятки, що зникають чи знаходяться під загрозою знищення. Так, у 1830 р. він зміг переконати генерал-губернатора М.С. Воронцова сприяти збереженню на південному березі Криму старовинних назв, здійсненню огляду та опису тут фортець, монастирів та пам'яток природи [6, с. 236]. Аналогічної думки був він і щодо курганів. Об'їжджаючи з ревізією колонії іноземних поселенців на Півдні, за зав-

данням Імператорської Академії Наук, він проводив обстеження курганів Північного Приазов'я. Про результати своєї подорожі П.І. Кеппен доповів на засіданні Академії 15 червня 1838 р. [16, с. 46]. У своєму рапорті, що був надрукований у «Бюлетені Імператорської Академії Наук», він зауважував про існування на Півдні Росії великої кількості курганів, які зруйновані частково або повністю [20, с. 277-279]. Вчений оглядав насипи біля та у самому місті Оріхів, в менонітських колоніях Блюменталь (сучасне с. Рівне Токмацького району), Рікенау (с. Козолугівка Токмацького району), Мінстерберг (с. Прилуківка Мелітопольського району), Нейкирх (с. Ударник Токмацького району), Тігенгаген (с. Левадне Токмацького району). Також зібрав відомості про знахідки артефактів місцевими мешканцями. Саме в цей час Кеппен познайомився з відомим і авторитетним діячем менонітських колоній Іоганом Корнісом [5, с. 95; 18, с. 108-110]. Дізнавшись, що він за власний рахунок дослідив кілька курганів, П.І. Кеппен запропонував Академії Наук доручити Корнісу, якого вважав «надійною та освіченою людиною», провести розкопки курганів та виділити на це необхідні кошти [20, с. 279]. У серпні 1839 р. на одному із засідань Академії Наук П.І. Кеппен прочитав доповідь, що складалася з трьох донесень Корніса про результати досліджень, проведених ним за свої власні кошти ще в 1837 р., чим викликав цікавість присутніх [2, с. 23]. Як наслідок, І. Корнісу було надане доручення та кошти для проведення археологічних розкопок на території Мелітопольського повіту, що він і здійснив у 1842–1843 рр. Результатами його робіт Академія Наук була задоволена. На засіданні 6 вересня 1844 р. П.І. Кеппен доповів, що вже отримав від Корніса звіти і найближчим часом має намір надати загальний звіт про результати його археологічних досліджень [1, с. 50]. Наступного року цей звіт було надруковано у II томі «Бюлетеню» Академії наук за 1845 р.

Загалом в пониззі р. Молочної Корніс дослідив 13 різночасових насипів, які, виходячи з наведених описів, відносяться до епохи пізнього середньовіччя та, очевидно, і раннього часу. Кургани знаходилися на лівому та правому берегах р. Молочної, а саме: за 8 верст від Мелітополя, у напрямку до р. Ташенак – 1 курган; біля с. Радивонівка – 2 кургани; поблизу поштової дороги від Мелітополя до Перекопу – 4 кургани; біля гирла р. Корсак – 6 курганів [19, с. 194-203]. Доля знахідок, що були виявлені в інвентарних похованнях, невідома, напевне, вони так і залишилися у Корніса. П.І. Кеппен отримувал від нього звіти про розкопки за кожний рік та інформацію про цікаві знахідки. Так, біля ногайського поселення Улкон-Сасик-Тогюн було знайдено надмогильний камінь з написом, який, за переказом, встановлений на місці поховання дочки ногайського хана Єдигея. З цього напису Корніс зняв факсимільну копію та відіслав разом зі звітом Кеппену. Однак, через погану збереженість напису відомий сходознавець Х.М. Френ, якому було передано копію, не зміг його розшифрувати [1, с. 50].

Виступаючи за збереження пам'яток та збирання інформації про старожитності, ініціюючи фінансування перших археологічних досліджень у За-

порізькому краї, П.І. Кеппен вводив до наукового обігу відомості щодо цих робіт, зберігаючи дані про результати досліджень. Безумовно, їх інтерпретація вже не витримує критики, але вона відповідала реаліям свого часу.

Література

1. Выписка из Протоколов заседаний Императорской Академии Наук 6 сентября // Журнал Министерства народного просвещения. Отделение III. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1844. – Ч. XLIV. – С. 39-68.
2. Выписка из Протоколов заседаний Императорской Академии Наук 9 августа // Журнал Министерства народного просвещения. Отделение III. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1839. – Ч. XXIII. – С. 19-28.
3. Кеппен П. Крымский Сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических / П. Кеппен. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1837. – 409 с.
4. Кеппен П. Список известнейшим курганам в России / П. Кеппен // Северная Пчела. – Санкт-Петербург, 1837. – № 1-3.
5. Кеппен Ф. П. К столетнему юбилею рождения П.И. Кеппена / Ф. П. Кеппен // Русская старина : Ежемесячное историческое издание. – Санкт-Петербург : Тип. Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная Польза», 1893. – Т. 78. – № 4-6. – С. 88-106.
6. Маркевич А. К биографии академика П.И. Кеппена / А. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь : Тип. Таврич. Губерн. Земства, 1914. – № 51. – С. 223-240.
7. Маркевич А. Памяти П.И. Кеппена / А. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь : Тип. Таврич. Губерн. Земства, 1893. – № 18. – С. 119-125.
8. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация) / Б. Д. Михайлов. – Запорожье : Дикое поле, 1999. – 240 с.
9. Мурзакевич Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса : Гор. тип. сод. Х. Алексомаги, 1872. – Т.8. – С. 404-411.
10. О курганах : Предварительное разыскание Петра Кеппена // ИТУАК. – Симферополь : Тип. Таврич. Губерн. Земства, 1908. – № 42. – С. 1-41.
11. Рыпников Н. И. Список курганов, составленный академиком Кеппеном / Н. И. Рыпников // ИТУАК. – Симферополь : Тип. Таврич. Губерн. Земства, 1908. – № 42. – С. 42-55.
12. Терещенко А. Очерки Новороссийского края. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах / А. Терещенко // Журнал Министерства народного просвещения. Часть II : Словестность, науки и художества. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1853. – Ч. LXXIX. – С. 1-69.
13. Тошев Г. Н. Древности Запорожского края : (Материалы к «Своду памятников истории и культуры») / Г. Н. Тошев, М. В. Ельников, О. В. Дровосекова. – Запорожье : изд. Запорож. ун-та, 2003. – 123 с.
14. Тункина И. В. П.И. Кеппен как исследователь Ольвии (становление археолога) / И. В. Тункина // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2000. – № 7. – С. 357-372.
15. Тункина И. В. Первые исследовательские программы в классической археологии Северного Причерноморья (XVIII – сер. XIX вв.) / И. В. Тункина // Проблемы античной истории : сб. науч. статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Ф. Фролова. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 359-375.

16. Фус П. Н. Отчет о трудах и действиях Императорской Санкт-Петербургской академии наук за 1838 г. / П. Н. Фус // Журнал Министерства народного просвещения. Часть III : Известия об отечественных ученых и учебных заведениях. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1838. – Ч. XXII. – С. 2-48.
17. Шевчук С. П. З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі / С. П. Шевчук. – Запоріжжя, 1991. – 15 с.
18. Шевчук С. П. Просветительская и научная деятельность И. Корнуса в Северном Приазовье / С. П. Шевчук // Молочна – 2004 : Менноніти і їх сусіди (1804–2004) : Міжнародна наукова конференція. – Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – С. 108-110.
19. Koeppen P. Kurzke Uebersicht der in den Janren 1842–1844 an der Nordseite des Asow'schen Meeres geöffneter Tumuli / P. Koeppen // Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de L'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg № 37. – Sankt-Pétersbourg, 1845. – Т. II. – № 13. – S. 194-203.
20. Koeppen P. Sur quelques tumulus dans la Russie méridionale (lu le 15 Juin 1838) / P. Koeppen // Bulletin scientifique publié par L'Académie Imperiale des Sciences № 90, 91. – Saint-Pétersbourg, 1838. – Т. IV. – № 18, 19. – S. 277–279.

Ключові слова:

Запорізький край, збереження пам'яток, П.І. Кеппен, старожитності.

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Предметы скифской культуры в музейных собраниях Западной Европы

1. В собраниях многих музеев Восточной Европы (и в первую очередь Украины и России) великолепно представлены древности скифской материальной культуры, являющиеся произведениями как собственно скифских мастеров, так и импортными вещами. Последние, в первую очередь, известны по многочисленной и яркой серии предметов торевтики и разнообразным керамическим изделиям, изготовленным эллинами. И это закономерно, ибо скифский и греческий миры теснейшим образом контактировали в Северном Причерноморье на протяжении продолжительного времени.

2. С другой стороны, демонстрация вещей скифской культуры или artifacts of so-called Scythian type вовсе не ограничивается восточноевропейскими музейными коллекциями: значительная количество таковых присутствует в *собраниях музеев Западной Европы*. Пути попадания их туда различны. Это:

а) находки из материалов исследований погребальных памятников скифской культуры в лесостепном ареале Восточной Европы зарубежными (главным образом польскими) археологами. Примеры: ряд экспонатов из Археологического музея в Кракове (Польша) (раскопки Г. Оссовского в 80-х гг. XIX в., Т. Сулимирского в 30-х гг. XX в.);

б) артефакты из несанкционированных раскопок XIX в. скифских (или греко-скифских) памятников в степном Северном Причерноморье и Крыму, ставшие предметами продажи за рубеж. Примеры: скифские экспонаты, хранящиеся в Лувре (Франция), Ashmolean Museum в Оксфорде (Великобритания), Национальном музее Копенгагена (Дания);

в) вещи, попавшие на территорию Центральной Европы вследствие походов северопричерноморских скифов (а, возможно, и населения скифской культуры Среднего Поднепровья) в конце VI-V вв. до н.э. Они хорошо известны, в первую очередь, на территории Румынии, Польши, Венгрии, Болгарии. Наиболее яркие изделия – комплексы золотых предметов (в том числе защитные бляхи в виде оленей) из могил в Тапиосентмартоне и Зельдхаломпuste, хранящиеся в Венгерском национальном музее (Будапешт), знаменитый набор золотых изделий (из погребения скифского вождя?) из Феттерсфельде (Виташково), находящийся в Берлинских музеях;

г) весьма значительная группа как собственно предметов скифской культуры, так и подражаний им, происходящая из ареала так называемых локальных групп восточного населения, обитавшего на территории Средней Европы в конце VII-V вв. до н.э., прежде всего – Румынии (Трансильвания, Добруджа), Венгрии (Альфёльд), Юго-Восточной Словакии (Хотинская группа) и пр. Это материалы из раскопок, в первую очередь, погребальных памятников, произведенных несколькими поколениями среднеевропейских археологов, ставшие достоянием музейных коллекций, и соответственно, – научного изучения.

3. В целом, количество и ассортимент предметов скифской материальной культуры разного уровня, хранящихся в музейных собраниях Западной Евро-

пы, велики и информативны. Это, во-первых, расширяет возможности для изучения скифской истории и культуры в евразийском ареале в целом, во-вторых, является важным источником для понимания истории населения того или иного конкретного региона Западной Европы в раннем железном веке и, наконец, в-третьих, даёт возможность широкой общественности Западной Европы приобщиться к пониманию яркого и своеобразного феномена евразийских кочевников, оставивших неизгладимый след в мировой истории.

УДК 903.024"652" (477.53)

© *Задников С. А., Шрамко И. Б.*
(г. Харьков)

Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище

Бельское городище является одним из тех немногих памятников, на которое сразу после появления греческих колоний в Северном Причерноморье попадает античная керамика. Найденная здесь посуда позволяет относить начало этих связей к середине – третьей четверти VII в. до н.э. С момента начала поступлений античной керамики на городище она продолжает ввозиться сюда в течение всего скифского периода.

Начиная с третьей четверти VII в. до н.э. и до середины VI в. до н.э., античная керамика известна только на Западном укреплении и в кургане могильника Скоробор. В это время на Бельском городище заметно преобладает столовая посуда. Ассортимент тарной керамики невелик: это Клазомены (тип Коломака), Лесбос, Милет, Хиос. Вся столовая посуда относится к производству Ионии. В середине VI в. до н.э. количество античного импорта на городище увеличивается. Столовая посуда аттического производства вытесняет восточно-греческую. В большом объеме поступает вино в тарной посуде. Появляются новые центры - импортеры. Керамика этого времени известна и на других поселениях Бельска (Восточное укрепление, Царина, Лисовой Кут).

С начала V в. до н.э. на городище известны амфоры фасосского производства. Во второй четверти V в. до н.э. появляется импорт из Менды. Амфоры из Лесбоса и т.н. протофасосские амфоры поступают на Бельское городище до середины V в. до н.э.

Столовая керамика IV в. до н.э. представлена импортами из Аттики. Однако встречаются и единичные находки боспорской керамики. В позднескифский период появляются новые центры, экспортирующие вино. Среди всей античной керамики известных центров наибольшее количество принадлежит амфорам производства Гераклеи.

УДК 902.21/26 (477)

© *Приймак В. В., Коротя О. В.*
(с-ще Котельва, м. Суми)

Поселення басейну р. Грунь – Ташань

Річка Грунь-Ташань впадає у р.Псел зліва. Протяжність цієї водної артерії – 91 км, вона розпочинається на схід від с.Будилка Лебединського району Сум-

ської обл., впадає у Псел біля с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської обл. На топографічних картах до впадіння у р. Ташань біля сс. Троянівка і Дадакалівка Зіньківського району Полтавської обл. ліва притока першої річки позначена як р. Грунь. Однак у «Географічній енциклопедії України» ця річка названа як Грунь-Черкес. Річка Грунь розпочинається на захід від с. Чернечина Охтирського району, тут ширина вододілу не перевищує 2-3 км, а окремі яри підходять до долини Ворскли на 200-300 м (сс. Чернеччина і Журавне, де знаходяться городища з матеріалами раннього залізного віку). Довжина річки – 59 км. На плані В.О.Городцова 1906 р. ця річка носить назву Мокра Грунь. Річка Суха Грунь пересихаюча, у вигляді боліт та окремих озер, вона тягнеться на більше як 20 км. Розпочинається у районі с. Лазьки Зіньківського району, впадає у р. Грунь біля сс. Шилівка і Манилівка Зіньківського району Полтавської обл. Вздовж західного краю Більського городища долина р. Суха Грунь проходить на відстані 6-7 км. В літературі помилково вказано, що р. Суха Грунь розпочинається біля с. Рибальське, протікає територією Охтирського району Сумської обл. «Словник гідронімів України» називає р. Суха Грунь, Грунь Шилівську як притоки Грунь-Ташані. Грунь-Черкес локалізується біля с. Опішня Зіньківського району, а окремої р. Ташань взагалі не називає.

Археологічні старожитності I – II тис. н.е. басейну р. Грунь-Ташань почав досліджувати В.О.Городцов, розкопавши кілька курганів скіфського часу з впускним похованням, очевидно, давньоруської доби, розташованих біля хутора Блажки. Тоді ж були введені до наукового обігу і речі зі скарбу з антропозооморфною фібулою. Пам'ятки біля с. Блажки уціліли.

На р. Грунь, дещо вище за течією від курганів поблизу с. Ступки (хутора Блажки), Є.О.Горюнов протягом двох польових сезонів, 1975 і 1977 рр., досліджував багаточисленне селище Вовки, матеріалам розкопок якого присвячено

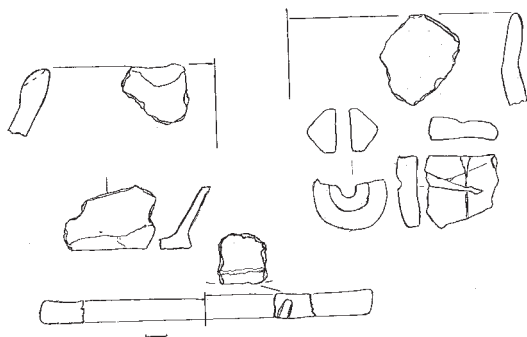

Рис.1. Ранньослов'янські матеріали з селища Олешня Охтирського району Сумської області.

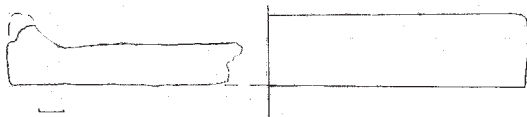

Рис.2. Уламок сковорідки з північної частини селища Більське озеро поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської обл.

кілька публікацій. Основний горизонт цього поселення відноситься до волинцевського типу. За матеріалами досліджень цієї пам'ятки також виділений тип Вовків пізньюзарубинецького часу, а також вивчене єдине на сьогодні житло кола пам'яток типу Білоконі – Лаврики – Чередники (поселенський варіант перещепинської культури). Вовки – не єдине пізньюзарубинецьке поселення у басейні р.Грунь-Ташань. На території Великого Більського городища О.Б.Супруненок і І.М.Кулатовою здійснені охоронні дослідження на пізньюзарубинецькому поселенні в ур.Озеро (1997 та 2000 рр.). Поселення, переважно скіфської доби та римського часу, виявляв П.Я.Гавриш та розвідувальні групи експедиції О.Б.Супруненка. Матеріали цих розвідок введені до наукового обігу С.П.Степановичем, І.М.Кулатовою і Р.М.Рейдою.

На сьогодні єдиним відомим городищем басейну Грунь-Ташані є Західне укріплення Більського городища (з прилеглою частиною укріплень Великого Більського городища до 7 км).

Протягом 2003-2010 рр. обстежувалися пам'ятки археології на території вододілу Ворскли і Грунь-Ташані, у долині останньої й її приток (В.В.Приймак, Є.М.Осадчий, Ю.М.Берест, О.В.Коротя, А.І.Охріменко). Було виявлено значну кількість курганів і кілька поселень та городищ у північно-східному і північно-західному секторах округи Більського городища.

Стаціонарні дослідження черняхівських пам'яток проводились на селищі біля колишнього хутора Холодівщина, поряд із Західним укріпленням Більського городища (2003 р.). Виявлений на північному краї пізньюзарубинецького поселення Більське озеро уламок сковорідки, в сукупності зі знахідками черняхівської кераміки на ньому, дає підстави для уточнення хронології пам'ятки і схеми історико-культурного розвитку Більського мікрорегіону.

В результаті розвідок підтверджено зроблений на матеріалах селища Вовки висновок Є.О.Горюнова щодо відсутності спадкоємності між горизонтами I тис. н.е. як цього поселення, так і всього мікрорегіону. Встановлений характер його заселеності. Присутність курганів у долині та на корінних берегах р.Грунь-Ташань і на її притоці Грунь вказує на використання долин річок для проникнення кочівників з півдня. За даними розташування городищ з матеріалами раннього залізного віку (Західне укріплення, Журавне, Скелька, Охтирка), простежується тенденція до прикриття цього напрямку. Це помічається і за матеріалами пам'яток козацької епохи: Зіньків та Олешня розташовані у прохідній (біфуркаційній) долині рр. Грунь-Ташань й Олешня.

До речі, пам'ятки пониззя Псла різних епох, зокрема, розташованих в околицях Комсомольська, свідчать, що саме цей мікрорегіон був початковою ланкою в межах історичної Полтавщини для руху кочівників на північ.

УДК 903.01 (477.53)

© Сидоренко О. В, Філоненко Л. І.
(м.м. Лубни, Полтава)

Зернотерка зі Скоробору

Цю зернотерку виявлено О.В.Сидоренком під час чергування на майдані Великий Скоробір з метою недопущення підпалів рослинності на території при-

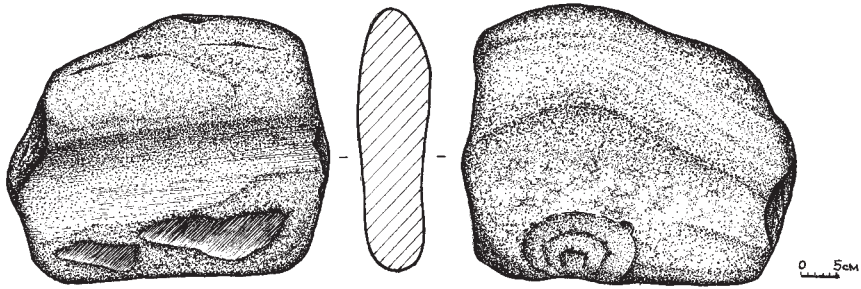

Рис. Більськ, ур. Скоробір. Зернотерка. Пісковик. Фонди ІКЗ «Більськ».

родного заказника. Камінь знаходився, орієнтовно, за 20 м від пам'ятника на місці подвигу лейтенанта О. Шишкіна, поряд із польовою дорогою, що веде в бік сіл Глинське, Лазьки, Батьки. Очевидно, він був зачеплений плугом, про що свідчать численні подряпини на поверхні, а потім – переміщений з місця знахідки на край поля.

Зернотерка – це плита з каменю-пісковіку сіро-жовтого кольору, з максимальними розмірами 45,5 x 38,0 см, її товщина не перевищує 7,0 см.

Зернотерка мала дві робочі поверхні. Більша за розмірами – основна, суцільно ввігнута до середини, спрацьована на 0,5-1,0 см, із заокругленням до центру. Посередині помітні сліди ударів, що вказує на використання плити як кувадла для виготовлення виробів із заліза або кольорових металів.

Протилежний бік, очевидно, допоміжний, був менш спрацьований. Бокові краї плавно заокруглювалися, тому ця поверхня має дещо менші розміри: 45,0 x 36,0 см. По центру простежується заглиблення, яке тягнеться вздовж плити. Робоча поверхня спрацьована на 1,3 см. Очевидно, для роботи використовувався круглий «курант», яким терли зерно для переробки на борошно. В той же час, старанно вирівняні, спрацьовані аж до лискування бокові ділянки могли використовуватися для загладжування поверхні кістяних або металевих литих виробів.

Таким чином, знайдене знаряддя може розцінюватися як, принаймні, біфункціональне, використовуване у переробці продукції землеробства і промислах.

Як правило, зернотерки або їх частини знаходять на території поселень. Знахідка зернотерки на кургані чи майдані у групі Скоробору може засвідчувати її належність або до складової частини інвентаря одного з поховань, або, що вірогідніше, – про використання знаряддя в обряді тризни.

За даними С.А.Скорого, подібні предмети у поховальному інвентарі скіфського часу Лівобережжя і Правобережжя Дніпра є не надто поширеними, проте, все ж таки, зустрічаються.

Кургани і майдани басейну р.Грунь-Ташань

Річка Грунь-Ташань – ліва притока р.Псел, її протяжність – 91 км. Основна притока – Грунь, довжиною 59 км. На плані В.О.Городцова 1906 р. ця річка носить назву Мокра Грунь. Річка Суха Грунь пересихаюча, у вигляді боліт і окремих озер, вона тягнеться на більше як 20 км. Вздовж західного краю Більського городища долина р.Суха Грунь пролягає на відстань близько 6-7 км.

У басейні Грунь-Ташані знаходиться єдине городище – Більське (Західне і частина укріплене Великого городища), хоча виходи з долини цієї річки у долину Ворскли прикривалися іншими городищами.

Курганні старожитності басейну р.Грунь-Ташань почав досліджувати В.О.Городцов, розкопавши кілька насипів з похованнями скіфської доби і впускним, очевидно, давньоруського часу, біля хутора Блажки (наразі неіснуючого, поблизу с.Ступки Зіньківського району). Тоді ж було введено до наукового обігу і вцілілі речі зі скарбу з антропозооморфною фібулою.

Протягом 2003-2010 рр. авторами обстежувались пам'ятки археології на території вододілу Ворскли і Грунь-Ташані та в долині останньої і її приток. Розвідки і розкопки у басейні Ворскли 1999-2003 рр. здійснювались експедицією Сумського педуніверситету (В.В.Приймак, Є.М.Осадчий, Ю.М.Берест, О.В.Коротя), їх доповнено у 2004-2005 рр. в ході археологічних експертиз ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. З 2005 р. картографуванням пам'яток широкої округи Більського городища займається ІКЗ «Більськ». Науковцями заповідника виявлено значну кількість курганів, кілька поселень і городищ у північно-східному та північно-західному секторах округи Більського городища. Переважна більшість пам'яток картографована, знято їх плани.

Лівий корінний берег р. Грунь-Ташань

с.Чупахівка, Чупахівська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.
Курганний могильник № 1, налічує три насипи.

с.Перелуг, Комишанська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.
Курганний могильник, складається із трьох насипів, два із них – майдани.

Лівий берег р. Грунь-Ташань, тераси

с.Овчаренки, Комишанська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.
Курган, у якому вціліли лише поли насипу, у центрі – яма від вибирання ґрунту екскаватором. Курган потребує невідкладних науково-рятивних досліджень.

с.Комиші, Комишанська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.
Курганний могильник № 2, складається із двох насипів.

Курган № 1, біля крайніх садиб на південній околиці села.

Правий корінний берег р. Грунь-Ташань

с.Коновалик, Чупахівська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.
Курган.

с.Софіївка, Чупахівська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл. Курган.

с.Комиші, Комишанська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл. Курганний могильник № 1, складається із трьох насипів, пошкоджених селітроварінням.

с.Хмарівка, Зіньківський район, Полтавська обл. Курган.

с.Ступки, Зіньківський район, Полтавська обл. Курганний могильник № 1. Курганний могильник № 2. Досліджувався В.О.Городцовим.

Курган. Відомий за роботами В.О.Городцова.

Лівий корінний берег р. Грунь

с.Грунь, Груньська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.

Курганний могильник № 1, відомий за розвідками 1980-х рр. П.Я.Гавриша. Має вісім насипів.

Курганний могильник № 2. Складається із трьох насипів.

Курганний могильник № 3. Складається з дев'яти насипів.

с.Шабалтаєве, Шабалтаївська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.

Курганний могильник № 4, має сімнадцять насипів у 3-х групах.

Курганний могильник, складається із трьох насипів. Курган № 5.

Курганний могильник № 7, складається з двох насипів.

с.Петро-Ганнівка, Пишненківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл.

Курганний могильник, складається з двох насипів.

с.Пишненки, Пишненківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл.

Курганний могильник № 1. Складається з двох насипів.

Курганний могильник № 2. Складається з двох насипів.

Курганний могильник № 3. Складається з трьох насипів.

Курганний могильник № 4. Складається з шести насипів.

с.Проценки, Проценківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл.

Курганний могильник № 1. Складається з двох насипів.

с.Дуб'яги, Проценківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл. Курганний могильник № 1. Складається з двох насипів.

Курганний могильник № 2. Складається з двох насипів.

Курганний могильник № 5. Складається з чотирьох насипів. Очевидно, курганні групи №№ 2 і 5 є частинами одного могильника.

Курган № 3.

Курган № 4. Висота насипу 3,0 м, діаметр – 30 м. Курган задернований.

Курганний могильник № 6. Складається з чотирьох насипів.

Лівий берег р. Грунь, тераси

с.Грунь, Груньська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл.

Курган № 4.

с.Дуб'яги, Проценківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл. Курган № 7. Висота насипу – 4,0 м, діаметр – 45 м.

Правий берег р. Суха Грунь

с.Лазьки, Батьківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл. Курганний могильник. Складається з восьми насипів.

с.Довжик, Проценківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл. Курганний могильник № 1. Складається з чотирьох насипів.

Лівий берег р.Суха Грунь

с.Більськ, Більська сільська рада, Котелевський район, Батьківська сільська рада, Зіньківський район, Полтавська обл. ур.Скоробір, Марченки. Курганний могильник. Відомий за розкопками В.О.Городцова, Б.А.Шрамка, П.Я.Гавриша, О.Б.Супруненка, Р.Ролле та ін. Налічує 49 помітних на сьогодні насипів.

с.Довжик, Проценківська сільська рада, Зіньківський район. Курганний могильник № 2. Складається з двох насипів.

Межиріччя рр. Грунь і Грунь-Ташань

с.Неплатине, Малопавлівська сільська рада, Охтирський район, Сумська обл. Налічує сімнадцять насипів, всі, крім задернованого № 17, розорюються. Майдан.

У 2010 р. планується завершити картографування курганів і майданів басейну р.Грунь-Ташань.

УДК 902/904.43"652" (477.75)

© **Котенко В.В.**
(м. Київ)

Поселение херсонесской хоры Маслины в Северо-Западном Крыму: из истории исследований

Поселение Маслины расположено на Тарханкутском полуострове в 2,5 км к северо-востоку от с. Северное Черноморского района АР Крым, на морском берегу Каркинитского залива. С севера оно замыкает цепь сельскохозяйственных населённых пунктов херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму. Его существование относят к концу IV – середине II вв. до н.э. Это время характеризует экономическим подъёмом Херсонеса, когда вследствие бурного развития его территория расширяется далеко на северо-запад и принимает облик сельскохозяйственных придатков полиса.

Историю исследования поселения Маслины условно можно разделить на два этапа.

Научный интерес к окрестностям Херсонеса появился уже в первой половине XIX в., хотя основное внимание исследователей было посвящено в основном изучению Керкинитиды и Калос Лимена. С тех пор, на протяжении более чем ста лет, науке не было известно о существовании целого ряда сельскохозяйственных поселений, принадлежавших Херсонесу.

Изменения произошли лишь в 1959 г. Возросший интерес к памятникам Северо-Западного Крыма привёл к тому, что в этом году Херсонесским государственным музеем была организована Тарханкутская экспедиция. Одной из её

задач стало выявление и изучение границ херсонесской хоры, её устройства и этапов развития.

Именно эта экспедиция впервые начала археологические работы на территории поселения Владимировка, которое позже было переименовано в Маслины. В 1965-1966 гг. здесь проведены зачистки культурного слоя и каменных кладок. В результате выяснено, что весь слой содержит керамику III-II вв. до н.э. Этот факт, а также характер кладки позволили исследователям сделать предположение, что на месте Владимировки около середины III в. до н.э. возникла скифская крепость. И поскольку полностью отсутствует горизонт с материалами позже II в. до н.э., то приблизительно к концу этого века она погибла. Это было последнее из обследованных укрепленных поселений в работах Тарханкутской экспедиции.

Таким образом, первый период изучения можно определить как начальный этап исследования Маслин. Хотя итоги зачистки 1965-1966 гг. были во многом обобщающими, но все же научный интерес к этому поселению уже возник. Важно, что уже в это время была предпринята попытка установления хронологических рамок существования Владимировки (Маслин). Учитывая опыт исследования других поселений Тарханкутской экспедицией, а также реальные результаты зачистки, исследователи сначала называют III-II вв. до н.э., но как будет ясно в ходе дальнейшего изучения, эти рамки окажутся несколько шире.

Спустя некоторое время, в 1970 г. поселение Владимировка (Маслины) было исследовано вторично А.А.Щепинским и Е.Н.Черепановой. На этом этапе исследования выяснилось, что, как и другие памятники Северо-Западного Крыма, скифское поселение возникло здесь на месте ранее существовавшего херсонесского укрепления IV в. до н.э. Также в итоге этих работ стало ясно, что отсутствие третьего горизонта, характерного для других укрепленных поселений, выделяет Маслины из круга аналогичных памятников Северо-Западного Крыма.

Таким образом, на начало 70-х гг. XX века Маслины уже были известны как крупное укрепленное поселение, представлявшее собой четырехбашенный комплекс (тип Беляуса). Но широких археологических исследований здесь еще не проводилось, поэтому и этот этап не дал информации о топографии и благоустройстве памятника.

В 1972 г. начинается решающий этап в истории исследования поселения Маслины. Именно в этом году под руководством В.А.Латышевой отряд Харьковского университета в составе Северо-Крымской экспедиции Института археологии АН УССР начал раскопки этого поселения античного времени.

Благодаря трудам В.А.Латышевой в настоящее время Маслины заслуженно занимают почетное место в ряду древних поселений Крымского полуострова.

Условно Маслины можно разделить на две части: восточную и западную. Раскоп был заложен в западной части. Здесь море обнажило фундаменты кладки из больших каменных блоков и именно здесь залегал наиболее мощный культурный слой.

Уже за первый год раскопок было обнаружено монументальное сооружение и обильные керамические материалы, представленные амфорами, чернолаковыми сосудами, лепной посудой. При этом дата существования самого поселения сводилась к III-II вв. до н.э.

Исследование западной части поселения продолжалось до 1979 г. Результаты 7-ми археологических сезонов показали, что эта часть Маслин представляет собой целую систему укреплений. В нее входили четыре башни (одна из

них уничтожена морем) и множество небольших помещений, преимущественно хозяйственного характера. Сама В.А.Латышева в ходе исследований обращала особое внимание на причины гибели поселения. В частности, ею описан обгоревший скелет человека, лежавший у входа в башню. Жизнь этого жителя Маслин закончилась внезапно, как, по ее мнению, и жизнь поселения в целом. Несколько позже эти сведения дополнились тем, что во дворе одной из башен был обнаружен слой пожарища, в котором найдены наконечники стрел, каменные ядра, раздробленный череп пожилой женщины.

По мере накопления керамического материала в годы раскопок были предприняты попытки определить центры производства найденных сосудов. Так, в амфорном комплексе встречаются клейма Херсонеса, Синопы, Фасоса.

Следует отметить, что уже в 1973 г. вышеупомянутая экспедиция начинает исследования двух новых поселений. Одно из них, получившее название Гроты, расположено к северо-востоку от с.Межводное. В этом же районе расположено другое поселение – Скалистое. Полученные материалы позволяют датировать эти памятники IV-II вв. до н.э.

В 1980 г. на Маслинах начался качественно новый этап раскопок. В этом году уже в восточной части поселения предприняты исследования с целью выяснения характера ее использования в древности. На этом участке не было обнаружено плотной каменной застройки, как это наблюдалось на западной части, однако культурный слой отличался обилием вещественных находок. Было доказано, что плотность населения этой части не была ниже, чем в западной.

Раскопки 1981 г. позволили В.А.Латышевой сделать предположение, что самый ранний период существования поселения связан с освоением его восточных окраин, где уже в последней четверти IV в. до н.э. существовали полуземлянки и наземные деревянные строения. С возникновением башенного комплекса на западе, жизнь на восточной части не прекращается.

В начале 80-х гг. XX в. начинается более подробное изучение полученных материалов. В частности, сортируются керамические находки, определяются в процентном соотношении центры их производства, продолжается исследование поселения Гроты.

В 1984 г. работы были сосредоточены на двух участках – в восточной части поселения и на территории к югу от четырехбашенного укрепления в западной части. На восточной части поселения, в частности, исследовалась землянка, использовавшаяся для производства лепной посуды, изготовление которой было массовым на поселении. Керамические материалы были представлены, преимущественно, образцами херсонесского производства. Находки позволяли также в некоторой степени определить род занятий жителей поселения. В частности, среди обнаруженных предметов найден обломок железного серпа, глиняные грузила от ткацкого станка, керамические пряслица, точильные бруски.

Следует отметить тот факт, что в 1985 г. экспедицией была предусмотрена поисково-разведочная группа, занимавшаяся локализацией могильника.

Важным итогом на завершающей стадии исследования явилось создание музея на землях совхоза им. 60-летия СССР (1986 г.) В помещении, выделенном для этих целей дирекцией совхоза, была развернута археологическая экспозиция, отражающая результаты раскопок Северо-Крымской экспедиции Харьковского университета за 15 лет (1972-1986 гг.). В создании экспозиции приняли участие студенты исторического факультета, проходившие музейную практи-

ку. К оформлению музейной экспозиции были привлечены преподаватели и учащиеся Харьковского художественного училища.

Так или иначе, но в 1986 г. археологические раскопки на Маслинах закончились. Перед В.А.Латышевой как исследователем теперь стала задача как можно полнее проанализировать полученные материалы в научной литературе.

Но среди научных трудов В.А.Латышевой так и не появилось целостной монографии, посвященной Маслинам. Сведения о благоустройстве этого поселения находят свое отражение лишь в статьях исследовательницы, которых наберется не слишком много.

Тем не менее, Маслины были правомерно включены в цепь поселений сельскохозяйственной хоры Херсонеса в Северо-Западном Крыму.

Благодаря тому, что значительная часть коллекций хранится в фондах Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н.Каразина, а также в собраниях Черноморского и Симферопольского музеев, представляется возможность более детально продолжить дальнейшие исследования материалов, полученных при изучении Маслин.

УДК 902/904'16 (477.53) "03/05"

© Башкатов Ю.Ю.
(м. Київ)

Дослідження Комсомольської ранньослов'янської експедиції у 2010 році

У липні 2010 р. Комсомольською ранньослов'янською експедицією Інституту археології НАН України, в рамках співробітництва з Комсомольським краєзнавчим музеєм, продовжені дослідження багатощарового поселення Дмитрівка III. Через проблеми з фінансуванням склад експедиції був мінімальний. Проведення робіт стало можливим завдяки підтримці ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», особисто – заступника директора Д.Г.Бикова. Роботи цього року також виявилися ускладнені й тим, що більше половини площі поселення знаходилося під посівами в оренді і тимчасово випало з планів дослідження. Така ситуація і зумовила цілі та характер розкопок. Для досліджень обрана периферія поселення Дмитрівка III, а головним завданням стало з'ясування, з якими об'єктами були пов'язані сліди від великих вогнищ, виявлених у попередньому сезоні.

До розкопу 2009 р. було здійснено прирізку площею 40 кв.м. По всій її площі виявлені сліди досить масштабного горіння, внаслідок чого підошва шару 1 (гунський час) була обпалена. З неї вигоріли всі органічні складові, і вона перетворилася на прокалений пісок. Завдяки цьому вдалося виявити яму, впущену з цього шару. Вона мала діаметр близько 1,0 м і глибину – 0,4 м. Матеріали в ній були практично відсутніми. Єдиною знахідкою виявився досить великий камінь з частково пласкою поверхнею. Не виключено, що він міг використовуватися як ковадло.

Надалі роботи були зміщені на північну частину поселення, де закладена траншея 2 x 10 м, як перпендикулярна прирізку до розкопу 2008 р. В ній виявлені

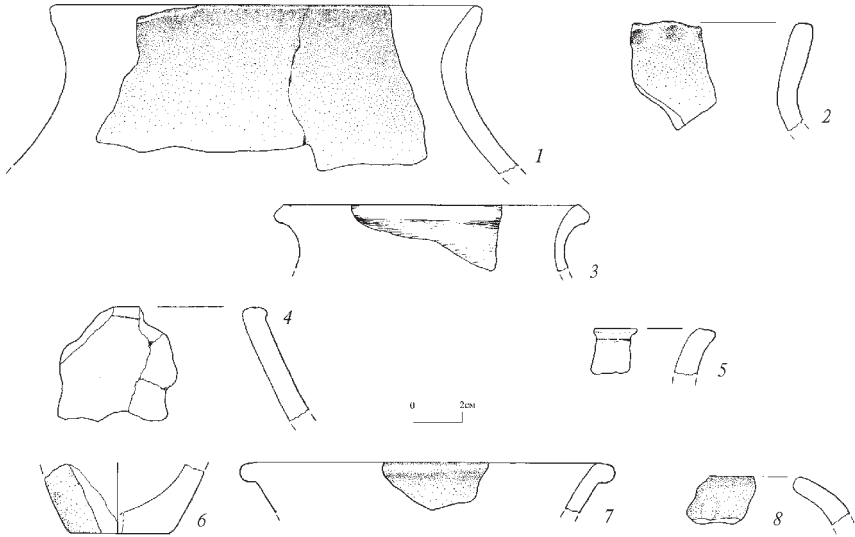

Рис.1. Дмитрівка III. Знахідки. 1, 2, 4-8 – ліпна, 3 – гончарна кераміка.

сліди від стовпових та кількох маленьких господарських ям, пов'язаних також з шаром гунського часу. Для перевірки гіпотези щодо наявності наземного житла, площу траншеї було розширено, однак тут стовпових ямок не виявлено. Розширити площу ще більше не дозволяв брак часу та замалий дослідницький колектив.

Закладена прирізка 4x4 м до початкового розкопу, в якій виявлено ще одну господарську яму, дуже схожу на першу. Знахідки в ній також виявилися практично відсутніми.

Незважаючи на не зовсім вдалі пошуки об'єктів, експедиція під час робіт отримала дуже цікаві матеріали, пов'язані зі складом керамічного комплексу. Загалом знахідки цього сезону підтверджують тезу, висловлену раніше, про співіснування у гунський час на поселенні трьох різних груп населення. Перша з них – пов'язана із північно-західними германськими елементами (рис.1:6-8), друга – з південно-дніпровським скіфо-сарматським населенням (рис.1:1-2), третя – з північним праслов'янським (рис. 1:4-5).

У шарі 1 цього року знайдені уламки кераміки, які можуть бути пов'язані саме з цими групами населення. Така ситуація є досить незвичною навіть для поліетнічної черняхівської культури. Крім того, дуже цікавим фактом є те, що поселення, швидше за все, існувало приблизно до середини V ст. н. е., й є одним з найбільш пізніх для черняхівської культури взагалі.

У подальшому постає питання дослідження центральної частини пам'ятки більш широкими площами. Матеріали, які можуть бути отримані, внесуть вагомий вклад у вивчення як черняхівської культури півдня Середнього Подніпров'я, так і її фінальних пам'яток взагалі.

Верхньосалтівський комплекс: 110 років досліджень

Початком вивчення Верхньосалтівського археологічного комплексу, до якого входять городище, селище та катакомбний могильник біля с. Верхній Салтів, а також селище і ґрунтовий могильник біля с. Нетайлівка, стало відкриття краєзнавцем і вчителем В.О. Бабенком катакомбного могильника 1900 р. Ця подія стала результатом підготовки до XII Археологічного з'їзду у м. Харкові.

У перші роки, крім першовідкривача, в розкопках могильника брали участь такі відомі харківські дослідники як Д.І. Багалій, О.М. Покровський, Є.П. Трифільєв, а також голова Московського археологічного товариства, графиня П.С. Уварова (*Бабенко, 1902, 1905; Багалій, 1901; Покровський, 1905*). Проте, після завершення робіт 1902 р. до XII Археологічного з'їзду й аж до 1940-х рр., регулярними розкопками комплексу займався переважно В.О. Бабенко. Саме він, окрім могильника, почав досліджувати городище та селище (*Бабенко, 1903, 1907, 1911, 1914 та ін.*). У перше десятиліття після відкриття, обстеження пам'ятки проведено М.О. Макаренком (*Макаренко, 1911*), а 1911 р. розкопки проводив відомий у майбутньому археолог О.С. Федоровський (*ДАХО, спр. 277, ф. Р-2792, оп. 4; Скурда, 1995; 1996*). Ученим було вивчено кілька катакомб і проведені розкопки поселення, де він, окрім, салтівського шару, вперше серед дослідників звернув увагу на кераміку доби козацтва (*Федоровський, 1912; 1914*). У роки громадянської війни незаконні розкопки катакомбного могильника проводилися німцями.

Вдруге значну увагу дослідники виявили до Верхньосалтівського комплексу після завершення Великої Вітчизняної війни. У другій половині 1940-х рр. розкопки на катакомбному могильнику проводив професор Харківського університету С.А. Семенов-Зусер (*Семенов-Зусер, 1946; 1947; 1948; 1949; Скурда, Чернигова, 2001*). Одну катакомбу 1949 р. розкопано й одним з провідних скіфологів сучасності професором Б.А. Шрамком (*Шрамко, 1960*).

Значні розкопки на Верхньому Салтові у 1959-1960 рр. були здійснені відомим українським дослідником Д.Т. Березовцем. Саме він був першим зі вчених, хто почав розкопувати поселення й могильник біля с. Нетайлівки, запропонувавши їх включити до Верхньосалтівського археологічного комплексу (*Березовець, 1960; Березовець, 1965*). Протягом 60-70-х рр. XX ст. дослідження на комплексі не проводилися.

Черговий раз інтерес до Верхньосалтівського могильника відновився наприкінці 1980-х рр., коли В.Г. Бородуліним розкопані 17 катакомб (*Бородулін, 1989; 1990*). В цей же час дослідження на Нетайлівському могильнику розпочав А.В. Криганов, який розкопував його з перервами до 2005 р. (*Криганов, 1990; 1993; 2005 та ін.*). На початку ХХІ ст. розкопки на цьому могильнику проводив також професор В.К. Міхеев. У 1996-1998 рр. дослідженням Верхньосалтівського селища займався археолог Харківського педагогічного університету В.В. Колода, а в 2004 р. він провів дослідження городища (*Колода, 1998; 2000; 2004 та ін.*).

Однак новий етап у розкопках Верхньосалтівського городища слід пов'язувати з ім'ям співробітника Музею археології та етнографії Слобідської

України при ХНУ ім. В.Н. Каразіна Н.В. Чернігової. Вона розкопувала пам'ятку з 1999 до 2002 рр. (*Чернигова, 1999; 2001 та ін.*).

З 1998 р. і до сьогодні основним дослідником Верхньосалтівського катакомного могильника є завідуючий археологічним відділом Харківського історичного музею В.С. Аксьонов. За останні роки він проводить розкопки разом із експедицією ХНУ під керівництвом автора. З 2006 р. В.С. Аксьонов здійснив розкопки і на Нетайлівському могильнику (*Аксьонов, 1998; 2002; 2009 та ін.*)

На сьогодні на Нетайлівському могильнику досліджено 508 поховань. Загальну кількість катакомб, розкопаних на Верхньосалтівському могильнику, встановити надто складно (близько 1000). Можна зі впевненістю стверджувати, що експедиціями останніх десятиліть їх було вивчено 106.

Незважаючи на те, що на Верхньосалтівському археологічному комплексі, який є епонімною пам'яткою, були проведені і продовжуються значні дослідницькі роботи, на сьогодні не існує єдиної роботи, в якій би були узагальнені та проаналізовані всі отримані матеріали. На разі маємо лише праці, присвячені окремим проблемам досліджень пам'ятки, зокрема, Нетайлівському могильнику (*Иченская, 1981; Крыганов, 1993; Чернигова, 1994; Аксенов, 2005; Аксенов, Хоружая, 2007 та ін.*) і селищу (*Чернигова, 1998*), Верхньосалтівському селищу (*Сміленко, 1971; Колода, 1999, 2000*), городищу (*Чернигова, 2000*) й особливо багато – могильнику та особливостям його поховального обряду (*Аксенов, 1998; 2001; 2003; Аксенов, Хоружая, 2005; Колода, 2004; 2006 та ін.*). Крім того, існують статті з антропології верхньосалтівського населення (*Попов, 1902; Чечукало, 1926; Скирда, Бондаренко, 2002*).

Враховуючи значну кількість опублікованого й особливо неопублікованого матеріалів, постає нагальна потреба у створенні узагальнюючої праці, в якій би було відображено загальну картину життя, побуту, релігійних поглядів та ін. аспектів, пов'язаних із носіями салтівської культури, що залишили по собі Верхньосалтівський археологічний комплекс. Актуальність підготовки такої праці особливо зростає за умови того, що на сьогодні селище і городище поблизу с. Верхній Салтів фактично втрачені для досліджень.

УДК 903.3-03 (477) + 711.423

© **Пуголовок Ю.О.**
(м. Київ)

Типологія котлованів жител роменської культури (за матеріалами південно-східних територій розселення сіверян)

На сьогодні існуючі типології жител роменської культури умовно можна розподілити на кілька напрямків. Основою для них виступає, в першу чергу, кількість та характер розміщення стовпових ям. Розбіжності полягають у підході до визначення цих ям – це рештки лише личкування котловану чи продовження стін житла.

Вперше для роменської культури доволі повну класифікацію житлових комплексів розробив О.В.Григор'єв, який виділив три типи личкування котлованів, поєднавши їх із конструкцією печей. Розвиваючи доробок попередника, О.М.Єнукова запропонувала свою схему типологічного поділу жител, яку вона використала у дослідженні домобудівництва сіверян Посейм'я.

У межах роменської культури відбулася також спроба класифікації жител і для окремої пам'ятки – Новотроїцького городища. Проте, цю спробу не можна зараховувати до вдалих, оскільки кількість жител, що утворювали типологічні ряди, була незначною та і будівлі належали лише до раннього етапу культури. Це в свою чергу не дозволяло використовувати цю типологію для більш пізніх об'єктів.

Досить докладно, на наш погляд, розроблена типологія жител для території між Дніпром та Карпатами. Вихідними величинами для неї виступає глибина котловану, конструкція стін, а також внутрішнє планування й облаштування. За сукупністю означених особливостей, Л.П.Михайлина розподіляє житла на напівземлянки каркасно-стовпкової конструкції, зрубні житла та житла з підвалами.

Стосовно жител більш раннього періоду, слід зупинитися на класифікації Ю.Ю.Башкатова, який досить докладно та обґрунтовано розробив типологію житлових будівель I-V ст. В якості головних критеріїв для своєї типології дослідник використав конструкцію стін та глибину котлованів. Для конструкції стін він оперував поняттями «клас-підклас», для глибини – використовував поняття «тип». Все ж, не дивлячись на об'ємність такого підходу, зручність такої класифікації видається сумнівною.

Виходячи із наведених поглядів, вважаємо, що більш-менш чітка класифікація (за кількістю стовпів) може бути застосована винятково для нижніх частин житлових об'єктів – котлованів.

Отже, класифікація котлованів житлових будівель південно-східної групи сіверян має спиратися, в першу чергу, на роботи О.В. Григор'єва та О.М.Єнукової, а також доречним буде використання розробки М.Є.Персова для Новотроїцького городища і Ю.Ю.Башкатова для жител ранніх слов'ян, хоча із певними уточненнями та доповненнями. Нижче наведена класифікація жител сіверян, основана на синтезі вищевказаних даних.

I тип – представлений котлованами з двома стовпами, що розташовані посередині паралельних стін, зазвичай перпендикулярно до устя печі. В цьому типі виокремлюється три варіанти. Варіант «А» – котловани, що мають чотири стовпи посередині стін; варіант «В» – ті, що мають три стовпи, розташовані посередині паралельних стінок; варіант «С» – котловани, в яких, окрім стовпів, розташованих посередині паралельних стін (два, три чотири), маємо додаткові стовпи, розміщені, зазвичай, в одному із кутків.

II тип – котловани, що мають достатню кількість стовпів для влаштування каркасно-стовпкової обшивки стін. Цей тип передбачає окремі варіанти. Варіант «А» – стовпові ямки знаходяться у трьох кутах (крім того, що за піччю) та біля стін. Варіант «В» – стовпові ямки розміщені в усіх кутах та біля стін.

III тип – котловани із стовпами, що розміщені без певної системи.

IV тип – котловани, в яких відсутні стовпові ямки (передбачається інша конструкція).

Головною особливістю котловану типу I є наявність двох стовпів, що утримували гребінь даху. Такий тип котлованів належить до найбільш архаїчного різновиду. Дерев'яне личкування стінок котловану могло бути зовсім відсутнім, або ж зведеним у затискній техніці за допомогою додаткових стовпів. В будь-якому випадку, воно не є продовженням стін. Певний інтерес викликає розмі-

шення в деяких житлах (варіант «В») додатково третього стовпа. Особливістю його влаштування є те, що він розміщений на певній відстані від стінок котловану. Житла, що складають тип II, можуть бути віднесені до каркасно-стовпового типу конструкції (хоча в деяких випадках використовувалася і закладна техніка). Проте, лише варіант «В» можна пов'язати з конструкцією стін, що виконана в такій техніці. Третій тип личкування котловану цілком можна співвіднести з конструкцією, що виконана в затискній техніці, і також не виступала продовженням стінок житла. Така конструкція передбачала дещо відмінне від звичного влаштування даху на сохах. Останній тип IV можна співставляти із тими житлами, в яких дерев'яне личкування могло виконуватися або в затискній техніці, або ж у зрубній. У випадку зі зрубною технікою, стіни були винятково несучими і могли здійснюватися над котлованом житла.

УДК 94/903.23 (477.53) "17/18"

© Шерстюк В. В.
(м. Полтава)

Деякі результати археологічних досліджень пам'яток козацького часу Комсомольського мікрорегіону за останні роки

Процес зростаючої зацікавленості науковців Полтавщини та України проблематикою історії нового часу з все ширшим залученням до цього археологічної науки має в більшій мірі європейські корені. Саме в країнах Західної Європи та США наприкінці ХХ ст., поряд зі звичним, суто історичним вивченням епохи нового часу, з'являється практика археологічних розкопок пам'яток цього періоду, а в останній час об'єктами розкопок стають навіть комплекси ХІХ та ХХ ст., зокрема, поля битв, видатних культових споруд, в меншій мірі – прості побутові об'єкти.

З прийняттям незалежності України табу на історико-археологічні дослідження козацької проблематики автоматично відпало, а з часом роботи в цьому напрямку стали навіть стимулюватися молодого державою. Не пасе задніх у цій справі і Полтавський край, учені якого одними з перших долучилися до вивчення історії ХVІ-ХVІІІ ст. та дослідження пам'яток цієї епохи. Комсомольська земля стала об'єктом наукових пошуків у цьому напрямку порівняно пізно, але, приємно зазначити, що на сьогодні на теренах Полтавщини округа міста виглядає однією з найкраще археологічно вивчених, у тому числі і для старожитностей козацької доби.

Упродовж останніх восьми років навколо міста Комсомольська археологічні дослідження набули широкомасштабного розмаху. Пов'язане це, як відомо, зі значним розширенням проєктованих потужностей ВАТ «Полтавський ГЗК» та землевідведеннями під майбутні гірничі об'єкти. Крім звичних та характерних для охоронно-рятівних досліджень поселень і поховань епох енеоліту – розвинутого середньовіччя, до кола зору археологів досить часто потрапляють і об'єкти козацького часу.

За останні роки на цій території виявлена значна кількість пам'яток кінця ХVІІ – ХVІІІ ст., а деякі з них – навіть археологічно досліджені. Роботи з вивчення старожитностей козацької доби на території мікрорегіону ведуться, відповідно, у двох напрямках – шляхом здійснення розвідок та розкопок.

Розвідковими обстеженнями в окрузі Комсомольська виявлений цілий ряд об'єктів кінця XVII-XVIII ст. та новітнього часу, що представлені, переважно, хутірськими селищами. На жаль, тут відсутні поселенські пам'ятки першої половини – середини XVII ст., та й старожитностей другої половини XVII ст. майже невідомо. Там, де вони мають потенційно бути, роботи, фактично, не проводилися. Це стосується, перш за все, решток сотенних містечок Потоки і Келеберда. Якщо в останній здійснені невеликі оглядові обстеження, то ділянка старого сотенного центру Потоків до сих пір залишається для археологів повною лакуною. Але й у Келеберді справа з проведенням археологічних досліджень складна: обстеженням на цій території заважає суцільна забудова села, а здійсненню передзабудовних охоронних розкопок – бездіяльність місцевої влади.

Таким чином, основна увага дослідників концентрувалася на виявленні та збиранні підйомних матеріалів на хуторах та невеликих селищах округи (на жаль, маємо засвідчити зацікавленість цими ж об'єктами й місцевих мародерів, «озброєних до зубів» металодетекторами). Хоча й таких об'єктів на Комсомольщині небагато, що є причиною пізньої колонізації цієї ділянки Подніпров'я у козацький час. А ті, що є, на сьогодні мають незадовільний стан збереженості, що, як не парадоксально, зазвичай і стає причиною їх виявлення. Прикладом є залишки колишнього «пригорода» Келеберди – села Павлівки, де співробітником Комсомольського історико-краєзнавчого музею В.В.Лямкіним зібрано значну колекцію речових матеріалів кінця XVII – XIX ст.

Більш цікаві для археологічних спостережень матеріали дають розкопки пам'яток цього часу. На перших етапах здійснення робіт в околицях Комсомольська їх дослідження проводилися ситуативно і спорадично, у процесі рятівних досліджень курганных могильників Полтавською археологічною експедицією (керівник – канд. іст. наук О.Б. Супруненко). Зокрема, за таких обставин було вивчено ряд цвинтарів і комплексів решток сіл та хуторів XVIII-XIX ст. поблизу колишніх і сучасних населених пунктів Волошине, Дуканичі, Солонці, Підусті. Їх результати оприлюднені друком, що свідчить про зростання уваги науковців до проблеми вивчення старожитностей нового часу.

Необхідно відмітити зростання не тільки інтенсивності кроків з вивчення пізньосередньовічної історії краю, а й його рівня. Так, порівняно з першими, «випадковими» розкопками комплексів козацького часу, останні дослідження пам'яток цієї епохи характеризуються більшою комплексністю і зростанням вивчених площ. Прикладом таких робіт є розкопки групи курганів в ур. Мала Кормилиця поблизу с. Пришиб, на території якої знаходився хутір кінця XVII – середини XVIII ст.

В останній час проведені невеликі розкопки і «чистих» комплексів кінця XVII-XVIII ст., основним завданням яких було саме вивчення цього етапу історії краю. Носили вони як рятівний, так і суто науково-дослідний характер. Такими, наприклад, є дослідження комплексів XVIII ст. поблизу с. Григоро-Бригадірівка, на території заказника Лісові Озера неподалік міста Комсомольськ та ін.

Таким чином, на сьогодні можна засвідчити помітний прогрес в справі вивчення пам'яток козацького часу Комсомольського мікрорегіону. В деякій мірі територія міської ради стала чи не найбільш вивченою у цьому плані, у порівнянні з іншими районами Полтавщини. Але, за відсутністю в пониззі Псла й

на лівобережному узбережжі Дніпра пам'яток XVI-XVII ст., увага дослідників була прикута лише до старожитностей кінця XVII – початку XIX ст.

УДК 616.314:56.07 (477.53)

© Каськова Л. Ф., Артемьев А. В.
(м. Полтава)

Население низовьев Псла эпох энеолита – позднего средневековья по данным одонтологической палеопатологии

Археологические раскопки могут оцениваться по характеру исследованных комплексов, предметам материальной культуры, обнаруженным в их результате, остеологическим материалам. Не меньший интерес может представлять рассмотрение антропологической составляющей полученных в результате артефактов.

Костные материалы могут быть использованы для установления демографической ситуации, реконструкции внешнего вида или физического облика населения, оставившего изучаемые археологические памятники. Особое внимание в этой связи вызывают маркеры, по которым могут быть установлены отклонения от известной нормы развития человека, как показатель степени адаптации общества к условиям окружающей среды, социальным и историческим процессам, протекающим на той или иной территории. В данной работе предпринята попытка определить степень здоровья обществ, проживавших от эпохи энеолита до позднего средневековья в нижнем течении Псла на Полтавщине.

Материалами исследования послужили костные останки 352 индивидов, в различное время обитавших в окрестностях современного г.Комсомольськ, выявленных в ходе археологических научно-спасательных раскопок курганов. Для всего комплекса останков определялись пол, возраст, рост древних людей. Устанавливалось по возможности их физическое состояние и, как показатель общей заболеваемости, кариес (для обозначения патологии использовались классификации ВОЗ).

Представителей эпохи медного века в анализе оказалось – 36 (13 детей, 11 женщин, 12 мужчин); различным культурам бронзового века принадлежали останки 135 лиц (46 детей, 35 женщин, 54 мужчины), раннего железного века – 64 osoby (17 детей, 18 женщин, 29 мужчин), раннего и развитого средневековья – 9 (3 детей, 2 женщины, 4 мужчины), позднесредневекового времени – 108 лиц (20 детей, 30 женщин, 58 мужчин).

В среде населения конца V – начала III тыс. до н.э. средняя продолжительность жизни выбранной группы составила 16,5 лет. Небольшое число лет дожития связано с относительно большим количеством выявленных погребений детского населения. Средняя продолжительность дожития в женской подвыборке составила 25 лет, при отсутствии особ пожилого и старческого возраста, т.е., смертность была относительно «ровной». Продолжительность жизни в мужской подвыборке составила 30 лет, что связано с большим числом исследованных останков лиц зрелого возраста. Рост ни одного представителя энеолитических племен, по причине фрагментарности скелетов и плохой сохранности костного материала, не установлен.

В анатомических материалах из погребений эпохи бронзового века (III – II тыс. до н.э.) установлена средняя продолжительность жизни выборки (с учетом высокой детской смертности, преобладанием погребений детей 1-2-го года жизни) – 21,5 лет. Продолжительность жизни женщин составила 28,5 лет. Это связано с выявлением погребений значительного числа лиц женского пола, достигших 20-40 лет жизни. Среднее число лет дожития в мужской выборке – 25 лет, обуславливается значительным (больше половины) количеством погребенных мужчин в возрасте до 20 лет. В целом, средний рост женщин составлял – 160,0 см, а мужчин – 175,0 см (некоторые из них были очень высокого роста – 185,0-190,0 см).

У представителей сообществ, обитавших на изучаемой территории в эпоху раннего железа (в основном, I тыс. до н.э.), продолжительность жизни составила – 25 лет (у женщин – 24,5, у мужчин – 25,5 лет). Средний рост для женщин – 165,0 см, для мужчин – 170,0 см.

В небольшой выборке представителей эпох раннего и развитого средневековья (I – начало II тыс. н.э.), не оказалось лиц старше 20 лет (75% – дети). Этим обстоятельством объясняется невозможность установить рост изучаемого контингента.

У представителей второй четверти II тыс. н.э., в связи с малым количеством погребений детей, при преобладании погребений людей пожилого и старческого возраста, средний возраст серии составил – 44,5 лет. Женская выборка отличается меньшим возрастом дожития – 35 лет. Основная смертность в мужской группе приходилась на 50 лет. Эти данные выходят за пределы мировых показателей распределения среднего числа лет дожития, что, безусловно, связано с особенностями и составом выборки. Средний рост населения золотоордынской эпохи составлял 170,0 см, при чём женщины достигали роста – 165,0 см, мужчины – 175,0 см.

В пяти исследованных сериях, принадлежащих различным эпохам, наблюдались преимущественно зубы мезодонтного типа. С макродонтией выявлено по 3 мужчины для эпох энеолита и бронзы, а также 3 мужчины и 1 женщина – для раннего железного века. Начиная с эпохи раннего средневековья макродонтный тип не встречается, с эпохи позднего средневековья, кроме мезодонтии, наблюдается микродонтия (1 мужчина, 3 женщины). У всех индивидов отмечена треугольная форма вестибулярной стороны фронтальной группы зубов, и только в эпоху позднего средневековья обнаружены три случая овальной формы (все – у пришлого кочевого населения).

Ступенчатые (адаптационные) костные наросты-пластины (торусы) присутствуют в челюстях людей эпох энеолита (3 случая), бронзы (3), скифского времени (1 индивид). В период раннего и позднего средневековья эти анатомические образования исчезают. Видимо, эти явления от эпохи к эпохе встречаются все реже. Следовательно, в разнообразии типов, строении форм зубов прослежены тенденции, где массивность (и величина) выступает в качестве маркера редукции зубо-челюстнолицевой области.

Выявлены и отличия в формах, локализации, глубине, распространённости, степени активности, распределении кариеса по возрастным категориям у населения этой части Среднего Поднепровья от эпохи энеолита до позднего средневековья.

Отметим, представители населения *медного века*, ни одной возрастной категории, совсем не болели кариесом, впрочем, и другими болезнями. Отклонений от нормы развития не прослеживается (нет и следов причин, вызывающих болезнь).

Для контингента населения *бронзового века* выявлено 8 поражённых зубов (0,4%). В них наблюдалось 12 кариозных полостей (далее – КП), где можно выделить по 4 полости (0,2%) I, II классов поражений по Блэку (в том числе смежные) и корня цемента. В процессе анализа явлений кариеса у населения эпохи бронзы, в общем, создалось впечатление, что прикорневые и корневые КП распространялись в дальнейшем на эмаль зуба. Таким образом, выделено и появление кариеса цемента.

Для эпохи бронзы обнаружено всего 8 КП, по которым определена глубина: 7 поверхностных (0,3%) и 1 средняя (0,1%). Один пораженный индивид находился в раннем периоде сменного прикуса (поражены молочные зубы). Дети более ранних лет жизни в патологический процесс вовлечены не были. Ещё для одного индивида зафиксирована КП в возрасте, близком к 40 годам. От 40 до 60 лет с КП в погребения помещены 3 захороненных, а в возрасте после 60 лет – полости вообще не найдено.

Распространённость кариеса серии составила – 5%. Распространенность кариеса в группе молочных зубов – 3%, постоянных – 7%. У женщин – 5%, у мужчин – 6%. Интенсивность кариеса зубов серии – 0,1; полостей – 0,1. Интенсивность кариеса зубов (и полостей) молочной смены – 0,1, постоянной смены – 0,1. У женщин и мужчин интенсивность кариеса зубов (и полостей) – 0,1. По современным представлениям оба показателя – низкие.

Для населения *раннего железного века* встречено 10 пораженных зубов (0,5%), где удалось установить класс по Блэку. Это практически указывает, что число пораженных зубов не очень выросло, по сравнению с предшествующей эпохой, однако, с учетом осложнений кариеса, их процент повысился.

Выявлено 3 зуба, разрушенных осложнениями кариеса (0,1%), в том числе – 2 молочных органа; 4 – зуба утрачены при жизни (0,2%). Такие явления не наблюдались в предшествующую эпоху. Фактически установлено 28 КП: I класса – 1 (0,1%, что меньше, чем в эпоху бронзы на 0,1%); II класса – 8 (0,3%, что больше предшествующей эпохи на 0,1%); III и IV классов – 0 (не было встречено и в более ранние эпохи); V класса – 7 (0,3%, что важно, не отмеченные для эпохи бронзы). Выделяются как самостоятельные комбинированные (слитые) полости II и V классов и полости цемента корня (по 6 той и иной формы, 0,2%).

Глубина КП определена во всех 10 пораженных зубах. Поверхностных полостей известно 8 (0,4%), средних 4 (0,2%). Появляются глубокие полости (1, 0,1%), как следствие осложнения кариеса. По сравнению с бронзовым веком, вместе с некоторым увеличением числа (на 2 зуба и 4 полости) и процента полостей (на 0,1% в каждом топографическом классе), в мужской и женской сериях увеличивается площадь поражения поверхностей зубов. Свидетельством роста поражаемой части зуба в глубину и по площади является учение, по сравнению с прошедшим временем, зубов с несколькими смежными (слитыми) полостями, наличие полости в цементе корня зуба (кстати, с увеличением числа обнаруженных пораженных зубов этот признак нивелируется).

Эпоха раннего железного века в целом, примечательна тем, что для нее характерны выделенные сочетания классов, полости цемента, случаи I класса в постоянной смене, травмы и утраты зубов.

В эпоху железа обнаружены КП только у одного лица (0,5%) в возрасте, соответствующем постоянному прикусу в стадии своего формирования (хотя это полости только в молочных зубах). Это уже рознит по данному признаку население эпохи бронзы и железа (дети фактически не болеют). В скифское время в возрасте около 40 лет, с КП установлено 4 индивида (2%), что, по сравнению с прошлой эпохой, возрастает на 1%. Из людей в возрастном интервале от 40 лет (период старения постоянного прикуса) с КП выявлено 6 лиц. В процентном соотношении это соответствует бронзовому веку (3%). Для скифского времени обследован индивид с КП в подгруппе лиц от 60 лет и старше (0,5%). В эпоху бронзы подобного не отмечалось. И так, кариес для населения бронзового и раннего железного веков был проблемой людей от 40 лет и старше.

Распространенность кариеса всей серии эпохи раннего железного века равна 8%. Распространенность кариеса в группе молочных зубов – 3%, постоянных – 12%; у женщин – 8%, мужчин – 15%. Интенсивность кариеса зубов серии составила – 0,1; полостей – 0,2. Интенсивность кариеса зубов молочной и постоянной смены – такая же. У женщин интенсивность кариеса зубов – 0,1; полостей – 0,2; у мужчин, соответственно, – 0,2 и 0,2. Оба показателя по современным представлениям низкие.

При сравнительной оценке двух указанных эпох, получаем равную распространенность и интенсивность кариеса в детской группе, у женщин – одинаковую интенсивность и распространенность, увеличивающуюся на 3% в раннем железном веке, мужской группе – распространенность для этого же времени повышается на 9%, а интенсивность – на 0,1. В сводных сериях распространенность явлений кариеса выше для раннего железа на 3%, а интенсивность – примерно равна с эпохой бронзы. Из общей патологии в раннем железном веке заметны преобладания травм.

В небольшой *средневековой* выборке для исследуемого контингента КП нет, хотя в ней нет и ни одного погребенного, достигшего рубежа в 20 лет. Есть возможность предположить, что показатели степени активности и распространенности кариеса останутся средними между ранним железным веком и поздним средневековьем, вследствие наблюдаемых причин появления КП у молодых лиц эпохи.

В *позднем средневековье* количество зубов, по которым можно установить анатомический класс, возрастает до 28 органов (0,7%). Даже не учитывая встречаемых тут осложнений кариеса, это на 0,2% больше, чем в раннем железном веке, и на 0,3% больше, чем в эпоху бронзы. Фактически, обнаружено 30 полостей с осложнениями. Они принадлежат ко всем 5-ти классам по Блэку: I класс – 2 КП (0,1%, это соответствует прошлым эпохам); II класс – 21 (0,6%, больше в 3 раза, чем в эпоху бронзы, и в 2 раза, чем в раннем железном веке); III класс – 3 (0,1% и интересен тем, что ранее не наблюдался); IV класс – 1 (0,1% и ранее также не выявлялся); V класс – 3 (0,1%). Выявлены также КП цемента (7 случаев, что и по числу встречаемости, и в процентном соотношении примерно равно более

ранним эпохам)¹, смежные полости (4 случая – 0,1%, что примерно равно встречаемости в раннем железном веке).

Тем не менее, обнаружено относительно много случаев осложнений кариеса – полные разрушения, прижизненные потери (в т.ч. у отдельных молодых особ). Отмечается больше случаев осложнений кариеса, чем кариеса как такового, утраты органов жевания, при условии такого же высокого травматизма, как и в эпоху раннего железа, где потерянных зубов – единицы. Всего разрушено – 57 органов, утрачено в связи с КП – 158.

В 28 зубах определена глубина КП. При равном количестве поверхностных полостей, их, как и в эпоху раннего железа, – 8 (0,2%, что даже ниже на 0,2%, чем в указанную выше эпоху). Увеличивается число среднего кариеса – 11 случаев (0,3%, это выше чем в эпоху раннего железа на 0,1%). Значительно вырастает в позднем средневековье величина глубоких полостей – 11 (0,3%), что на 10 полостей больше чем в эпоху раннего железного века (на 0,2%). На первое место среди форм кариеса в позднем средневековье выходят его осложнения. Всего вследствие осложнений разрушено или утрачено 215 зубных органов (по сравнению с ранним железным веком, это на 208 зубов больше). Важно, что мало остаётся КП, занимающих 1/5 поверхности зуба, большинство полостей захватывает до 1/3-1/2 площади органа. Все это вместе иллюстрирует рост показателя увеличения глубины и площади поражения (агрессивности кариеса) в выбранном для анализа времени.

В позднем средневековье, как и в более ранних эпохах, для населения которых определено наличие полостей, люди в возрастных пределах до 20 лет были мало вовлечены в процесс образования кариеса. Первые полости выделяются в позднем периоде сменного прикуса (в молочном клыке). Поражена 1 особа (0,7%). Это даже меньше (на 0,3%), чем в эпоху бронзы (в раннем железном веке полости в возрасте до 20 лет в молочном и сменном прикусе не диагностировались). Особенности течения кариеса для всех указанных эпох позволяют утверждать, что кариес молочного прикуса возникал в виде исключения. Однако в позднем средневековье, уже в периоде постоянного прикуса на стадии своего формирования (соответствует 12-21 году), 2 обследованных (1,4%) оказались с полостями, что больше чем в раннем железном веке на 1%.

КП в возрасте, близкому к 40-летнему интервалу жизни, в позднем средневековье определен у 10% всех кочевников. Это на 9% больше, чем в бронзовом веке, и на 8%, чем в эпоху раннего железа. Далее, от 40 лет, зафиксирован кариес и его осложнения в 19,5% случаев. По сравнению с эпохой бронзы и раннего железа, это больше на 16,5%. Показательно, что в группе лиц от 60 лет, в золотоордынский период с КП оказались практически все индивиды (6% выборки). Полости в этом возрасте впервые зафиксированы в раннем железном веке. Т.е., в конце I – начале II тыс. н.е., пораженность оказывается значительно выше. Поэтому в эпоху позднего средневековья особо заметно, как с увеличением возраста усиливаются и явления кариеса (где пожилые люди и старики с этой болезнью составляют 90%). Кариес в золотоордынскую эпоху выступает как процесс, характерный для позднего возрастного периода.

---

1 Не исключено, что кариес у современного населения часто диагностируется на этапе разрушения эмали, проникая первично с корня цемента под эмаль коронки.

В группе одонтологических материалов, принадлежащих периоду начала позднего средневековья, распространенность равна 20%. Распространенность кариеса в группе молочных зубов – 4%, постоянных – 36%, у женщин – 29%, у мужчин – 43%. Интенсивность кариеса зубов (и полостей) серии составила – 0,8. Интенсивность кариеса зубов (и полостей) молочной смены – 0,1, постоянной смены – 1,4, у женщин – 0,5; у мужчин – 2,1. По современным показателям интенсивность и распространенность в молочном прикусе – низкая. В группе с постоянным прикусом распространённость оказалась средняя. У детей этой эпохи интенсивность и распространенность одинакова, по сравнению с ранними периодами изучаемой истории. В женской серии позднего средневековья интенсивность выше, по сравнению с эпохой бронзы и раннего железа, на 0,4, а распространенность – выше на 24%, по сравнению с эпохой бронзового века, и на 21%, по сравнению с ранним железом.

Достаточно сильно отличаются показатели интенсивности и распространенности в группах мужчин разновременного населения. В период позднего средневековья в процесс образования КП было вовлечено больше мужчин, чем в другие эпохи: в 10 раз, чем в эпоху бронзы, и в 2 раза, чем в эпоху раннего железа. Интенсивность выше в таком же соотношении на 2 и 1,9 раза, распространенность – на 37% и 28%.

По комплексу признаков, примененных нами в анализе, получается доказанным, что в эпоху позднего средневековья количественное накопление переходит в качественное перерождение симптоматики (увеличение осложнений, процента больных лиц с омоложением патологии), что наблюдается уже в наши дни, в сочетании с редукционными явлениями, как разнообразие клинических проявлений кариеса. Отдельные формы и виды этого заболевания в более отдаленные от нашего времени эпохи, видимо, не существовали. Тот фон заболеваемости, который мы имеем у современного населения, – следствие пути накопления патологий за рассматриваемый промежуток истории человека.

Возможно, детальный анализ некоторых предвестников и улавливаемых этиологических факторов, вызывающих кариес, позволит уточнить особенности течения заболеваний в отдельно взятые эпохи и может быть применён для хронологической дифференциации одонтологических материалов, а также использоваться для предварительного датирования костных останков. Таким образом, маркеры патологии, особенности течения и проявления заболевания (в данном случае, – кариеса), могут служить поводом и для определения времени, в котором жил объект антропо-одонтологического анализа.

УДК 069.532:903 (477)

© Тітков О. В.
(м. Полтава)

Між Сходом та Заходом: українське зброярство XVII-XVIII ст.

Починаючи з XVII ст. динаміка розвитку українського зброярства починає посилюватися. Численні військові конфлікти, що постійно спалахували на європейських теренах, та участь в них козаків також стимулювали цей процес.

Козаки в якості найманців брали участь у військових компаніях Валенштейна, Густава-Адольфа, Спіноли та Конде. Спільні бойові дії з найманцями інших країн давали можливість відпрацьовувати нові прийоми бою, запозичувати передові наробики в галузі стратегії і тактики. Вагомим фактором в розвитку української зброї була відсутність у козаків регулярного війська, і, відповідно, стандартизації. Сукупність цих факторів перетворювала козаків у найсильніших в Європі піхотинців-універсалів (до початку XVIII ст.). Все це наклало свій відбиток також і на зброярський промисел.

В Україні існували три види ремісничого виробництва клинкової зброї: міське (Львів, Кам'янець, Сатанів, Київ, Стародуб, Остер, Сосниця, Конотоп, Переяслав, Ніжин, Чернігів), «полкове» (Канів, Київ, Корсунь, Миргород, Полтава, Прилуки, Черкаси, Чигирин, Умань) та сільське (с. Шабельники Черкаської області). Слід визнати, що відсоток ремісників-зброярів, насамперед, мечників/шабельників в українських містах та містечках був відносно невеликий. Основна частина їх продукції задовольняла потреби внутрішнього ринку. Головним виробником клинкової зброї на експорт став Львів, хоча він також задовольняв і значну частину попиту української частини Речі Посполитої. Це місто перетворилося на транзитний центр, стало посередником у торгівлі країн Східної і Західної Європи зі Сходом.

З імпортних матеріалів львівські зброярі використовували австрійську (штирійську) низьколеговану сталь, клинки з відомих європейських майстерень – генуезьких, австрійських, краківських або познанських. Крім того, в пишемних джерелах збереглися відомості стосовно зворотного потоку шабел – з України в Європу.

Також є писемні та речові свідчення про постачання в Україну шабел тульського і перського виробництва, а також клинків, які використовували для монтажу місцевих шабел. Важливу роль у торговельних зв'язках України зі Сходом, окрім Львова, відігравали Кам'янець-Подільський, Київ та ін. центри.

Імпорт в Україну надходив за трьома напрямками: Західна Європа (через міські центри Речі Посполитої), країни Сходу, Росія. Російський напрямок особливо пожвавився після приєднання України до Росії. За даними Д.Тоїчкіна, є документально зафіксовані імпорти російського металу, переважно у вигляді тульської продукції, якість якої цілком відповідала вимогам, що висувалися для виробництва зброї. Однак при цьому відсутні відомості про широкий імпорт російської зброї для потреб українського ринку. На цьому тлі цілком прийнятною виглядає версія Д.Тоїчкіна про те, що всі матеріали та зброя, які надходили з Росії, використовувалися винятково на задоволення потреб російських гарнізонів. Забезпечення російських військових гарнізонів у містах України з центру дозволяло зберігати їм незалежність від місцевої матеріальної бази.

Таким чином, можна констатувати, що українське зброярство XVII-XVIII ст. знаходилося під впливом як східного, так і західного напрямків розвитку. Це наклало свій відбиток на кінцевий продукт українських зброярів. Європейський вплив відчутно посилювався з початку XVIII ст., що було пов'язане з діяльністю Петра I. Пізніше, з другої половини XVIII ст., посилюється процес втрати автентичності місцевих виробів і все більшого поширення набуває стандартизація зразків озброєння.

Поля історичних битв Полтавщини як об'єкти історико-культурної спадщини

Історія розвитку земної цивілізації – це й історія численних воєнних конфліктів, які залишили чіткий відбиток в пам'яті людства і на тілі планети.

Територія сучасної України, і, зокрема, Полтавщини, завдяки її географічному розташуванню на межі між двома цивілізаційними просторами – кочовим та осідлим світами, неодноразово ставала ареною кривавих збройних протистоянь.

Сучасні світові тенденції у підході до питання збереження та використання історичної спадщини вимагають звернути увагу на принципово відмінний тип об'єктів, що потребують охорони – унікальні історико-культурні та природні території, пов'язані саме з історичними битвами. В цьому контексті охорона та використання окремих об'єктів історичних битв не може бути ефективною без збереження історичного та культурного простору, що їх оточує.

До таких територій, що є цілісними просторовими об'єктами, де в традиційному природному та соціокультурному середовищі знаходяться історико-культурні пам'ятки виняткової значущості, безсумнівно, можна віднести поля історичних битв.

У цьому відношенні Полтавщина є унікальною, зберігаючи велику кількість об'єктів воєнно-історичної спадщини. Проте, як це не дивно, значний воєнно-історичний потенціал Полтавського краю не тільки майже не використовується, а навіть вивчений у недостатній мірі. Незважаючи на те, що окремі воєнні виправи, які відбулися в межах сучасної Полтавщини, мали доленосне значення як для національної, так і європейської історії, на разі навіть достатньо точно не локалізовано ті місця, де вони проходили. Приклади цього: битва на Ворсклі 1399 р., бій на р. Солониці 1596 р., навіть існують питання щодо визначення місця проведення завершального етапу Полтавської битви 1709 р. (про це свідчать останні розвідки на території Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»).

Чи не єдиною можливістю вирішити поставлену проблему є проведення комплексних досліджень таких територій, що виражає світову тенденцію переходу від охорони та вивчення окремих пам'яток до дослідження всієї сукупності об'єктів культурної спадщини в цілому.

Поля історичних баталій належать до таких об'єктів культурної спадщини, які вирізняються багатшаровістю складу та різноманітністю пам'яток, що знаходяться на їх території. Водночас вони належать і до найбільш вразливих у плані господарського освоєння території. Тому гостро постає питання локалізації і подальшого збереження цілісності історико-культурного ландшафту колишніх полів битв, що водночас збільшить їхню цінність як об'єктів культурно-історичної спадщини.

Середньовіччя, до пізньої етапу якого зазвичай відносять і добу козацтва, – це епоха, спадок якої безпосередньо пов'язаний з її воєнно-історичним змістом. Для будь-якої середньовічної держави постійна збройна зовнішня та внут-

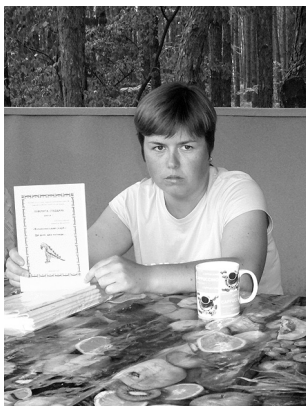
рішнєополітична боротьба була основним завданням, якщо не сенсом буття. Специфічність ситуації цього періоду щодо України полягала в тому, що, регулярно зазнаючи нападів кочівників, вона мала вирішувати проблему збройного захисту населення як гостре питання свого виживання взагалі. Відповідно, для Полтавщини, як постійного прикордоння тієї доби, проблема вивчення воєнно-історичної спадщини на її території невідворотно приведе до відображення в ній всієї соціально-економічної та воєнно-політичної структури українського пізньосередньовічного суспільства, а також воєнно-політичної ситуації в Лівобережному Подніпров'ї у XIV-XVIII століттях.

Маючи значний накопичений історичний та культурно-виховний потенціал, поля історичних битв є такою особливою одиницею історичного ландшафту, в якій неможливо розділити природну і культурну складові.

Частково вирішити проблему дослідження та збереження для нащадків об'єктів воєнно-історичної спадщини може комплексний підхід до полів історичних баталій як до асоціативних ландшафтів. Відповідно до документів ЮНЕСКО про Всесвітню культурну спадщину, до асоціативних ландшафтів можуть бути віднесені природні ландшафти, що мають культурну цінність, а також освоєні ландшафти, в яких характер освоєння має другорядне значення, а первинне – реальний зв'язок з історичними подіями, особами, художніми творами. В асоціативних ландшафтах культурна складова представлена не в матеріальній, а в ментальній формі, по асоціації природного об'єкту з якимось феноменом культури. До таких особливих культурних феноменів можна віднести знакові історичні битви. Такий підхід до полів битв дає можливість ставити питання про віднесення їх до категорії окремих цілісних об'єктів культурної спадщини національного значення, а деяких, як-то поле Полтавської битви 1709 р. – до загальноєвропейського.

Сучасні тенденції в економічному розвитку європейських країн, ставлення до туристичної сфери як пріоритетної, принципово змінюють підхід до питань культурного відродження. Така ситуація дозволяє розглядати дослідження та збереження історико-культурної спадщини, і воєнно-історичної зокрема, як специфічну умову економічного розвитку регіону, в якому вона зосереджена. За таких умов культура і спадщина в цілому мають розглядатися не як сфера принагідного фінансування, а як рівноправний партнер інших господарських структур.

**м. Комсомольськ,
15 серпня 2010 р.**

1. Відкриття семінару
(Г.І. Фасій, О.Б. Супруненко,
А.О. Рикус).
  2. Пленарне засідання
(Ю.О. Пуголовко,
І.В. Головка, В.В. Скирда).
  3. О.В. Дровосєкова.
  4. Виступ С.А. Скорого.
  5. Під час перерви
(А.М. Обломський,
М.В. Єльніков, А.І. Тимошук,
Я.В. Володарець-Урбанович).
- Фото М.О. Радченка.*

Список скорочень

АДУ	– Археологічні дослідження на [в] Україні, Київ, Запоріжжя
АІУ	– Археологические исследования в Украине, Киев
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
ВССА	– Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва
ВЦ	– Видавничий центр
ДГУ	– Днепропетровский государственный университет
ИАК	– Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ИА РАН	– Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИТУАК	– Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, Симферополь
ІА НАНУ	– Інститут археології НАН України, Київ
ІЗМН	– Інститут засобів та методів навчання Академії педагогічних наук України, Київ
ЗООИД	– Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Одесса
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва-Ленинград
МАИЭТ	– Материалы по археологии и этнографии Тавриды, Симферополь
МГУ	– Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук, Київ
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НМІУ	– Національний музей історії України, Київ
ПАЗ	– Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ	– Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленка
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей
РА	– Российская археология, Москва
СА	– Советская археология, Москва
САИ	– Свод археологических источников, Москва
УБЖ	– Український ботанічний журнал, Київ
УТОШК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХІАО	– Харьковское историко-археологическое общество
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Автори

- Артем'єв Андрій** – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистент Української медичної стоматологічної академії.
- Башкатов Юрій** – молодший науковий співробітник відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України.
- Бовкун Іван** – краєзнавець, директор ПП «Корал» – «Центр історичних подій та військової археології».
- Володарець-Урбанович Ярослав** – аспірант відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України.
- Гейко Анатолій** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології в Опішні – відділення Інституту народознавства НАН України.
- Головко Ігор** – науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції Державного підприємства НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, викладач історії Пирятинського ліцею.
- Горбаненко Сергій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України.
- Діденко Сергій** – старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України.
- Дровосекова Оксана** – науковий співробітник Запорізького обласного центру охорони культурної спадщини
- Задніков Станіслав** – старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.
- Єльніков Михайло** – кандидат історичних наук, старший викладач Запорізького національного університету
- Каськова Людмила** – доктор медичних наук, професор, завідувача кафедрою дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань Української медичної стоматологічної академії.
- Коротя Олексій** – молодший науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ», провідний спеціаліст управління культури Сумської облдержадміністрації.
- Котенко Вікторія** – магістрант Національного університету «Кієво-Могилянська Академія».
- Кулатова Ірина** – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- Лямкін Віталій** – співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею.
- Могілов Олександр** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.
- Обломський Андрій** – доктор історичних наук, керівник групи вивчення епохи великого переселення народів Інституту археології Російської Академії наук.
- Охріменко Анатолій** – старший науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ».

- Пашкевич Галина** – доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.
- Приймак Віктор** – в.о. директора Історико-культурного заповідника «Більськ».
- Пуголовко Юрій** – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія».
- Рикус Анатолій** – генеральний директор ТОВ «Біланівський гірничо-збагачувальний комбінат», заслужений металург України.
- Сальніков Віталій** – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- Скирда Валерій** – кандидат історичних наук, доцент, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.
- Скорий Сергій** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.
- Сидоренко Олександр** – молодший науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ», співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.
- Супруненко Олександр** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області, заслужений працівник культури України.
- Тітков Олександр** – завідувач сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- Тимощук Андрій** – науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- Філоненко Лідія** – молодший науковий співробітник фондів Історико-культурного заповідника «Більськ».
- Шерстюк В'ячеслав** – завідувач відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.
- Шрама Ірина** – кандидат історичних наук, директор ДП «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України, доцент Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Резюме

Могилев О. Д., Диденко С.В. (г.Киев)

Бронзовые детали узды из с. Дмитровка

Публикуются комплексы деталей узды скифского времени, обнаруженные у с.Дмитровка Екатеринославской губ. в конце XIX в., хранящиеся в собрании Национального музея истории Украины.

Гейко А. В. (пгт Опошня)

Новые раскопки на Тарановоярском могильнике (в контексте исследований М.Я.Рудинского)

Публикуются результаты охранных раскопок кургана № 39 конца VI – начала V вв. до н.э., произведенных археологической экспедицией Института керамологии – отделения Института народоведения НАН Украины и Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опошне в 2008 г. на Тарановоярском курганном могильнике (бассейн р. Ворскла). Вслед за исследователем могильника М.Я.Рудинским можно утверждать, что некрополь состоял из нескольких могильных групп, связанных между собой не только хронологически, но и устройством могил, а также похоронным обрядом. Это подтверждают и результаты раскопок кургана № 39.

Обломский А. М. (м. Москва)

Нові пам'ятки перших віків нашої ери у Верхньому Подонні

У статті публікуються матеріали перших віків н.е., виявлені біля с. Нижне Казаче Задонського району Липецької області Російської Федерації, що походять з тимчасових стійбищ – кочовищ однієї з груп сарматського населення I-II ст. Локалізується місце військового зіткнення першої половини I ст., зі знахідками предметів озброєння, архаїчних залізних фібул, застібки типу «Авціса», фрагментів трапецієподібних пряжок з округлою голівкою, котрі виявлені на території пункту Нижне Козаче-5.

Кулатова И. Н. (г.Полтава)

Сарматские комплексы в курганах низовья Псла

Статья вводит в научный оборот два погребальных комплекса финала среднесарматского времени, исследованных в нижнем течении Псла в зоне расширения карьеров Полтавского горно-обогатительного комбината.

Головки И. В., Бовкун И. В., Супруненко А. Б.

(г. Пирятин, с. Ливенское Новосанжарского р-на, г.Полтава)

Остатки мастерской черняховского ювелира в Нижнем Поорелье

(предварительное сообщение)

Публикация находок из разрушенной вспашкой мастерской ювелира черняховской культуры, обнаруженной в ходе разведок в окрестностях с. Ливенское Новосанжарского района Полтавской области.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.А. (г. Киев)

Материалы по земледелию середины I тыс. н.э. в низовье Псла

В статье приводятся результаты изучения черняховского поселения Дмитровка III в нижнем течении Псла, анализируется палеоэтноботанический комплекс памятника на основе исследования отпечатков семян культурных растений на керамике.

Сидоренко А.В. (г. Лубны)

Находка фибулы третьей четверти I тыс. н.э. из с. Вязиков в Посулье

Сообщение о находке фибулы V-VI вв. с треугольной головкой и пятиугольной ножкой типа Вишков – Херсонес в Нижнем Посулье.

Володарец-Урбанович Я. В. (г. Киев)

К определению ареала распространения гончарной продукции канцерской традиции

В работе собраны и систематизированы данные относительно распространения на территории лесостепи, между Днестром и Северским Донцом, гончарной керамики канцерского типа. Источниковедческую базу составляют 20 памятников с канцерской керамикой (объекты с гончарной керамикой данного типа обнаружены на 7 поселениях, количество объектов, как и в предыдущем случае, составляет от одного до четырех). Выделены регионы концентрации. Общий ареал распространения тяготеет от бассейна Южного Буга к бассейну левобережных притоков Днепра. Находки керамики связаны как с пеньковскими поселениями, так и памятниками с горизонтом конца VII – начала VIII ст. В пределах ареала распространения прослеживается концентрация находок вдоль течения Днепра, его левобережных притоков и бассейна Южного Буга. Таким образом, большинство находок связано с главными водными артериями региона и их притоками.

Ельников М. В. (г. Запорожье)

Нижнеднепровский участок Великого шелкового пути времен Золотой Орды: между Востоком и Западом

Статья посвящена анализу торгово-экономических связей Нижнего Поднепровья периода Золотой Орды. Находясь на важнейших водных и сухопутных магистралях, население региона играло значительную роль во внешней, главным образом посреднической торговле Золотой Орды. Наряду с традиционным северным и западным направлениями связей, со второй половины XIII в. усиливаются контакты с городами Крыма. Во второй четверти XIV в. определяющим становится восточное направление, оказавшее значительное влияние на формирование и своеобразие золотоордынской культуры Нижнего Поднепровья.

Супруненко А. Б. (г. Полтава)

Новые находки золотоордынского времени на Полтавщине

Публикация посвящена введению в научный оборот группы отдельных находок золотоордынского времени, выявленных на территории лесостепных и степных районов Полтавщины. Эти предметы происходят из окрестностей г. Комсомольск на берегу Днепра, между речья рр. Псел и Сухой Кобелячок, а также из Нижнего Поорелья. Заслуживают внимания детали поясного набора и снаряжения сабли из разрушенного золотоордынского погребения в ур. Паламарёва гора в с. Ливенское Новосанжарского района Полтавской области.

Лямкин В.В., Шерстюк В.В. (г. Комсомольск, Полтава)

Исследование комплекса XVIII в. в ур. Мазепин Яр у г. Комсомольска на Полтавщине

Публикуется комплекс находок из хозяйственной ямы второй четверти – середины XVIII в., исследованной в ур. Мазепин Яр у с. Григоро-Бригадировка Кобеляцкого района Полтавской области.

Тимощук А. И. (г. Полтава)

Новые объекты археологии на территории Полтавской области (по результатам обследований 2009-2010 гг.)

Приводятся данные о нововыявленных памятниках археологии в Полтавской области в ходе обследований 2009-2010 гг.

Дровосекова О. В. (г. Запорожье)

Вклад П.И. Кеппена в изучение древностей Запорожского края

Статья посвящена исследованию деятельности выдающегося ученого-энциклопедиста Петра Ивановича Кеппена (1793-1864), который занимает особое место среди исследователей старины Запорожского края. Благодаря ему ученый мир впервые узнал об уникальном памятнике археологии, древнего искусства и религии Каменной Могиле. Именно

П.И. Кеппен содействовал выделению финансирования Императорской Академией Наук на первые научные археологические исследования в крае. Сотрудничество с меннонитом Иоганном Корнисом, который осуществлял эти работы, дало возможность ввести в научный оборот полученную информацию.

Summary

Moghilov O.D., Didenko S.V. (Kyiv)

Bronze Details of a Bridle from Dmytrivka

The study deals with a complex of bridle parts, dated back to Scythian time, which were found near village Dmytrivka in the Ekaterinoslav province in the late XIX century, preserved in the collection of the National Museum of the History of Ukraine.

Heyko A.V. (Opishnya)

New Digs on the Burial Grounds in Taraniv Yar (In Context of M.Y.Rudynsky's Studies)

It is published results of preserving digs of mounds # 39, dated back to late VI - early V centuries B.C., made by archaeological expedition of the Ceramics Study Institute of the Ethnologic Study Institute of the National Academy of Science of Ukraine and the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishnya in 2008 in the mounds of Taraniv Yar (basin of river Vorskla). It is stated that, after the study of M.Y.Rudynsky, we may assert that necropolis consisted of a few groups of burials, connected between them not only chronologically, but also with construction of graves and the burial rite. It is also confirmed with results of the digs of the mound # 39.

Oblomsky A.M. (Moscow, Russian Federation)

New Sites of First Centuries in the Upper Don

The article deals with materials dated back to first centuries of the Christian Era, discovered near village Nizhnee Kazachiye in Zadonsky District of the Lipetsk region in the Russian Federation, which comes from temporal nomad camps one of the Sarmatian groups I-II cent. It is localised place of an armed conflict of the first half of the first century, as there were found parts of armour, archaic iron fibulas, clasps of Autsia type, a fragment of trapezoid buckles with round head, which found on territory of Nizhne Kosachee-5.

Kulatova I.N. (Poltava)

Sarmatian Complexes in Mounds of the Lower Psel

The article lets into scientific circulation two burial complexes of the final stage of the Middle-Sarmatian Time, which were examined in the Low Psel area, in zone of widening the opencast mines, belonging to the Poltava ore-dressing and processing enterprise.

Holovko I.V., Bovkun I.V., Suprunenko A.B. (Pyryatyn, village Livenske in the Novy Sanzhary district, Poltava)

Remains of a Tchernyakhivsky Jeweller Workshop in the Low Orel (previous info)

Publication deals with finds from Jeweller Workshop of the Tchernyakhivska culture, ruined with ploughing, found during the examinations in environs of village Livenske in the Novy Sanzhary district in Poltava Region.

Bashkatov Y.Y., Horbanenko S.A., Pashkevych H.O. (Kyiv)

Materials on Agriculture of the Middle First Century

In the article are given results of study for Tchernyakhivska culture settlement Dmytrivka III, situated by the Low Psel. It is also given analysis of palaeobotanic complex of site, based on study of the seed prints of cultivated plants on ceramics.

Sydorenko O.V. (Lubny)

Finding of a Fibula from Vyazivky

The publication informs of a found fibula V-VI c. with triangular head and pentagonal stem of a type Vyshkov-Khersones in the Low Sula.

Volodarets-Urbanovich Y.V. (Kyiv)

To the Area Delimitation of the Spread of Potters' Production of the Kantser Tradition

Information about ceramics of Kanzerca type on territory of forest-steppe between Dnestr and Severskim Doncom is systematized in research. Infobase is made by 22 monuments with ceramics. In archaeological objects pottery of Kanzerca type found on 7 settlements (number of objects from one to four). General habitat of diffusion of ceramics cover territory from a pool South Bug to the pool of left-bank tributary of Dnepr. The finds of ceramics are found on monuments Pencivka culture and monuments with horizon of end VII – began the VIII cent. Within the limits of habitat of distribution the concentration of finds is traced along the flow of Dnepr and his left-bank tributary and of South Bug.

Elnikov M.V. (Zaporizhzhia)

The Low Dnieper Link of the Silk Road in the Golden Horde Time: between the East and the West

The article deals with analysis of trade and economical connections of the Low Dnieper Regions during the time of Golden Horde. Situated in the intersection of the most important, arterial highways, the people of the region played significant role in external (mostly, mediatory) trade of the Golden Horde. Along with traditional northern and western directions of trade, since the second half of the thirteenth century, there are intensified contacts with towns in Crimea. In the second quarter of the fourteenth century the Eastern direction gets greater priority that will make a significant impact on the shaping and peculiarity of culture of Golden Horde in the Low Dnieper regions.

Suprunenko A.B. (Poltava)

New Finds of the Golden Horde Time in the Poltava Region

The publication let into scientific circulation a group of separate finds, dated back to the Golden Horde Time, discovered on the territory of plain and steppe areas in Poltava Region. This items comes from environs of Komsomolsk on Dnieper, interfluve of Psel and Sukhoy Kobelyachek, and also the Low Orel. For a special attention deserve details of a belt set and equipment of a sabre from ruined Golden Horde burial in Palamaryova Gora tract in village Lyvenske of the Novi Sanzhary district in Poltava Region.

Lyamkin V.V., Sherstiuk V.V. (Komsomolsk, Poltava)

Exploration of the Eighteenth Century Complex in Mazepyn Yar Tract near Komsomolsk in Poltava Region

The publication deals with a complex of finds from household pit, dated back to the second quarter or middle of eighteenth century, examined in Mazepyn Yar Tract near to village Grygoro-Brygadyrivka in the Kobelyaky district in Poltava region.

Tymoschuk A.I. (Poltava)

New Objects of Archaeology in Poltava Region (after explorations 2009-2010)

Given data on newly discovered sites of archaeology in Poltava region, during explorations 2009-2010.

Drovosekova O.V. (Zaporizhzhia)

P.I.Knepp's Contribution to the Study of Antiquities in Zaporizhzhia Region

The article deals with study of outstanding scholar and encyclopaedist Peter Ivanovich Keppen (1793-1864), that takes an especial place among those who studied history of the Zaporizhzhia region. Due to him the scientific world first learnt of a unique site of archaeology, art, and religion Kamyana Moghyla (Stony Grave). It was P.I.Kneppen, who facilitated granting of funds by the Imperial Academy of Science for first scientific archaeological exploration in the region. Cooperation with a Mennonite Johann Kornis, who made these works, made possible to let the received information into scientific circulation.

Зміст

Статті та публікації	5
Могилов О. Д., Діденко С.В. (м.Київ). Бронзові деталі вузди з с. Дмитрівка.....	6
Гейко А. В. (с-ще Опішня). Нові розкопки на Тарановоярському могильнику (в контексті досліджень М.Я.Рудинського).....	13
Артемов А. В. (г. Полтава). Результаты изучения антропологических материалов, обнаруженных в кургане № 39 Тарановоярского могильника скифского времени.....	21
Обломский А. М. (г. Москва). Новые памятники первых веков нашей эры в Верхнем Подонье.....	23
Кулатова І. М. (м.Полтава). Сарматські комплекси в курганах пониззя Псла.....	36
Головко І. В., Бовкун І. В., Супруненко О. Б. (м. Пирятин, с. Лівенське Новосанжарського р-ну, м.Полтава). Залишки майстерні черняхівського ювеліра в Нижньому Пооріллі (попереднє повідомлення).....	42
Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. (м. Київ). Матеріали із землеробства середини I тис. н.е. в пониззі Псла.....	48
Сидоренко О.В. (м. Лубни). Знахідка фібули третьої чверті I тис. н.е. з с. В'язівка у Посуллі.....	58
Володарець-Урбанович Я. В. (м. Київ). До визначення ареалу поширення гончарної продукції канцерської традиції.....	60
Єльніков М. В. (м. Запоріжжя). Нижньодніпровська ланка Великого шовкового шляху часів Золотої Орди: між Сходом і Заходом.....	65
Супруненко О. Б. (м. Полтава). Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині.....	74
Лямкін В.В., Шерстюк В.В. (м.м. Комсомольськ, Полтава). Дослідження комплексу XVIII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині.....	84
Тимощук А. І. (м. Полтава). Нові об'єкти археології на території Полтавської області (за розвідками 2009-2010 рр.).....	95
Дровосєкова О. В. (м.Запоріжжя). Внесок П.І. Кеппена у вивчення старожитностей Запорізького краю.....	96
Тези доповідей	103
Скорый С. А. (г. Киев). Предметы скифской культуры в музейных собраниях Западной Европы.....	104
Задников С. А., Шрамко И. Б. (г. Харьков). Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище.....	105

Приймак В. В., Коротя О. В. (с-ще Котельва, м. Суми). Поселення басейну р. Грунь – Ташань	105
Сидоренко О. В., Філоненко Л. І. (м.м. Лубни, Полтава). Зернотерка зі Скоробору.....	107
Приймак В. В., Коротя О. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. (с-ще Котельва, м.м. Суми, Лубни). Кургани і майдани басейну р.Грунь-Ташань.....	109
Котенко В.В. (м. Київ). Поселение херсонесской хоры Маслины в Северо-Западном Крыму: из истории исследований.....	111
Башкатов Ю.Ю. (м. Київ). Дослідження Комсомольської ранньослов'янської експедиції у 2010 році	114
Скирда В.В. (м. Харків). Верхньосалтівський комплекс: 110 років досліджень.....	116
Пуголовок Ю.О. (м. Київ). Типологія котлованів жител роменської культури (за матеріалами південно-східних територій розселення сівер'ян)	117
Шерстюк В. В. (м. Полтава). Деякі результати археологічних досліджень пам'яток козацького часу Комсомольського мікрорегіону за останні роки	119
Каськова Л. Ф., Артемьев А. В. (м. Полтава). Население низовьев Псла эпох энеолита – позднего средневековья по данным одонтологической палеопатологии.....	121
Тітков О. В. (м. Полтава). Між Сходом та Заходом: українське зброярство XVII-XVIII ст.....	126
Сальніков В. О. (м. Полтава). Поля історичних битв Полтавщини як об'єкти історико-культурної спадщини	128
Список скорочень.....	131
Автори	132
Резюме.....	134
Summary.....	136

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Збірник праць і матеріалів
Х науково-практичного семінару
«Охорона та дослідження пам'яток археології»
(м.Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.)

На обкладинці:

кургани на території кол. с. Лавриківка на Кременчуччині.

На шмуцитулах:

курган (с. 5) і рештки кромлеху (с. 103) в його основі, пов'язаний
з похованням серезліївського типу епохи енеоліту поблизу
кол. с. Лавриківка. Розкопки 2010 р. Фото О.Б. Супруненка.

Відповідальна за випуск – ***І.М.Кулатова***

Науковий редактор – ***О.Б.Супруненко***

Коректори – ***О.Б.Супруненко, Л.К.Філоненко***

Комп'ютерний набір – авторський

Підготовка та сканування ілюстрацій – ***А.І.Тимощук***

Комп'ютерна верстка – ***С.В.Хорєв***

Технічний редактор – ***С.В.Хорєв***

Здано в набір 16.08.2010. Підписано до друку 21.09.2010.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Петербург.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 9,2. Ум.-друк. арк. 8,25.

Тираж 300 прим. (1-й з-д – 150 прим.).

Вид. № 151. Зам. № 04/2010.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»

тел. (0532) 66-16-85.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

Рис. 2. Лівенське, с. Паламарева гора, ур. Предмети поясного набору.
Електр та срібло, срібло, мідний сплав.

Рис. 3. Лівенське, с. Паламарева гора, ур. Предмети поясного набору та ін. вироби. Срібло.

**ANTIQUITIES
OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS**

ISBN 966-8999-28-2

9 789668 999284

